

TÖRTÉNÉS

MŰHELY

Opuscula historica IV.

ELTE Eötvös József Collegium
Történész műhely
2021

Opuscula historica IV.

Tanulmányok a
Történész műhelyből

Az EC Történész műhely kiadványai 4.

Opuscula historica IV.

Tanulmányok a
Történész műhelyből

Szerkesztette:
Kósa-Grimm András Kristóf
Muraközy Virág
Rácz Balázs Viktor

ELTE Eötvös József Collegium
Budapest, 2021

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKÉZELŐ

Nemzeti
Tehetség Program

A kiadvány „A hazai és határon túli magyar nyelvű szakkollégiumok támogatása” című pályázat keretében (NTP-SZKOLL-20-0032) valósult meg.

ELTE Eötvös Collegium – Történész műhely kiadványa
Budapest, 2021

Felelős kiadó: Dr. Horváth László, az ELTE Eötvös Collegium igazgatója

Szerkesztette: Kósa-Grimm András Kristóf, Muraközy Virág, Rác Balázs Viktor
Az absztraktokat lektorálta, illetve angol nyelvre fordította: Kocsik Edina

Copyright © Eötvös Collegium 2021
Minden jog fenntartva!

A nyomdai munkákat a CC Printing Szolgáltató Kft. végezte
1118 Budapest, Rétköz u. 55. A/fsz. 2.
Törvényes képviselő: Szendy Ilona
ISBN 978-615-5897-38-2

Tartalomjegyzék

MŰHELYVEZETŐI KÖSZÖNTŐ.....	9
SZŰCS ADÉL	
Bor, civilizáció, halál – Az athéni Ikariosz és Érigóné mítoszainak értelmezési lehetőségei	11
HOSSZÚ KRISTÓF	
Augustus alakja az <i>Aeneis</i> pajzisleírásában	29
VARGA SÁRA	
Szerb–magyar viszony az Anjou-kor első évtizedeiben és egy történetírói vita	43
SÜLE DÓRA	
Bosznia a 14. században – A Kotromanićok politikájának összehasonlítása	55
PLANGÁR SÁNDOR	
Az uszkókok és vlachok letelepítése, valamint szerepük a Horvát– Szlavón Katonai Határőrvidék 16. századi működésében	72
SÁFÁR ANNA	
„Némelly emlékezetes dolgok” – A Solti Református Egyházközség 1755 és 1797 között	86
HORVÁTH LEVENTE	
Ki a bűnös? – Bosznia okkupációja a korabeli sajtó szemszögéből.....	104
PAPP JÚLIA ESZTER	
A bukaresti béke a magyar sajtó tükrében.....	118
SELMECZI PÉTER	
A „békecár” és a „gőzhenger” – Az orosz ellenségkép ábrázolása az első világháború alatt kiadott magyar élclapok karikatúráin	132

ERDÉLYI KAMILLA

Egy király árnyéka – A meggyilkolt

Karagyorgyevics Sándor alakja *Az Est* folyóirat tükrében 163

KIRCHHOF GRÉTA

A jugoszláv politika és az 1956-os forradalom

Tito pulai beszédének fényében 178

Műhelyvezetői köszöntő

Az ELTE Eötvös József Collegiuma Történezműhelyének 2015-ben útjára indított könyvsorozata, az *Opuscula historica* jelen kötettel negyedik részéhez érkezett. A Történezműhely igyekszik keretet teremteni ahhoz, hogy tagjai a tudományos munka eszköztárát minél biztosabban uralják. Ezt szolgálják a szemináriumok, a meghívott külső előadók által tartott előadások, az évente megrendezett műhelykonferencia, valamint a tudományos diákköri megmérettetésen való részvétel támogatása. Az eszközök sorában különleges lehetőség, hogy a műhelymunka keretében készülő legjobb dolgozatok immár több év óta nyomtatásban is napvilágot láthatnak. Jelen tanulmányok bizonyítják a műhelytagok szakmai felkészültséget, ambicionált kutatásait: sorozatunk célja – a Collegium és a műhely hagyományainak megfelelően – bemutatni hallgatóink kutatási eredményeit, ezzel ösztönözve ifjú szerzőinket a további kutatómunkára, egyszersmind példát állítva a fiatalabb generációk számára.

Műhelykiadványunkban tizenegy tudományos igénnyel megírt dolgozat kapott helyet: Erdélyi Kamilla, Kirchhof Gréta, Horváth Levente, Papp Júlia Eszter, Plangár Sándor, Süle Dóra és Varga Sára a Balkán történetével foglalkozó collegiumi kutatószemináriumok keretében dolgozták ki témáikat, Hosszú Kristóf és Szűcs Adél kutatásai az ókorba kalauzolják az olvasót, Selmeczi Péter munkája az első világháborús magyar sajtótörténet egy izgalmas részletével foglalkozik, Sáfár Anna, műhelyünk néprajz mesterszakos hallgatója pedig a solti református egyházközösség viszonyait vette górcső alá a 18. század második felében.

Köszönet illeti az Eötvös Collegium vezetését, Horváth László igazgató urat a kötet támogatásáért, valamint a kötet szerkesztőit a nem csekély fáradságot jelentő szerkesztői munka elvégzéséért.

Fazekas István
műhelyvezető

Ternovác Bálint
műhelyvezető-helyettes

Szűcs Adél

Bor, civilizáció, halál

Az athéni Ikariosz és Érigóné
mítoszainak értelmezési lehetőségei

1. Bevezetés

Tanulmányomban az athéni Ikariosz és Érigóné mítoszainak különböző értelmezési lehetőségeit vizsgálom. A hérosz és lányának tragikus sorsát számos változatban ismerjük, sok interpretáció született már a történet értelmezéséről, de a mítoszok szereplőinek – Ikariosz, Érigóné és a család kutyája, Maira – funkcióinak további vizsgálata számos új kérdést vethet fel. Dolgozatom fő kérdése: Ikariosz és Érigóné valóban ugyanazon mítoszhoz kapcsolódnak, rokoni kapcsolatban állnak-e egymással, vagy esetleg lehetséges, hogy a két személy összeillesztése egy későbbi, hellenisztikus változata a mítosznak. A mítoszelemzés után Érigóné karakterével fogok bővebben foglalkozni, megvizsgálva a hozzá kapcsolódó legfontosabb kultuszokat/ünnepeket. A különböző ünnepségsorozatok közül kiemelem az Aiórárt, ahol kislányokat meghintáztattak, hogy ezzel a termékenységet a következő évre biztosítsák, illetve az Anthesztériát, ahol engesztelő áldozatot mutattak be Érigóné tiszteletére. A vizsgálat során láthatóvá vált, hogy az Érigónéhoz kötődő kultuszokban olyan sémák, motívumok jelennek meg, melyek a termékenységi rítusok sajátjai. A hasonló motívumok vizsgálatában segítségemre volt G. S. Kirk *A Mítosz* című könyve,¹ amely az ókori görögök termékenységi rítusainak motívumai

¹ *Geoffrey Stephen Kirk: A mítosz.* Ford. Steiger Kornél. Bp. 1993.; Kirk művét ismerteti: *John William Rogerson: Myth: Its Meaning and Functions in Ancient and Other Cultures* by G. S. Kirk. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 14. (1971) 2. sz. 387–389.; Kirk művére hivatkozik például: *Walter Burkert: Homo Necans.* Carolina 1972. 30–31.

között felsorol bűnbakokat, fenyítések, tisztításokat, égetéseket, szexuális aktusokat, illetve valamilyen állattal, vagy növényvel történő manipulációt.² Ezen kategóriákból kiindulva alkottam meg mítoszértelmezéseimet és megpróbálok mítoszanalógiákkal meghatározni a nők lehetséges szerepeit a vegetációs kultuszokban, bemutatóva azokat az ünnepeket, melyekhez Érigoné mítoszai tartoznak. Megkísérlek választ adni arra, hogy a héróinához kapcsolódó ünnepekben, aitológiai mítoszokban hogyan jelenik meg a tél és tavasz közötti állapot, hogy miért éppen lányok vagy nők feláldozása volt szükséges ahhoz, hogy a közösség számára az új esztendőben biztosítva legyen a termékenység és ez általában mit mond el a női szerepek megítéléséről a társadalomban.

2. Ikariosz és Érigoné mítoszának legismertebb változata

Ikariosz és Érigoné mítoszákat számos változatban ismerjük, kettejük története a hellenisztikus és római költészet egyik kedvelt témája volt és leírása Apollodórosz *Mitológiájában*³ maradt fenn.⁴ Apollodórosz összefoglalása szerint, Athén királyának, Erikhthoniosznak halála után Démétér és Dionüszosz istenek érkeztek Attikába. Démétért az eleusziszi király, Keleos fogadta be, Dionüszosz pedig ekkor tanította meg az embert először a borkészítésre, elsőként Ikarioszt avatta be a szőlőtermesztés fortélyába.⁵ Mikor Ikariosz leszüretelte az első termést, a finom borból, melyet az isten ajándékának nevezett, szomszédjait is megkínálta, akik hamar lerészegedtek az új italtól, mert víz nélkül itták azt. A szomszédok megijedtek a kábult állapottól, mert azt hitték Ikariosz valamilyen boszorkányságot követ el és meg akarja őket mérgezeni, ezért megölték a férfit. Ikarioszt nem temették el, testét a falu határában hagyták, lányának a család Maira nevű kutyája mutatta meg az apa holttestét. Érigoné, látva édesapja szörnyű halálát és kitaszitottságát, szegyenében

² Kirk, G. S.: A mítosz i. m. 40.

³ Apollodórosz: *Mitológia*. Ford. Horváth Judit. Bp. 1977. III. 14. 7.

⁴ Érigoné és Ikariosz sorsát ugyanis Eratoszthenész, Kallimakhosz, Hüginusz és Ovidiusz is feldolgozta. Eratoszthenész töredékei, illetve annak különböző hivatkozásai megtalálhatók itt: Die Erigone des Eratosthenes. Eine kommentierte Ausgabe der Fragmenten. Hrsg. Alexandra Rosokoki. Heidelberg 1995. 20–25.; *Kallimakhos: Hymns and Epigrams*. Trans. Alexander William Mair – Gilbert Robinson Mair. London 1977. 251–291.; *Hyginus: Fabulae Sagen der Antike*. Ausgew. Franz-Peter Waiblinger. München 1996. 23.; *Ovidiusz: Metamorphoses*. Ford. Devecseri Gábor. Bp. 1975. 199–203.

⁵ Apollodórosz: *Mitológia* i. m. III. 14. 7.

felakasztotta magát.⁶ Dionüszosz büntetésből azt követelte az athéniaktól, hogy lányaik közül évente egyet Érigóné mintájára akasszanak fel. Az athéniak ekkor a delphoi jósdá tanácsát kérték, a jóslat pedig azt parancsolta a polisz lakóinak, hogy alapítsanak Érigóné tiszteletére kultuszt. A lány halálára emlékezve az athéniak minden évben megtartották az Aióra ünnepet, melynek keretében a lányokat meghintáztatták, akik így megtisztultak és ezáltal a termékenységet biztosították.⁷ Érigonéhoz kapcsolható még az Anthestéria ünnepségének utolsó napja, amikor is az ünneplő athéniak ételt ajánlottak a héróina szellemének, szintén az ő halálára emlékezve.⁸ A római hagyományban a történet hősei egy-egy csillagképként éltek tovább, Érigóné lett a Virgo csillagkép, Ikariosz az Arcturus, a kutya, Maira pedig a Canicula.⁹

3. A mítosz mint eredettörténet

Érigóné és apja, Ikariosz mítoszának számos értelmezési lehetősége van. Az első talán a bor kettős szerepe. A bor nyilvánvalóan Dionüszosz ajándéka, az isten tanította meg Ikarioszt, az első szőlőtermesztőt a borkészítés fortélyaira, és maga Ikariosz is, mikor szomszédjait az itallal kínálta, az istenség ajándékának nevezte azt.¹⁰ A bor a civilizált társadalmak egy ikonikus terméke, olyan, mint a gabona vagy a megsütött hús, mely kiemeli az embert az állatvilágból, segít elfeledtetni a mindennapok problémáját és az italáldozat bemutatásánál is központi szerepet tölt be.¹¹ Az ital ismeretének hiánya csak a barbár, mítikus lények által uralt területekre jellemző. Ikariosz története tehát feltehetőleg egy, a civilizáció keletkezését tárgyaló mítoszként is értelmezhető. Nem véletlen, hogy Démétér és Dionüszosz már Ikariosz előtt megjelenik. Démétér meghonosítja Attikában a gabonatermesztést, Dionüszosz pedig a borét. A gabona

⁶ *Apollodórosz*: Mitológia i. m. III. 14. 7.

⁷ *Bernard Clive Dietrich*: A Rite of Swinging during the Anthesteria. *Hermes* 89. (1961) 1. sz. 39.; *Kirk, G. S.*: A mítosz i. m. 37–38.

⁸ *Debbie Felton*: The Dead. In: *A Companion to Greek Religion*. Eds. Ken Dowden Ken – Niall Livingstone. Chichester 2011. 90–91.; A tanulmány bizonyos részei megjelentek magyarul is az *Ókor* folyóiratban. *Debbie Felton*: A halottak szerepe a görög vallásban és mitológiában. *Ford. Harsányi Eszter. Ókor* 8. (2009) 3–4. sz. 24–33.

⁹ *Hyginus*: *Fabulae* i. m. 24.

¹⁰ *Apollodórosz*: Mitológia i. m. III. 14. 7.

¹¹ *Pierre Vidal-Naquet*: Land and Sacrifice in the Odyssey: A Study of Religious and Mythical Meanings. In: *Myth, Religion and Society: Structuralist Essays* by M. Detienne, L. Gernet, J. P. Vernant and P. Vidal-Naquet. Ed. Richard Lindsay Gordon. Cambridge 1981. 80–95.

és a borkészítés ismerete, valamint az istenek ajándékának átadása az ősi társadalomból történő átmenetet jeleníti meg egy új civilizált világba. Ikariosz maga pont e két korszak határán áll, ő egy közvetítő személy, aki megadja az emberek számára (vagy inkább Attika lakóinak) Dionüszosz ajándékát.

Érdekes eleme a mítosznak, hogy Ikariosz pásztorokat kínál meg először a különleges itallal, akik nem tudják, hogyan is kell azt megfelelően fogyasztani, ezért részegségükben megölik a férfit. A mítosz ezen része könnyen párhuzamba állítható az *Odüsszeiában*¹² is megjelenő Polüphémosz mítossszal. A küklpsz az emberi világtól elzárkózva élő szörny, aki pásztor, csakúgy, mint azok, akikhez Ikariosz elviszi italát. A pásztor vagy a küklpsz nem teljesen része a civilizált társadalmaknak, nem ismeri annak termékeit, így a bor jó tárgya lesz a cselnek, amellyel Odüsszeuszék szabadulhatnak. Vagyis az attikai pásztorok hasonlóan a küklpszhoz egy korábbi világot képviselnek és a bor is ugyanúgy hat rájuk, mint Polüphémoszra.¹³

Felmerülhet a kérdés, hogy ha Ikariosz az isten ajándékát juttatja el az emberek számára, akkor miért kellett a szőlősgazdának ártatlanul meghalnia. Erre a válasz talán a gyilkosok személyében kereshető, mert a mítoszokban a civilizáció peremén élők, pásztorok és a barbár Polüphémosz ölnék embert, akik így ártatlanként hálnak meg. Lehetséges, hogy az ártatlanok megölésével a mítoszok a pásztorok, illetve Polüphémosz brutális viselkedését, „barbárságát” próbálták felerősíteni, mely a civilizáció kialakulása előtti időszak sajátja. Ikariosz halála ugyanakkor azt is mutatja, hogy a civilizációba való áttéréshez nem elég pusztán bizonyos eszközök megléte (tűz, bor), hiszen megfelelő tudás, ismeret és az istenség által adott ajándékok elfogadása nélkül megmaradnak az ősidők közösségei, nem történik meg a civilizáció kialakulása.

Ikariosz halálát vizsgálva Richard Buxton érdekes interpretációval áll elő a pásztorok szerepe kapcsán, szerinte ugyanis Ikariosz mítosza lényegében egy „dráma” a hegyvidéken élő, elszigetelt emberek és a városi közösségek között, mely határok azonban minden Dionüszoszhoz kapcsolódó ünnepségen elfognak tűnni és a társadalom peremén élők, a pásztorok, nők lesznek, egy-egy adott misztérium „főszereplői”.¹⁴ Buxton állítása alapján feltételezhető, hogy Ikariosz története lényegében egy misztériumjáték, melyben a hérosz maga Dionüszosz. Ikariosz az isten mása is lehet, aki meghal azért, hogy az emberek megismerjék a bor ajándékát.

¹² Homérosz: *Odüsszeia*. Ford. Devcséri Gábor. Bp. 1991. 88–97.

¹³ Vidal-Naquet, P.: *Land and Sacrifice* i. m. 85–86.

¹⁴ Richard Buxton: *Imaginary Greek Mountains*. *The Journal of Hellenic Studies* 112. (1992) 13.

A mítosz következő érdekes eleme, hogy Ikariosz lánya, Érigóné felakasztja magát apja iránt érzett bánata miatt. Ikariosz és Érigóné történetében megjelenik az áldozat, méghozzá az emberáldozat gyakorlata. Dionüszosz kultuszai kapcsán egy esetben találkozunk még emberáldozati gyakorlattal: a szalamiszi csata előtt a görögök három fiúgyermeket áldoztak fel Dionüszosznak a győztes csatáért.¹⁵ Érigóné ugyan szégyenérzetből és bánatból lesz öngyilkos, de az ő halálának emléket állító Aióra fesztivál, melyen az akasztást imitálva lányokat hintáztatnak, egy emberáldozati gyakorlat „megszelídülve”.¹⁶ Az emberáldozat gyakorlata szintén kapcsolható a civilizációs mítoszokhoz. Az emberáldozat olyan jelenség, mely a civilizáció előtti idők jellemzője, de a civilizált emberi társadalmakban gyakorlata már nem meghatározó, feltételezem, hogy a Dionüszosztól kapott bor esetleg az emberi vért szimbolizálja, vagyis a véres áldozatot felváltja az italáldozat.¹⁷

A mítosz következő lehetséges vizsgálati pontja Ikariosz származása. Ikariosz egy olyan hős, akinek Ikaria községe köszönheti civilizáltságának létrejöttét, ahol a hagyomány szerint Ikariosz befogadta Dionüszoszt, de kultusza valamikor felkerült Athénba is.¹⁸ Analógiaként ismerünk egy olyan mítoszt mely szerint Athén mondabeli királya Kekropsz – aki olajfaültetésével megkezdte a civilizáció megalapítását a poliszban – állítólag meghonosította a gabonatermesztést és bevezette a monogámiát.¹⁹ Nem tartom véletlennek, hogy Ikariosz mítosza Kekropsz és Erikhthoniosz, Athén első királya halálának leírása után jelenik meg Apollodórosznál.²⁰ Lehetséges, hogy Ikariosz annak a folyamatnak a bevezetője Attikában, amelyet korábban Kekropsz elkezdett. A király megalapította a mezőgazdaságot (az olajfaültetéssel), a család intézményét és magát a poliszt is, Ikariosz és Dionüszosz ajándéka pedig nemcsak a minden napok kedvelt italát hozta el, de lényegében az áldozatbemutatáshoz, vagyis a vallás létrejöttéhez szükséges egyik eszközt is megadta az emberek számára és létrejöhetett a polisz, mint kultuszközösség. Ikariosz ezért kiemelkedett az átlagemberek közül, tettével és halálával pedig Attika egyik meghatározó hősrészévé vált.²¹

¹⁵ *Plutarkhosz*: Párhuzamos életrajzok. I–II. Ford. Máthé Elek. Bp. 1978. I. 113–114.

¹⁶ *Burkert, W.*: *Homo Necans* i. m. 242–243.

¹⁷ *Burkert, W.*: *Homo Necans* i. m. 138.

¹⁸ Ikaria községe a Marathóni öbölben fekszik, a démosz és a Dionüszosz szentély maradványait 1888-ban találták meg a régészek, az ősi település nyomai a mai Ekali falu mellett találhatóak. *Parker Green*: *From Ikaria to the Stars: Classical Mythification, Ancient and Modern*. Texas 2004. 44.

¹⁹ *Apollodórosz*: *Mitológia* i. m. III. 14. 7.; *Vidal-Naquet, P.*: *Land and Sacrifice* i. m. 82.

²⁰ *Apollodórosz*: *Mitológia* i. m. III. 14. 7.

²¹ *Green, P.*: *From Ikaria* i. m. 45.

Különleges lehet a kutya szerepének jelenléte. A kutya megítélése a görög mitológiában igen kettős és ez igaz az Ikariosz mítoszban megjelenő kutyára, Mairára is. Az állat mindenképpen a pásztorok segítőársaként jelenik meg – ez megtalálható az Ikariosz mítoszban is –, hiszen Maira is gazdája, Ikariosz hűséges társa²² de vajon lehetséges-e, hogy valamilyen más szerepet is betölt? E tekintetben talán érdemes összevetni két vázaemléket.²³

A két vázakép ugyan teljesen különböző mítoszokat ábrázol, de azért mégis van bennük valami közös, mégpedig az, hogy a vázaképek alján mindkét esetben megjelenik egy kutya. Az első képen Ikariosz és Dionüszosz között áll a hőszer kutyája, Maira, a bostoni kylixen pedig a kép bal oldalán lévő Kirké mellett szintén ott van egy állat, feltehetőleg kutya.²⁴ A különlegesség az, hogy a kutya mindig egy olyan ember lábainál helyezkedik el, aki valamilyen mágikus cselekedetet hajt végre. Kirké disznóvá változtatja Odüsszeusz embereit, Ikariosz új mesterséget tanul, ráadásul mindkét mítoszban megjelenik egy újabb közös pont, mégpedig a bor. A bor, a kutya és varázsló vagy varázslónő közötti kapocs lényegében pedig a halál. A kutya a görög mitológiában kevéssé pozitív szereplő: az Alvilágot is Hádész többfejű kutyája Kerberosz őrzi, Hekatét pedig kutyái kísérik. Lehetséges ugyan, hogy a vázaképeken ábrázolt kutyák, mint a varázslók segítőársai jelennek meg, ezért állnak akár Ikarosz, akár Kirké lábai alatt, de ezek a lények kiszámíthatatlanok, akik rosszat hoznak az emberekre. Nem véletlen az sem, hogy Ikariosz tetemét a kutya, Maira mutatja meg Érigónénak, ezzel közvetve a halálba kergetve a lányt.²⁵

²² Steven Hancock Lonsdale: Attitudes Towards Animals in Ancient Greece. Greece and Rome 26. (1979) 2. sz. 140.

²³ Lásd: 1 és 2. kép. Az első vázaemlékhez lásd: John Boardman: Athenian Black Figure Vases. (World of Art). New York 1974.; A másodikhoz például egy régi, de jó összefoglalás: Stephen Bleeker Luce Jr.: A Polyphemus Cylix in the Museum of Fine Arts in Boston. American Journal of Archeology 17. (1913) 1. sz. 1–13.; Nagy Árpád Miklós: Mit látunk a képen? Bevezető a görög mítoszábrázolások értelmezéséhez. In: Tengeristennő az Olymposon. Mítoszok szövege és képeiben. Szerk. Horváth Judit. Bp. 2015. 31–53.

²⁴ Nagy Á. M.: Mit látunk a képen? i. m. 34.

²⁵ Helen Margaret Johnson: The Portrayal of the Dog on Greek Vases. The Classical Weekly 12. (1919) 27. sz. 209–213.; A kutyák negatív megítélése és ezáltal a halálhoz kötése Lonsdale szerint az állatok által terjesztett fertőzőbetegségek miatt alakulhattak ki. Lonsdale, S. H.: Attitudes Toward Animals i. m. 150.

4. *Ikariosz és Érigóné története mint átmeneti rítus és az Aióra fesztivál*

Ikariosz és lánya, Érigóné története nemcsak a civilizáció létrejöttéhez kötődik, hanem mint egy közösséghez kapcsolódó átmenet is értelmezhető. Kérdés azonban, hogy az Aiórán lezajló purifikációs rítus vajon értelmezhető-e átmeneti rítusként. Az átmeneti között ismerünk életválsági rítusokat, melyek egy adott életszakaszból léptetik át a beavatandót egy másikba, illetve naptári rítusokat, melyek során a közösség egy rítust vagy kultuszt alapít azért, hogy egy csapást elhárítson és így a termékenység biztosítva legyen.²⁶ Az átmeneti rítusok kapcsán Arnold van Gennep három különböző fázist írt le: elválasztó, határhelyzeti és befogadó rítus kategóriákat.²⁷ Amikor van Gennep megalkotta ezeket a kategóriákat, felvetette, hogy esetleg a purifikációs és más egyéb rítusok is átmeneti rítusként értelmezhetőek, ám számára a purifikációs rítusok besorolása problémás volt. A *purifikációs* rítusok sokszor teljesen összeolvadnak az átmenetivel, ezért nehéz a két rítustípust elválasztani egymástól.²⁸ Turner ugyanígy tesz és az életválság rítusok mellé helyezi a naptári rítusokat, melyek egy csoporthoz kötődnek, de általában átfogják a társadalom egészét, mert vegetációs kultuszokhoz kapcsolódnak és mert egy egész közösségekben történik meg az átmenet.²⁹ Vagyis, az Aióra ünnepén lezajló purifikációs szertartások talán nem a legtipikusabb példái az átmeneti rítusoknak, de mivel a szertartások bizonyos elemei hasonlóak az átmeneti rítusokéhoz véleményem szerint az átmeneti rítusokhoz hasonló kontextusban is lehet értelmezni őket.

A konfliktust az okozza, hogy Dionüszosz ajándékát – a bort – a pásztorok nem ismerik, nem vízzel keverve isszák, ezért hiszik azt, hogy az ital méreg. Az ő részegességüket azonban lehetne örületként értelmezni, mely a Dionüszosz kultuszok egy alapvető sajátossága. Ez jelenik meg például Euripidész *Bakkhánsnők* című tragédiájában, vagy a Patraiban található Dionüszosz Aiszümnétész kultuszában.³⁰ Az átmeneti rítus főképpen az Aióra fesztiválban

²⁶ Victor Turner: A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra. Ford. Orosz István. Bp. 2002. 182–183.

²⁷ Arnold van Gennep: Átmeneti rítusok. (Kultúrák keresztútján 9.) Ford. Vargyas Zoltán. Bp. 2007. 48.

²⁸ Gennep, A. v.: Átmeneti rítusok i. m. 49.

²⁹ Turner, V.: A rituális folyamat i. m. 182–183.

³⁰ A kultuszt Pauszaniász örökölte meg számunkra. Eurüpülosz miután meglátta az isten kép-mását megőrült, ezért idegen földre vándorolt. Így jutott el Patraiba, ahol megszüntette az évtizedek óta zajló emberáldozati gyakorlatot és megalapította Dionüszosz Aiszümnétész kultuszát. *Pauszaniász: Görögország leírása I–II.* Ford. Muraközy Gyula. Máriabesnyő–Gödöllő 2008. II. VII. 19. 1–5.; Pausanias's Description of Greece. I–VI. Ed., trans. James George Frazer.

értelmezhető, viszont magának az ünnepnek a menetéről nem sokat tudunk. Az Aiórát minden évben megtartották,³¹ de eseményei közül csak egyet ismerünk, mely alatt a lányokat az ünnepen meghintáztattak, illetve dalt énekeltek a hérióna tiszteletére.³² Az ünnep gyökerei feltehetőleg egy természeti, fakultuszban keresendők, mely valamikor termékenységi rítussá alakult.³³ Nem tartom lehetetlennek, hogy az Aiórán megjelenő hintázás hagyományának gyökerei akár a minószi Kréta időszakába is visszanyúlhatnak és motívumai átkerülhettek a görög szárazföldre. A knósszoszi palota ásatásainak vezetője, Arthur Evans a régészeti leletek alapján feltételezi, hogy a hintázás motívuma már az ősi Krétán is a termékenység biztosítását szolgálta, úgy vélték ugyanis, hogy a hintázás és az annak következtében feltámadó szél elűzi a gonosz démonokat.³⁴ Ezt az állítást erősítheti meg, hogy ismerünk olyan minószi ábrázolásokat, melyek hintán ülő nőket mutatnak be.³⁵ Az ősi görögségre jellemző fakultusz – mely szintén feltehetőleg még az ősgörög vallás³⁶ jegyeit tükrözi – jelenik meg az olyan ünnepeken mint az Aióra, de ugyanúgy számos Artemisz kultuszban is (pl. Artemisz Karüatisz).³⁷

5. Érigóné, Ariadné és a misztérium

Az Aióra ünnep történetéhez és Érigóné mítoszához analógiaként állítható egy közismert mítosz, mégpedig Ariadnéé. A minószi király leánya ugyanis, miután Thészeusz elhagyta őt, az egyik mítoszvariáns szerint felakasztotta magát.³⁸ Egyéb mítoszváltozatok szerint azonban Ariadné Dionüszosz felesége

London–New York 1898. IV. VII. 19. 1–5.; *Gábor Sámuel*: Rítus múlt időben. Két pauszaniási történet Achaiából. In: *Tengeristenő az Olymposon* i. m. 235–248.

³¹ *Dietrich, B. C.*: A Rite of Swinging i. m. 36–50.; *Hegyi Dolores*: Polis és vallás. Bevezetés a görög vallástörténetbe. Bp. 2002.; *Németh György*: Játékos ókor. In: *Uő*: Zarnokok utópiája. Bp. 1996. 260–261.

³² *Susan Guettel Cole*: *Landscapes, Gender and Ritual Space. The Ancient Greek Experience.* Berkeley–Los Angeles–London 2004. 119.

³³ *Dietrich, B. C.*: A Rite of Swinging i. m. 36.

³⁴ *Arthur John Evans*: *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization.* London 1935. 26.

³⁵ *Nanno Marinatos*: *Minoan Religion, Ritual, Image and Symbol.* Columbia 1993. 91.

³⁶ Az ősgörög vallás fogalmát Hegyi Dolores használja, feltehetőleg a Pantheon kialakulása előtti időszakot érti alatta. *Hegyi D.*: Polis és vallás i. m. 34–36.

³⁷ *Hegyi D.*: Polis és vallás i. m. 35.

³⁸ *Plutarkhosz*: *Párhuzamos életrajzok* i. m. 10.

is volt,³⁹ így nem tartom véletlennek, hogy Ariadné történetében vannak olyan toposzok, mint az akasztás vagy a bor, amelyek megjelennek több Dionüszosz nevéhez kötődő kultuszban és mítoszban is. Ariadné és Érigóné talán azoknak a nőknek a megtestesítői, akik kiérdemelték, hogy Dionüszosz „asszonyai”, az ő társai legyenek. Ariadné másik elnevezése ugyanis Asterios, vagyis csillag, ami Dionüszosz egyik megszólítási neve volt a különböző misztériumokban.⁴⁰ Ennek alapján lehetségesnek tartom, hogy az Aióra ünnepe egy nőkhöz kötődő misztérium volt, melybe beavatást a kiválasztott lányok a hintázással nyertek, mely éppenséggel kapcsolódott az átmeneti rítus *liminális* szakaszához is. Ariadné nevéből eredeztethető misztérium-magyarozatot megerősíti az is, hogy Ariadné mítosza és az Aióra számos közös elemet tartalmaz: alapvetően van egy Krétához kötődő hagyomány, a mítoszokban van egy fiatal nő, egy hősíró, aki felakasztja magát pl. Érigóné vagy Ariadné. Mindkét halál oka a bánat, vagy a szegény. Érigóné és Ariadné történetében fontos szerepet tölt be Dionüszosz, tehát éppenséggel a bánatban való megőrülés és annak következtében az akasztás az isten jelenlétével is magyarázható. Az akasztás, illetve az ennek emléket állító hintázás ugyanakkor egyaránt az Alvilághoz kötődnek. Így kettőssé válik a hinta értelmezése is. A hintázás egyrészt hasznos és fontos, hiszen ártó démonoktól segít megszabadítani a közösséget, de ugyanakkor veszélyes is, hiszen sok esetben a halállal hozható összefüggésbe a jelenléte. A hinta hozzájárul egy fontos cél eléréséhez, de a hintázás balesetet, halált okozhat, ezért lehet jó analógiája az akasztásnak.

Az is érdekes, hogy milyen erkölcsi tanulságok vonhatók le a történetekből. A hintázás gyakorlata mindenféleképpen, mint egyfajta büntetésből való megtisztítás jelenik meg melynek alapja a szegény. Érigónénak kvázi azért kellett meghalnia mert apja szegényben hozta családját (noha önhibáján kívül), Ariadnének mert Thészeusz elhagyta és ezáltal a női mivoltán esett csorba. A hintázás tehát megszabadulás a szegénytől mely esetleg jelenthette azt is, hogy a misztériumban a beavatandó megalázkodik és kockáztatja biztonságát a hintázással, melynek következtében megtisztul, tagja lesz egy misztikus közösségnek. A hintázás kapcsán Dietrich felveti azt az analógiát, hogy a Hellenisztikus kori és római Bacchus misztériumokban szokás volt csecsemőket meghintáztatni.⁴¹ Az ikariai lányok, akiket áldozatként mutattak be Érigóné halála miatt folyamatosan az attikai pásztorok szegényteljes tetteire hívták fel a figyelmet, de a hintázás gyakorlatával a lányok kiengesztelték az istent és

³⁹ Kerényi Károly: Görög mitológia. Szeged 1977. 175.

⁴⁰ Kerényi K.: Görög mitológia i. m. 175.

⁴¹ Dietrich, B. C.: A Rite of Swinging i. m. 41.

elhárították a szegényt a démosz lakóiról. Ariadné pedig szintén megszabadult a szegénytől és bizonyos mítoszvariánsok szerint a csillagok közé került.⁴²

6. Az Aióra ünnep

Az Aióra ünnep eredetéről, annak az ünnepek sorozatában betöltött szerepéről a szakmunkákban nincs egyetértés. Vannak olyan feltételezések,⁴³ melyek szerint az ünnep az Anthestéria ünnepsorozat egyik napjához kapcsolódott,⁴⁴ míg más vélemények szerint a Mezei Dionüsziaéhoz. A kérdés, hogy az Aióra vajon pontosan melyik ünnepen jelent meg, az valószínűleg az Anthestéria és a Mezei Dionüszia feltűnő hasonlóságaiból ered. Mindkettő termékenységi, tavaszköszöntő ünnep volt, tipikusan Dionüszosznak szentelt rítusokkal. A kutatók nagy többsége az Anthestériához köti az Aiórát, én azonban inkább Hegyi Dolores és Jennifer Larson állításával értek egyet, akik a Mezei Dionüsziaéhoz kapcsolják az Aiórát, habár valóban nem könnyű elhatárolni egymástól a két ünnepet. Hegyi és Larson azt állítja, hogy a Mezei Dionüziát minden attikai démosz külön ülte meg.⁴⁵ Talán a különböző démoszokhoz köthető Mezei Dionüszia ünnep egyik rítusa, az Aióra felkerülhetett Athénba, az Anthestéria ünnepére, de a Mezei Dionüszia mint lokális ünnep továbbra is megmaradt. A két ünnepet emellett más-más időpontokban tartották, míg a Mezei Dionüziát Poszeidón hónapban, vagyis a téli időszakban, addig az Anthestériát tavasz elején.⁴⁶ A Mezei Dionüszia népszokásokban bővelkedő ünnep volt, Arisztophanész például azt írja az *Acharnaebeliek* című művében, hogy az ünnepen a démosz lakói ünnepi menetben indultak Dionüszosz szentélyébe, a menetet kosárvívó lányok nyitották, illetve egy phalloszt tartó férfi, majd az ünneplők dalt énekeltek a megszemélyesített phallosznak.⁴⁷ Bizonyos vélemények szerint maga a hintázás is és az Aióra is csak Ikaría község Dionüsziajához kötődött.⁴⁸ Hegyi

⁴² Kerényi K.: Görög mitológia i. m. 176.

⁴³ Dietrich, B. C.: A Rite of Swinging i. m. 36–38.; Nancy Evans: Civic Rites, Democracy and Religion in Ancient Athens. Berkeley–Los Angeles–London 2010. 187–189.

⁴⁴ Hegyi D.: Polis és vallás i. m. 54.; Jennifer Lynn Larson: Ancient Greek Cults. A Guide. New York 2007. 133.

⁴⁵ Larson, J. L.: Ancient Greek Cults i. m. 133.

⁴⁶ Larson, J. L.: Ancient Greek Cults i. m. 133.

⁴⁷ Arisztophanész: Acharnaebeliek. In: Arisztophanész vígjátékai. Ford. Arany János. Bp. 2002. 21–87., 241–244.

⁴⁸ Hegyi D.: Polis és vallás i. m. 54.

Dolores például a hintázás gyakorlatát csakis egy népszokásnak tulajdonítja. Állításával kapcsolatban azonban kissé szkeptikusak lehetünk, más kutatók eltérő véleménnyel vannak arról, hogy a Mezei Dionüszia egy lokális ünnepe lett volna az Aióra, a hintázás pedig csak egy népszokás.⁴⁹ A hintázás szokása ugyanis jóval túlmutat a Mezei Dionüszia keretein, hisz a rítus nem csak ezen az ünnepen jelenik meg. Ha valóban csak népszokás lenne az Aióra, akkor szerintem nem jelenne meg gyakorlata Athén más ünnepein is pl. az Anthestérián, vagy legalábbis nem kötődne Érigónéhoz.

Az Aióra feltehetőleg többfajta vallási rítus összeolvadásából született meg, a fakultuszéból és más termékenységi rituálékból.⁵⁰ Az Aióra ünnepe purifikációs és termékenységi rítus is egyben. Ha vegetációs szempontból vizsgáljuk a rítust akkor az előző fejezetben említett Dionüszosz-misztérium interpretáció mellett, azt átmeneti rítusok hármasságára is lehet vizsgálni. Az elkülönülés szakasza az lehetett, hogy a hintázás előtt a lányokat kiválasztották a megtisztító áldozatban való részvételre. Azután következett a hintázás szertartása. Ha ebből indulunk ki, akkor a hintázás a liminális szakaszhoz kötődik, hiszen ezalatt tisztulnak meg a lányok és kerülnek kapcsolatba a transzcendens világgal. Az Aiórán hintázó lányok álláspontom szerint egyfajta bűnbakként is funkcionálhattak, akik magukra vállalják a démosz lakóinak bűneit és saját biztonságuk árán is kiengesztelik az istent, hogy a termékenységet biztosítani tudják. A befogadó vagy visszafogadó szakasz keretében pedig a lányok visszatérhettek megszokott környezetükbe, a közösség részéről pedig megtörténhetett az év első termésének felajánlása.⁵¹

Az ünnep másik lehetséges értelmezése, hogy az egy már tabunak számító gyakorlatnak, az emberáldozatnak állít emléket. A lányok hintáztatása egy korábbi gyakorlatnak a megszelídült formája. Érigóné haláláért Dionüszoszt ugyanis csak úgy lehetett kiengesztelni, ha a lány mintájára athéni szüzeket akasztanak fel az isten tiszteletére.⁵² Az emberáldozat megszelídüléséhez újfent jó analógia lehet a már korábban is említett Dionüszosz Aiszümnétész és vele párhuzamosan Artemisz Trikalia kultuszai Patraiban. A Dionüszosz kultuszát megalapító Eurüpiosz Patraiba érkezve felszámolja Artemisz Trikalia emberáldozathoz kötődő kultuszát, de a gyakorlat egykori megléte továbbra is megmarad a patraiai hagyományokban, például az emberáldozat emlékére

⁴⁹ Hegyi D.: Polis és vallás i. m. 54.

⁵⁰ Dietrich, B. C.: A Rite of Swinging i. m. 39.

⁵¹ Dietrich, B. C.: A Rite of Swinging i. m. 39.

⁵² Hyginus: Fabulae i. m. 22–24.

koszorúkat hordanak az ünnepi menetben a polisz lányai.⁵³ Az Aiórában is fellelhető ez a jelenség, hiszen a hintázás gyakorlatával az ünneplők egyszerre emlékezhetnek egy ősrégi gyakorlatra, de arra is, hogy az emberáldozatnak már vége van, annak csak emléke sejlik fel. A fesztivál szelídülését mutatja az is, hogy vannak olyan feltételezések mely szerint a lányok helyett valószínűleg kicsi terrakotta szobrocskákat hintáztattak meg.⁵⁴ Ezt alátámaszthatják krétai emlékek, amelyeket már korábban említettem, de szerintem a szobrocskák szimbolikus hintáztatása nem releváns. Ismerünk ugyanis olyan vázáképeket, melyek az Aióra fesztiválhoz kapcsolódnak és a hintázást ábrázolják.⁵⁵

7. Érigóné és az Anthestéria

Egy Érigónéhoz kötődő rítus megjelent az athéni Anthestérián is. Az Anthestéria egy Dionüszoszi termékenységi ünnep, a bor ünnepe, illetve a következő évi termékenységet biztosító ünnep. Thuküdidész állítása szerint „*Anthesztérion tizenkettedikén szokták megrendezni a régebbi Dionüszia ünnepét, melyet az athéni eredetű iónok mai napig megülnék.*”⁵⁶ Az ünnep⁵⁷ a legnépszerűbb Athenban volt, de az ión világban szerte megtartották, még a kis-ázsiai ión városokban is.⁵⁸ Az Anthestéria alapvetően Dionüszoszhoz kötődő termékenységnep volt, amelynek csak az utolsó két napja kapcsolódott a halottakhoz, illetve valamennyire az elhunyt rokonokról való megemlékezéshez. Az ünnep neve is a termékenységre utal, az Anthestériát ugyanis valamikor február végén, március elején ünnepelték, a tavasz kezdetén és maga az ünnep neve is a *virág* szóból származik, mely nyilvánvalóan a tél után beköszöntő termékenységet szimbolizálja.⁵⁹ Az ünnep utolsó napja kifejezetten a halottak tiszteletéhez kötődött, mert görögök hittek abban, hogy az elhunytak szellemei ekkor valóban a földön járnak, bár az utolsó két nap célja kevésbé az emlékezés volt

⁵³ Pauszaniász: Görögország leírása i. m. II. VII. 19. 1–5.; Pausanias's Description i. m. IV. VII. 19. 15.; Gábor S.: Rítus múlt időkben i. m. 235–248.

⁵⁴ Cole, S. G.: Landscapes i. m. 207.

⁵⁵ Lásd: 3. kép.

⁵⁶ Thuküdidész: A Peloponészoszi háború. Ford. Muraközy Gyula. Bp. 2006. 2. 15.

⁵⁷ Az Anthestériát tudományos és tudományos ismeretterjesztő művekben egyaránt úgy aposztrofálják, mint görög „Halloween”, vagy görög „Thanksgiving day”. Felton, D.: The Dead i. m. 86–100.

⁵⁸ Burkert, W.: Homo Necans i. m. 213.

⁵⁹ Felton, D.: The Dead i. m. 89.

mint más halotti kultuszokban, hanem az elhunytak szellemeinek kiengesztelése.⁶⁰ Az Anthesthéria különböző ünnepeinek, rítusainak napról-napra történő leírása nem releváns az én témámmal kapcsolatban, így csak egy rövid összefoglalásra vállalkozom. Az Anthesthéria első napja a Pithoigia volt, vagyis a kancsónyitás napja, amikor is szimbolikusan megnyitották az év első szőlőjéből termelt bort és azt felajánlották Dionüszosznak. Az ünnep második napja volt a Khoész, amikor ünnepi menetben Athénon végigvonulva áldozatot mutattak be Dionüszosznak, melyet általában nagy multság zárt le. Ezek után következtek az Anthesthéria halottkultuszhoz köthető részei. A Küthrai-on az elhunyt emlékére a család áldozatot mutatott be és azt Hermésznek ajánlotta fel, egyes vélemények szerint ekkor tartották meg az Aiórához kötődő hintázást is.⁶¹ Érigóné szellemének az ünnep utolsó napján engesztelésképpen ételt adományoztak. Ha ezt a kiengeszteléshez kapcsolódó áldozatbemutatást nézzük, illetve az Aióra fesztivál hintázási gyakorlatát, akkor valószínűnek tartom, hogy Érigóné egy női démon.⁶² A kiengesztelői áldozat, az étel felajánlása mindenképpen egy termékenységhez kötődő démonhoz kapcsolódik, akinek hatalma van megvonni akár az emberi közösség életének oly fontos termékeket. Viszont, ha Érigónét egy női démonnak tekintjük, akkor felmerül annak a kérdése, hogy vajon Érigónénak volt-e egyáltalán köze Ikarioszhoz, és ha igen, akkor milyen. Álláspontom szerint Érigóné mítosza régebbi, mint Ikarioszé. A lány egy régi démonnak a megtestesítője, az őáltala okozott bajok elhárítására valószínűleg több kiengesztelői és purifikációs rítust alapítottak, Ikariában és később az ő kultusza került fel Athénba.⁶³ Ugyanakkor később a démon eredeti funkciója elhalványulhatott így jöhetett létre Ikariosz lánya, Érigóné. Elképzelhetőnek tartom, hogy Érigóné kultusza már Ikariosz beemelésé előtt is, mint önálló kultusz létezett, ezt bizonyítja, hogy Attikán belül legalább két olyan településről tudunk, ahol ismerték Érigóné mítoszáét, ezért léphetett ki Ikaria démosz kereteiből és kerülhetett fel Athénba. Ikariosz megjelenése a kultusz egy későbbi fázisára utalhat, hiszen Ikariosz inkább egy helyi héroszként van jelen, az ő személye valóban inkább Ikaria démoszához köthető. Ezt bizonyítja az is, hogy Ikariosz csakis a Mezei Dionüsziahoz kötődött, hiszen a hérosz csak az Aióra mítosz eredetmondáiban jelenik meg, viszont jelenlegi

⁶⁰ Felton, D.: The Dead i. m. 89.

⁶¹ Burkert, W.: Homo Necans i. m. 241.

⁶² A női demontípusokhoz lásd: Tóth Anna Judit: Body, Soul, Spirits and Supernatural Communication. In: Vengeful Demons in Ancient Greek Religion. Szerk. Pócs Éva. H.n. 2019. 161–175.

⁶³ Ehhez hasonló interpretációhoz lásd: Ludwig Deubner: Attische Feste. Berlin 1966. 118–120.

ismereteim alapján nem tudok arról, hogy Anthestérián Ikariosz bármelyik rítusban jelen lett volna. Ez azért különös, mert az Anthestéria két napja többnyire a borhoz kötődik, Ikariosz mégsem jelenik meg. Azt is lehetségesnek tartom, hogy kezdetben Ikariosz és Érigóné nem kötődtek egymáshoz, a családi kapcsolat két mítosz összeolvadásából is létrejöhetett.⁶⁴ Különös ugyanis, hogy Érigóné a mítoszban nagyon sokáig meg sem jelenik, csak Ikarioszról van szó, szinte olyan mintha a hérosznak nem lenne lánya, mégis az ő halála eredményezi a kultusz létrejöttét.

8. Összefoglalás

Tanulmányom végén szeretném összegezni, hogy a mítoszértelmezések és a különböző kultuszok vizsgálata során milyen új lehetséges interpretációkat vázoltam fel. Érigóné és Ikariosz mítoszának és az abból kialakuló különböző ünnepeknek, kultuszoknak a következő értelmezési lehetőségeit tartom elképzelhetőnek. Érigóné feltehetőleg egy ősi démon, vagy termékenységistennő, akinek fakultusza lehetett, de aki nem azonos Ikariosz lányával. Érigóné Ikaría községben és az athéni Anthestérián nem ugyanaz a mitológiai alak, az athéni Érigóné más mítoszvariánsból keletkezett. Harmadik lehetséges interpretáció, hogy Ikariosz és Érigóné mítoszai a vidéki, attikai népszokásból kerültek fel Athénba. Az is elképzelhető, hogy Ikariosz nem Érigóné apja, hanem egy lokális hérosz, akit később kapcsoltak a lányhoz. Az utolsó értelmezés pedig, hogy Ikariosz maga Dionüszosz, Érigóné pedig egy hozzá szorosan kötődő nő és Dionüszosz ezen alteregójáról kapta Ikaría község az elnevezését.

⁶⁴ Ehhez hozzájárulhat még Érigóné egyik mellékneve, a „vándorló”. Van ugyanis egy olyan mítoszvariáns, mely szerint Érigóné nem Ikariosz lánya, hanem Aigioszthosz és Klütaimnésztra közös gyermeke. Állítólag Érigóné, mikor értesült apja haláláról, szegényében felakasztotta magát. Pauszaniás szerint ugyanakkor Oresztész házasságon kívül született fiának, Penthliusnak volt anyja Érigóné. Más források szerint ez az Érigóné, mivel házasságon kívül szülte fiát, szegényében felakasztotta magát, vagy egyes források szerint Artemisz Attikába vitte és ott papnőjévé tette. Megint más források szerint Érigóné Athénba ment, hogy Oresztész „tárgyalásán” részt vegyen és ezért terjedhetett el kultusza Attikában. Burkert szerint e sok mítoszvariáns közül azért lett ismert Érigónénak, mint Ikariosz lányának kultusza, mert Eratoszthenész ezt a mítoszvariánst dolgozta fel. *Burkert, W.*: Homo Necans i. m. 242–243.; *Pauszaniás*: Görögország leírása i. m. I. II. 18. 6.; Pausanias's Description i. m. III. II. 18. 6.

Mellékletek

1. kép: Dionüszosz megtanítja Ikarioszt a szőlőkészítésre.

Attikai fekete alakos amphora, Kr. e. 540–520 k.,
lelőhelye: Vulci, őrzési helye: British Museum, London.

2. kép: Kírké átadja a varázssílt tartalmazó kyliyxet Odüsszeusz társainak, akik disznóvá változnak.

Feketealakos kylix, Kr. e. 560–550, őrzési helye: Fine Arts Museum, Boston.

3. kép: Szatír hintáztatja az athéni leánykát az Aióra fesztiválon.
A képen látható szatír is bizonyítja az Aióra emberi termékenységhez kapcsolódó szerepét.

Órzési helye: Antikensammlung, Berlin.

Adél Szűcs

Wine, Civilization and Death – Interpretations of the Myths of the Athenian Icarius and Erigone

The paper examines some of the possible interpretations of the two myths of the Athenian Icarius and Erigone. According to the myth, one day, the god Dionysos arrives to the house of Icarius and teaches him how to make wine, the iconic drink of human civilizations and the sacred drink of the gods. Icarius invites his neighbours to drink from the wine which he calls „the present of the god”. The neighbours are unaware of how to drink wine, they don't mix it with water, and as a result, soon become drunk. They claim that Icarius wanted to poison them and in fear and anger they decide to kill him. His dead body is left behind at the border of the village. Later, the family's dog, Maira leads Icarius' daughter, Erigone, to his father's corpse. Erigone sees her father's shameful death and commits suicide: she hangs herself. A feasible interpretation of the story is the aetiological solution: the myth explores a creation narrative of a smaller region, Attica. Based on this idea, the paper investigates the functions and roles of the characters of the myth: Icarius, Erigone and the dog, Maira; and reinterprets the connection between Icarius and Erigone: was the heroine really the daughter of Icarius?

Secondly, the paper demonstrates those rites and festivals that are somehow connected to Icarius and Erigone. One was the Aiora, a smaller festival held during the Rural Dionysia, a fertility festival for the god, Dionysos. In the Aiora, girls had to swing, remembering to what Erigone did, and they were purificated in order to provide fertility for the following year. Another festival related to the heroine was the Anthesteria, on its last day the Greeks offered a peculiar sacrifice for her.

Various common schemes of the fertility rites appear in the cults and festivities related to Erigone. These common schemes are: scapegoats, punishment, purifications, firings, sexual acts and manipulations with men or with animals. The paper investigates the cults of Erigone based on these schemes and gives a rather new interpretation to the origins of her cults. Furthermore, it searches for why the symbolic sacrifice of young girls was obligatory for community wealth and what it tells us about the roles of women in Ancient Greek society.

Hosszú Kristóf

Augustus alakja az *Aeneis* pajzisleírásában

1. Bevezetés

Az Augustus korabeli irodalom egyik legjellegzetesebb alkotása Vergilius *Aeneise*. A császár alakja számos helyen megjelenik a szövegben, de véleményem szerint leghangsúlyosabban az actiumi csatát is bemutató, a hős fegyverzetét és pajzsát leíró részletben.

A VIII. ének végén található pajzisleírás talán az *Aeneis* egyik legfontosabb Augustust ábrázoló részlete, mely a római nép, azaz a mű alapján Aeneas leszármazottjainak történetét egészen a költő, Vergilius jelenéig írja le. Ennek az egy bő évezreden átívelő, dicső példákkal teli eseménysornak a csúcspontja a jelent (és remélhetőleg a jövőt is) megalapozó actiumi csata leírása. Ez a kor szak művészetének kedvelt témája, melynek képe számos korabeli alkotásban megjelenik, bár talán legérzékletesebben Vergilius művében.

Hogy Actium valóban a római történelmet jelentősen átformáló esemény volt, bizonyítja, hogy számos korabeli írásmű témájává vált. Az amerikai Robert Alan Gurval kutatásai szerint a kortársak saját bőrükön tapasztalhatták meg a csata következményeit, a későbbi generációk pedig még sokáig érezték annak hatásait. Így például a Tiberius-korabeli krónikás alig győzi felsorolni a győzelemnek köszönhető számtalan kézzelfogható áldást, míg Tacitus *Annales*-eiben a köztársaság pusztulása felett sajnálkozik, egy Severus-kori görög szerző pedig egy új rezsim kezdetét látja az Actiumi-öbölben lezajlott eseményben.¹ Mindhárom véleményből láthatjuk, hogy valamilyen rendkívüli történést

¹ Robert Alan Gurval: *Actium and Augustus: The Politics and Emotions of Civil War*. Ann Arbor 1995. 4.

jelenítenek meg, melyek egy új korszak nyitányát hivatottak jelképezni, s ebből kifolyólag kiváló témája lehet epikus költeményeknek. A Kr. e. 31. szeptember 2-i ütközetben elért győzelemmel zárult le ugyanis a Római Köztársaság polgárháborús válsága, illetve ezt követően emelkedett fel, lett a római világ egyeduralkodója, s teremtett békét a művet megrendelő Augustus Caesar, aki új politikai rendszert kezdett kiépíteni, s újjá alkotta a Római Birodalmat.

Mivel a csata az új rendet létrehozó folyamat első fontos állomásaként jelent meg a köztudatban, az általa megalapozott rendszer felhasználhatta arra, hogy eseménytörténetéből saját eredetmítoszt teremtse meg. A kor költői így kénytelenek voltak maguk is valamilyen módon kinyilvánítani viszonyulásukat a korszakalkotó eseményhez, csöndben nem maradhatott senki, s ha más nem, legalább nemtetszésüket ki kellett fejezniük. Vagy mint Vergilius beállhatott a *principátus* őszinte vagy szimplán kényszerített dicsőítőinek sorába, és írhatott Kelet és Nyugat mitikus összecsapásának színtereként az actiumi tengerről. Mintha a tengeri győzelem nyilvános ünneplése valamilyen, a társadalom egészétől teljes mértékben elvárható cselekedet lett volna, indokolva Actium mindnyájuk életében tapasztalható pozitív hatásaival.² Vergilius pedig mint az Augustus belső köréhez tartozó Maecenas körül csoportosuló költők egyik legnépszerűbbike, nem maradhatott el kortársaitól, az Actiumot szintén megörökítő Horatiustól vagy Propertiustól, s így Aeneas pajzsának bemutatásán keresztül megírta a maga Actium-feldolgozását.

Közülük Horatius, bár viszonylag kevésszer említi verseiben a polgárháború csatáit, Actium nála is előkerül Actiumi- és Kleopátra-ódáján kívül a Szatírák második kötetében is. A Propertius által feldolgozott kevés politikai téma közül pedig talán legkedveltebb az ütközet: ő beleszövi a csata jeleneteit az *Elégiák* második könyvének 15. és 16. versébe, és a könyv záróversébe, a 34. elégiába is. A Harmadik könyv 11. versében pedig Rómát a szerelmes férfihöz hasonlítja, aki alárendeli magát imárottjának, utalva az Actiumot megelőző történelem között Caesar Kleopátra iránti szerelmére, sőt még el is marasztalja a Várost, amiért félt egy asszonytól.³ Ezen szerzők Actium-élményei így nagyban hatottak egymásra, s hozzájárultak ahhoz is, hogy Vergilius megírja a csata legteljesebb ábrázolását az *Aeneis* pajzsleírásában, azaz főműve egyik legkidolgozottabb jelenetében.

Álábbi írásomban e részletet szeretném elemezni, különös hangsúlyt helyezve Actium leírására. További célom, hogy minél megfelelőbb választ kapjak az általam feltett kérdésekre: Hogyan ábrázolta Vergilius a főszereplők, Agrippa,

² Gurval, R. A.: Actium and Augustus i. m. 5–6.

³ Gurval, R. A.: Actium and Augustus i. m. 21–22.

Antonius, Kleopátra és legfőképpen Augustus alakját? Mennyiben felel meg leírása a valóságnak? Miért és miben tér el az Aeneis az actiumi események valós lefolyásától? Mennyiben tekinthető kordokumentumnak és mennyiben propagandának? Milyen szerepe volt saját korában a pajzisleírás e kiemelkedő csatajelenetének?

2. A pajzisleírás és annak legfontosabb jelenetei

A pajzs műbéli jelentőségét még ezentúl kihangsúlyozza kapcsolata az eposz nagy elődje, Homérosz *Iliász*ának Akhilleusz pajzsáról szóló részletével, mely egyben a világirodalom egyik leghíresebb írása is. Hiszen így már nem tűnik véletlennek, hogy Róma történelmének ábrázolására hivatott tárgy egy pajzs. G. E. Lessing, a téma egyik első kutatója ennek alapján fantáziaszegénynek minősíti Vergiliust, művét pedig egy egyszerű másolatnak és az augustusi propaganda alávetett szolgájának.⁴ Én ezzel szemben megjegyezném, hogy a görög alapokra való építkezés vagy azok mintaként való felhasználása a korszak teljes római irodalmára jellemző volt, főként a homéroszi eposzokhoz hasonlóan már akkor is kultikusnak számító művek esetében. Rómában ezt teljesen természetesnek vették, a szerzői jogokat nem védték úgy, mint manapság. S ezenfelül úgy gondolom, a Homérosztól vett alapötlet itt jelentős mértékben tovább lett fejlesztve a pajzson ábrázolt jelenetek részletes leírásával. A homéroszi példát követve a pajzisleírás egyben az ekphrasis nevű költői eszköz egyik leglátványosabb alkalmazása is az irodalomban: a szerző egy valós vagy elképzelt képet jelenít meg egy hosszú, leíró jellegű részen keresztül.

Ezenkívül is fontos a pajzs keletkezésének története, mely szintén párhuzamba állítható Akhilleusz pajzsával: a hős ugyanis mindkét esetben istennő anyjától kapja azt. Vergilius leírásában ezt az isteni eredetű fegyverzetet Aeneas anyja, Venus istennő készítteti el férjével, a „Tűz Urának” titulált Vulcanussal, akit munkájában az Etna gyomrában dolgozó küklpsz-kovácsok segítenek. Tőlük viszi el az istennő fiának az új kardot, sisakot, vértet, lábvértet és magát a pajzsot.⁵ A leégett Trójából induló bolyongásait lezáró itáliai partraszállását követően a hős ugyanis konfliktusba kerül a helyi latin néppel, és csak az ő legyőzésük után foglalhatja el a neki ígért új hazát. Így kezdődik az *Odüsszeiát* megidézően kalandos első rész után a VII. énekkel az *Aeneis* második fele, mely az *Iliász*hoz hasonló küzdelem leírása Aeneas és a helyi

⁴ Kyle Painter: *The Politics of Art: The View of Actium in the Aeneid*. Bloomington 2001. 2.

⁵ Publius Vergilius Maro: *Aeneis*. Ford. Lakatos István. Bp. 1962. VIII. 370–453.

rutulusok vezére, Turnus közt.⁶ Richard Heinze 20. század eleji német klasszika-filológussal egyetértve úgy vélem, a pajzs egyfajta történelmi kontinuitás kifejezőjévé válik az olvasó számára. Abban, hogy Aeneas újdonsült fegyverzetével épp háborúba indul, már ott rejlik az utalás a küzdelmekre, melyek során utódai nagyra teszik Rómát, megágyazva az augustusi aranykornak.⁷ A kibontakozó harc során pedig nagy szüksége van az isteni fegyverzetre, s ezen belül leginkább a pajzsra, melynek vésetei jövőjét hordozzák.

Ugyanis a pajzson Vulcanus a hagyomány szerint az Aeneastól származó római nép történetéből kiragadott legdicsőbb pillanatokot örökíti meg a város alapításától egészen az augustusi jelenkorig, egy Rómát ábrázoló monumentális tabló részeként. Így látható szinte egyszerre a csecsemő Romulus és Remus szoptató anyafarkas a Tiberis partján, a férjeik és apáik háborúját megakadályozó szabin nők fellépése a római fórumon, a hazaáruló Mettius lovakkal széttépett holttestének végighurcolása a közeli erdőben a vad Tullus Hostilius király által, a várost ostromló, elűzött Tarquiniusok serege, a Tarpeisziklán a Capitoliumot ostromló gallokkal szemben védekező Manlius, alatta a Tartarusban szenvedő Catilina és a felette ítélő Cato, s végül kinn a tengeren az Actiumnál csatázó Augustus.⁸

A császár dicsőítését egyértelműen kiemeli a rómaiak történelme, mely itt az ő hőstétével zárul. Ezenfelül Vergilius a Iulius-nemzetségből eredő Augustus származását a városalapító Romuluson keresztül, Aeneasig és fiáig, a Iulusnak is nevezett Ascaniusig, sőt rajtuk keresztül egészen Venus istennőig visszavezeti, mikor a rómaiakat a pajzsleírás kezdetén „*Ascanius törzsének*” nevezi. Augustus saját magáról kialakított képe szerint a köztársaság helyreállítója, s ezt az imázst építi tovább az általa lezárt múltbeli válságperiódus két nagy alakjának vergiliusi szembeállításával. A Tarpei alatt ugyanis „*Látszik a Tartarus is, [...] / S mint vezekelnek a vétkesek ott teveled Catilína, [...] / Ám külön állnak a jók, s te Cató, a felettük ítélő.*”⁹ Ebből a részletből úgy látszik, mintha a köztársaság megdöntésére titokban összeesküvést szervező Catilina, mint a béketeremtő Augustus tökéletes ellentétje lenne az alvilágban szenvedő legnagyobb bűnös. Vele szemben pedig, mint az alvilág őt elítélő bírāja, a feddhetetlen Cato, s köztük terül el az actiumi tenger víztükre, melyen így Antonius erői a pokol seregeinek, míg Augustusé a felettük igazságos ítéletet végrehajtó isteni erőknak tűnnek.

⁶ Michael von Albrecht: A római irodalom története I–II. Ford. Tar Ibolya. Bp. 2003. I. 507.

⁷ Richard Heinze: Virgils Epische Technik. Leipzig 1908. 394.

⁸ Vergilius Maro, P.: Aeneis i. m. VIII. 630–679.

⁹ Vergilius Maro, P.: Aeneis i. m. VIII. 667–670.

3. Az actiumi csataleírás hitelessége és propagandajellege

A csata vergiliusi leírása számos megkérdőjelezhető elemet és propaganda jellegű, vagy éppen annak ellentmondó részletet tartalmaz. Alapvető tartalma, Augustus győzelme persze nem hamisítás, de véleményem szerint ezenkívül szinte minden tényt sokszorosára nagyítanak a Vergilius által szívesen alkalmazott költői túlzások.

Ezek közül már az elején feltűnhet maga a környezet, melyben a csata lezajlik: az egész eseményre hősi dicsfényt sugárzó „színarany színű tenger”¹⁰ napsütötte képe, mely nyilvánvalóan ellentétben áll a Suetoniusnál későbbi éjjeli véget érő ütközettel.¹¹ Ezzel az időbeli ferdtéssel a zeniten álló nap vonja be aranyfényrel a tengert és dicsfényrel az ütközetet, hiszen milyen méltatlan lenne Augustushoz a sötétség leple alatt kivívott győzelem. A sötétség ábrázolása ugyanis általában negatív érzéseket kelt az olvasóban. Szinte elképzelhetjük a csata helyén maradt égő hajók lángjai által keltett baljós fényeket a koromsötét éjszakában, mely Antonius flottájának pusztulásával párhuzamosan ereszkedett le. Mintha vereségük által valami jóvátehetetlen rossz történt volna, s a lebukó Nappal együtt enyészett volna el a *res publica* hasonlóan fenséges intézménye. Sőt, a Propertius által leírt a tenger véres habjaiban úszó holttestek képe az éjjeli sötétség motívumával kiegészítve valami még hátborzongatóbbra utal.¹² Legtöbb esetben éjszaka történnek a legbecstelenebb tettek, mint például az összeesküvés, a védtelen nőkkel szembeni erőszak, vagy a legaljasabb merényletek és testvérgyilkosságok. Így véleményem szerint Augustus actiumi győzelmét a sötétség szimbolikus értelmezésének tükrében könnyen tekinthetjük a köztársaságon elkövetett közönséges erőszaknak vagy polgártársait romlásba döntő testvérgyilkosságnak.

De nemcsak a csatátér megjelenítésével, hanem az ott vívott harc jellegével kapcsolatban is felmerülhetnek kérdések. Furcsa, hogy egyik felől „[...] *italus seregét Augustus, a Caesar / Küldi csatára* [...]”, míg a másik oldalról Antonius „[...] *tör elő barbár erejével, / Tarka hadával, a győztes, hozva Kelet katonáit / Aegyptust, a vörös partot, napkelti hatalmát, / S Bactrát* [...]”.¹³ Mintha nem egy megosztott nép polgárháborújának döntő csatáját látnánk, hanem csupán egy hazaárulót, aki a barbár ellenséget vezeti a haza védelmezőjével szemben. Ez egyértelműen Rómát megmentő hazafiként ábrázolja Augustust, s vele

¹⁰ Vergilius Maro, *P.*: Aeneis i. m. VIII. 671.

¹¹ Gaius Suetonius Tranquillus: A Caesarok élete. Ford. Kis Ferencné. Bp. 1984. II. 17.

¹² Sextus Propertius: Elégiák. Ford. Csengery János. Bp. 1897. IV. 6.

¹³ Vergilius Maro, *P.*: Aeneis i. m. VIII. 685–688.

szemben tűnik fel Marcus Antonius, mint teljesen elkeletiesedett kényúr, aki idegen söpredék-hadával a birodalmat támadja. Katonái egytől-egyig a szent római földre támadó primitív idegenek, akiket a nyomukban Róma ellen fenekedő szörnyek csak még jobban démonizálnak. Az így teremtett hagyományban Augustus továbbra is a béke elhozójaként szerepelhet, s nem kell saját polgártársai vérént ontania.

Antonius és az általa vezetett keleti vadak mellett hasonlóan jelentős felesége, a csatába őt elkísérő, az egész háború okának beállított VII. Kleopátra (Kr. e. 51–30), az utolsó hellenisztikus egyiptomi Ptolemaida-királynő alakja is. Vergilius értelmezésében ő „*a bűn, az egyiptomi néember*”,¹⁴ – aki „*Köztük övéit az ősi keleppel uszítja*”¹⁵ Róma ellen. Mintha ő lenne a háború fő okozója, aki elbizakodott férjét a hazája elleni bűnös háború megindítására rábeszélte. De, hogy semmi esetre se tűnjön úgy, hogy elmarad a gonosz megbüntetése, már ott leleskedik rá végzete. „*Háta megett ama két kígyót még nem veszi észre*”¹⁶ – írja Vergilius, Kleopátra csúfos halálára utalva, hogy minden hívéből elhagyatva, fővárosa eleste után kénytelen lesz kígyókkal maratni magát halálra, ezzel mintegy elnyerve a szöveg alapján méltó büntetését. Kleopátráról ugyanilyen lesújtó véleményt alkot Horatius úgynevezett Kleopátra ódája is. A vers ugyanis hasonlóan a részeges züllöttséget és a nagyravágyást, a Capitoliumra (a római hatalom jelképes csúcsára) való törekvést tulajdonítja a maga köré züllött csúrhét gyűjtő királynő legmeghatározóbb jellemzőinek. Maga Actium itt csak néhány égő hajó képében jelenik meg ugyan, de a meneküléstől a szegyeteljes öngyilkosságig gyakorlatilag minden előkerül, amit Vergilius nem mond el Kleopátráról. A negatív karakterrajz mellett azonban valamilyen formában tiszteletet is mutat a győnge nő elszántsága iránt, aki inkább meghal, de nem hajlandó ellenségei diadalmenetében megaláztatást szenvedni.¹⁷ De ennek ellenére is legfőképpen marad az a végzetes nő, aki méltó társa és egyben felbujtója is a hazaáruló Antoniusnak. Ezt a képet még erősíti az Augustus-párti történetíró, Florus leírása a szilaj fényűzésben tobzódó Antoniusról, akinek „*nem tudta gúzsba kötni örületét tulajdon nagyravágyása*”, s a neki nyújtott szerelmi örömkért cserébe „*feledve hazáját, nevét, a tógát és a vesszőnyalábokat a bárdokkal*” odaígérte a Római Birodalmat „*a királynői szörnyetegnek*”.¹⁸ Itt láthatjuk prózában leírva ugyanazt a hazaárulót, az őt bűnre

¹⁴ Vergilius Maro, P.: Aeneis i. m. VIII. 688.

¹⁵ Vergilius Maro, P.: Aeneis i. m. VIII. 696.

¹⁶ Vergilius Maro, P.: Aeneis i. m. VIII. 697.

¹⁷ Quintus Horatius Flaccus: Ódák. Ford. Arany János et al. Bp. 1985. I. 37.

¹⁸ Lucius Annaeus Florus: Róma háborúi. Ford. Havas László. Bp. 1979. IV. 11.

csábító idegen nővel együtt maró gyűlölettel jellemezve. Antonius erkölcstelen, élvhajász önkényúr, akiből egy még nála is romlottabb asszony ölebe lesz, s alávalóságát még fokozza azáltal, hogy eltűri, hogy egy nő uralkodjon felette. Azonban mindezek ellenére is ott a polgárháború ténye, amit az általa eszményi uralkodónak tartott Traianus udvarában alkotó Suetonius is bizonyít. Ő a korábbi császárokra már kritikusabban tekintve Antonius-párti rómaiakra is utal, amikor megemlíti Bononia lakóit, akiket Antonius klienseiként Augustus nem kötelez neki tett hűségükre.¹⁹

Továbbá a valóságtól leginkább elrugaszkodott részlet a tengeri csataterén megjelenő, a harcba beavatkozó istenségek ábrázolása, aminek azonban komoly szerepe van a mű egészében is. „*Rengeteg isten-szörny, ugató kutyafejjel Anúbis, / Víjja Venust, Neptúnust és fenekedve Minervát*”²⁰ – írja Vergilius. A Kelet és kiváltképpen az Antonius mögött álló Egyiptom istenei így ijesztő szörnyetegekként jelennek meg, ezzel is bizonyítva az őket tisztelő nép barbárságát, szemben a civilizált rómaiak a harcban is fenséges isteneivel. Ezenkívül ott rejlik az istenek szerepeltetése mögött a trójai háborúval való összehasonlítás szándéka is. Hiszen az istenek ilyen aktívan talán utóljára Trója alatt vettek részt az emberek háborúiban, s avatkoztak be az emberi történelem menetébe. Az így keletkezett párhuzam tehát a két háborút, s annak két hőst is rokonítja: Aeneas és Augustus egyaránt válságos helyzetben a nép élére álló vezetők. Az előbbi a hosszú harcok után elesett Trójából menti ki övéit, akik erőskezű vezetése nélkül óhatatlanul elpusztulnának, az utóbbi pedig győzelmével hasonlóan hosszú és elkeseredett háborúk időszakát zárja le, s új rendszere kiépítésével véget vet a köztársaság évtizedek óta tartó belső válságának.

A felvonultatott istenségek közül legnagyobb szereppel Apolló bír, akinek temploma állt a csatahely közelében, s aki „*Actiumán idegét odafönn pedig ajzza [...] / S néz le [...]*”²¹ s halálos nyíllövéseivel, melyek a görög–római hitvilágban a pestis terjedéséért is felelősek voltak, elűzi a Keletről jött szörnyeket. Ez mind pedig nyilván nem véletlen, hanem szintén az augustusi ideálkép fontos motívuma. Ahogy Gurval leírja, a második triumvirátus tagjai már korábban választottak maguknak egy-egy védőistenséget, s Augustus későbbi kapcsolata Apollóval innen eredeztethető. Később nyilvánvalóan a győzelmet is az ő segítségének tulajdonította, ezért emeltetett számára Kr. e. 28-ban új templomot Rómában, s ajánlotta neki a csata emlékére rendezett játékokat.²²

¹⁹ Suetonius *Tranquillus*, G.: A Caesarok élete i. m. II. 17.

²⁰ Vergilius *Maro*, P.: Aeneis i. m. VIII. 698–699.

²¹ Vergilius *Maro*, P.: Aeneis i. m. VIII. 704–705.

²² Gurval, R. A.: Actium and Augustus i. m. 19.

Az előbbieken alapján könnyen ki lehet jelteni, hogy Vergilius célja a pajzs-jelenet megírásával csupán a *principátus* propagálása volt, hiszen számos hely bizonyítja, hogy a szöveg jelentős mértékben részrehajló az új rendszert kiépítő Augustussal szemben. Ez azonban a *The Politics of Arts: The View of Actium in the Aeneid* című tanulmány az Augustus-kori propaganda szerepéről szóló része alapján egyáltalán nem meglepő. Kyle Painter ebben leírja, hogy Augustus teljesen ellenőrzése alá vonta a művészeteket: az építészek, szobrászok, s leginkább a költők szinte csak az új ideológiát erősítő műalkotások készítésére kaptak támogatást és felhatalmazást. Hogy a költők rendelkeztek-e emellett legalább viszonylagos függetlenséggel, az a mai napig kérdéses.²³

Minden kétséget kizárva a korabeli állami ideológiának megfelelően hogy ki Vergilius számos nem elhanyagolható részletet a csata és az azutáni történések leírásából. A győzelem után rögtön a dicsősége teljében pompázó *princeps* képe jelenik meg, elhanyagolva az út véres állomásait, melyeken keresztül az actiumi győztes Augustussá válhatott. Például talán a legfurcsább, hogy a szemben álló felek felsorakozásán túl csak a fenséges római istenek és a barbár keleti szörnyesültek tusakodásáról ír, a csata valós lefolyását nem is részletezi. Emellett nem írja le, hogy mit tett a győzelem után a legyőzött ellenség utódaival, akik később még megbosszulhatták volna Antoniust. Suetonius szerint ugyanis fiatal koruk ellenére is legyilkoltatta két potenciális ellenfelét: az ifjabb Antoniust, Antonius legidősebb fiát és Caesariont, Julius Caesar és VII. Kleopátra állítólagos gyermekét, az egyiptomi trón örökösét.²⁴ Illetve szintén Suetoniusnál található leírás arról is, hogy míg Augustus a győztes csata után téli szálláshelyére, Samos szigetére vonult vissza, a birodalom különböző részeiből érkező, Brundisiumban gyülekező katonái fellázadtak ellene. Ő maga pedig kénytelen volt a csata utáni pihenéssel felhagyva személyesen rohanni a helyszínre, hogy egyben tartsa bomlásnak indult haderejét. Ez mindössze 27 napba telik neki,²⁵ amiből látható, hogy mennyire kellett sietni katonái állomáshelyére, hogy azok hűségét teljesen el ne veszítse. Mindennek az elhallgatása egyértelműen leplezni kívánja a békét elhozó *princeps* korábbi véresen kegyetlen vagy egyszerűen csak uralkodói imázsához méltatlan tetteit.

A csataleíráson túl talán még inkább propagandisztikus célzatúnak hat a csata után történtek leírása az egész birodalomban rendet teremtő és a békét elhozó Augustusról. Az általa teremtett új rezsím programjának legfontosabb része ugyanis a *Pax Augusta*, az augustusi béke volt, mely leginkább a birodalom

²³ Painter, K.: *The Politics of Art* i. m. 1.

²⁴ Suetonius *Tranquillus*, G.: *A Caesarok élete* i. m. II. 17.

²⁵ Suetonius *Tranquillus*, G.: *A Caesarok élete* i. m. II. 17.

helyreállított belső rendjét jelentette az évtizedes belháborúk után, nem a hódítások végét. Ennek eltúlzott megjelenítése zárja a csata leírását, mintha Actium a világbékét hozta volna el. Ez tükröződik Vergilius IV. *Eclogájában* is, ahol a vaskor után eljövő aranykorról olvashatunk.²⁶ Hasonló nézetet képvisel Richard Heinze is, aki egyenesen azt írja le *Virgils Epische Technik* című munkájában, hogy még az Aeneas-ért sorscsapások is részét képezik küldetésének, melynek végcélja, hogy létrejöhessen a korabeli olvasók számára is nyilvánvalóan békés-boldog augustusi jelenkor.²⁷ Ezt hivatott megjeleníteni a VIII. ének fellengzősen dicsőítő zárójelenete, a monumentális, szinte kolosszusz-szerű Augustus képe, amint a legyőzött népek hada hosszan elnyúlva hódol előtte ajándékok tömegét rakva lábai elé, sőt még a szilaj Rhénus (Rajna), az Euphrates és a kis-ázsiai vad Araxés folyó is lecsillapodik előtte.²⁸ Ez a világ felett uralkodó és a békés aranykort elhozó Augustus-kép tekinthető az egész *Aeneis* sajátjának, melyet Vergilius ehhez hasonló erővel talán még a VI. ének végén hangsúlyoz, ahol halott apja, Anchises így jósol Aeneasnak: „[...] íme, ámulj / Augustus Caesáron: az Isteni sarja e férfi, / Másod-aranykor virrad fel Latiumban alatta, / Mint Sátornus földjén rég”.²⁹ Ennek az aranykornak a nyitányáról Gurval szerint már az új rendszer kezdeti idejében is megemlékeztek. Kr. e. 29 nyarán Rómába visszatérve Augustus három győzelmét ünnepelte együtt egy háromnapos ünnepségsorozat keretében, melyek közül a legnagyobb hangsúlyt már ekkor is az Egyiptom és Kleopátra feletti diadalára fektettek, melyet a győztes tiszteletére még színészekkel is előadtak. S ugyanekkor a győzelem helyszínén új város is alapított: Nicopolist, ahol a dicső harc emlékére 5 évente játékokat rendeztek, más Hellasban elterjedt rituálék (pl. az olimpiák) mintájára.³⁰

Ez a kép olyannyira bevésődött a római köztudatba, hogy még a kb. 150 évvel később alkotó történetíró, Lucius Annaeus Florus is Augustussal zárja *Róma háborúi* című művét. Mintha az azóta eltelt másfél évszázadban nem lettek volna háborúk, s beköszöntött volna az örök béke, melyet Florus egy több más szerzőnél is megtalálható motívummal jelez. Leírása ugyanis azzal zárul, hogy Augustus becsukja a kétarcú Janus isten templomának kapuját,

²⁶ Publius Vergilius Maro: IV. Ecloga. In: Vergilius összes művei. Ford. Lakatos István – Szabó Kálmán. Bp. 1967. 19–20.

²⁷ Heinze, R.: *Virgils Epische Technik* i. m. 395.

²⁸ Vergilius Maro, P.: *Aeneis* i. m. VIII. 720–728.

²⁹ Vergilius Maro, P.: *Aeneis* i. m. VI. 791–794.

³⁰ Gurval, R. A.: *Actium and Augustus* i. m. 14.

mely rítus a háború végét jelenti.³¹ Ezzel a lezárással pedig úgy tűnik, mintha a principátus valóban az örök békét hozta volna el. Pedig nyilvánvaló, hogy örökre békét teremteni nem lehet, s már Vergilius leírása is nagyban sántít. Véleményem szerint, ha hitelességre törekedett volna, nem barbár népek, hanem a birodalom korábban vele ellenséges polgárai, Antonius hívei hódolnának Augustus előtt. Viszont ezt nyíltan leírni nem lehetett, mivel hivatalosan nem egy polgárháború végéről, hanem a külső ellenség és az őt támogató hazaárulók legyőzéséről volt szó. Egyébként Vergilius részéről érthető, hogy költőként az augustusi rendszer mellé állt, hiszen életében először ez hozta el a békét a birodalomnak. Mivel Kr. e. 70-ben született, a későbbi polgárháborús évtizedekben nőtt fel, s a Caesar meggyilkolása (Kr. e. 44.) után Antonius és Octavianus közt kibontakozó újabb harcot már teljes valójában élte meg. Így az új rezsim számára valóban a békét hozta el, s előbb halt meg, minthogy annak egyeduralom volta véglegesen lelepleződött volna.³²

De az elmondottak ellenére is feltételezem, hogy bár nyíltan sehol sem megy szembe a *principátussal* és annak ideológiájával, a Vergilius-féle pajzisleírás nem pusztán a rendszer egyszerű dicsőítő propagandája. Ugyanis számos helyen tartalmaz a korabeli közéletben járatos olvasó számára könnyen észrevehető apró utalásokat, melyek akár kisebb, Augustust érő kritikus megjegyzéseknek is tekinthetők. Véleményem szerint ezek lehetnek a műnek azon részei, melyek segítségével egy korabeli római polgár, aki esetleg nem volt szívvel-lélekkel elkötelezett a császár iránt, a számára nyomasztó társadalmi légkör feszültségét egy-egy könnyed nevetéssel levezethette. Ilyen például a római történelem dicső pillanatait bemutató képsorozat első darabja Aeneas és Augustus között, mely a csecsemő Romulust és Remust szoptató anyafarkast ábrázolja. Bár a mai napig ez Róma városának jelképe, emlegetése a *princeps* számára elég kínos lehetett. Romulussal ugyanis szívesen azonosította önmagát, de Remus szerepeltetése nélkül, hiszen az már erős utalás lehetett a testvérek közti káros harcra, mely Remus halálával végződött. Sőt a Szenátus tárgyalásain Florus leírása szerint még az is felmerült, hogy az új rendszer megalapítóját a városalapítóra emlékezve Romulusnak nevezzék, de végül „szentebbnek és megtisztelőbbnek látszott az Augustus jelző”.³³ Ennek az oka valószínűleg a túlzottan szembetűnő párhuzam lehetett az első római király testvérgyilkossága és az első római császár polgárháborús győzelme között. Hiszen nem nehéz egymással összekötni Remus halálát, ami testvére keze által történt, és Antoniusét, aki polgártársai

³¹ *Annaeus Florus, L.*: Róma háborúi i. m. IV. 11.

³² *Albrecht, M. v.*: A római irodalom i. m. 500.

³³ *Annaeus Florus, L.*: Róma háborúi i. m. IV. 11.

elől menekülve lett öngyilkos. Az erre való utalás Vergiliustól akár kisebb rendszerellenes kiszólásnak is vehető.

Ehhez hasonló Cato szerepeltetése, aki hiába a legjobb a legjobbak közül, az összeesküvő Catilina és társai felett való ítélkezése véleményem szerint csak torz előképe lehet Augustus Antonius és társai felett aratott győzelmének. Hiszen Cato később a köztársaságért harcol a diktátorságra törő Julius Caesar ellen, s annak thapsusi győzelme után kétségbeesésében öngyilkosságot követ el. Úgy tűnik, mintha a *princeps* két előképe egymást oltaná ki: a Vergilius által a köztársaság védelmezőjeként vele párhuzamba állított Cato és a saját példaképnek választott nagy előd, Julius Caesar. Ez pedig nem történhet meg egy tisztán augustusi propagandaként íródott műben.

Továbbá furcsa az Actium alá érkező Augustus leírása is, akinek „[...] *sisakján / Kettős, víg sugarak s atyjának csillaga lángol*”.³⁴ Ez ismételtelen egy burkolt célzás Julius Caesarra, sőt a tőle való augustusi származás kétségességére. Hiszen nemhiába hívták őt Octavianusnak, mivel Octavius fiaként született, s Julius Caesar csak később fogadta őt örökbe, mint unokaöccsét. Ahhoz viszont, hogy a diktátor jogos örökösének tűnjön, szorosabb kapcsot kellett kettejük közé vonnia. Így már annak meggyilkolása után atyjának tekintette Julius Caesart, szemben minden valós vérségi viszonyal. Az atyai csillag felemlegetése tehát itt valójában a még korábbi nevét is megtagadó Augustus kényszeres igyekezetére utal, hogy alacsony származását eltörölje, vagy egyszerűen csak igazi atyjára, akit ő megtagadott.

Mindemellett szembeötlő még az actiumi csatát megnyerő hadvezér, Marcus Vipsanius Agrippa alakja is. Amikor Vergilius művét írta, az illető Augustus egyetlen vérszerinti gyermeke, Julia férjeként a császári trón örököse, tehát a rendszer fennmaradásának kulcsfigurája volt.³⁵ Így nem csoda, hogy Vergilius már a kezdeteknél, Actiumnál is megjeleníti, mint Augustus számára fontos személyt. De ha felfigyelünk rá, hogyan jelenik meg Agrippa, már teljesen más színezetet kap a helyzet. Ugyanis egyfelől megérkezik Augustus dicsősége teljében, míg „*Másfelől égi kegy és jó szél kísérte hadával / Jó Agrippa [...]*”³⁶ s végül Antonius. A tájékozatlan olvasó számára akár felmerülhet az a lehetőség is, hogy Actiumnál nem két, hanem három hadsereg csatázott egymással. De ha Kozák Dániel állásfoglalására támaszkodva egymás mellé állítjuk a két ellentétes irányból érkező Augustust és Agrippát, még akkor se a jövődő uralkodó és hadvezére, hanem két egyenrangú szövetséges alakja körvonalazódik. Mintha

³⁴ Vergilius Maro, P.: Aeneis i. m. VIII. 680–681.

³⁵ Suetonius Tranquillus, G.: A Caesarok élete i. m. II. 63.

³⁶ Vergilius Maro, P.: Aeneis i. m. VIII. 682–683.

ez a csata döntené el, melyik emelkedik közülük *princeps*sé, s lesz első polgártársai között. Ez a feltevés pedig megmutatja, hogy Augustus híveinek táborakorántsem lehetett egységes politikai csoport, s számos tagja (közülük pedig szerintem leginkább Agrippa) képviselhetett ellenpólust a későbbi császárral szemben.³⁷ Az ilyen eldugott utalásokban rejlő részleteket összerakva már a mindenki által ünnepeelt győzedelmes, béketeremtő hős helyett egy egészen más Augustus-kép jelenik meg előttünk: a saját származásával elégedetlen, vér szerinti apját megtagadó, nagyratörő hadvezér, aki testvérgyilkos háborút vív saját vérei ellen, s közben még leghűbb emberében sem bízhat.

4. Összegzés

Összegezvén az eddigieket, Aeneas pajzsának leírása a maga összetettségében az egész Vergilius-eposz kiemelkedő részlete. Ezt az összetettséget pedig leginkább a belőle kiolvasható, s egymással szembeállítható vélemények és rejtett ellenvélemények adják. Ezeknek jól érzékelhető kettőssége egy, a pusztán idealizáltnál jóval árnyaltabb, komplexebb képet alkot Augustusról és a rendszerről, amelyet kiépített. Vergilius pedig véleményem szerint a lehető legzseniálisabban teszi ezt: bár alapvető célja a rendszer legitimációjának erősítése lehetett művével, mégis felfedi annak apróbb visszásságait egy-egy ügyesen elrejtett utalással. Ezért is nem nevezhető a pajzsleírás egyszerű propagandának, mivel számos apró célzás található benne a *principátus*, mint igazságos és jól működő rendszer ellen.

Ezek alapján Vergilius és a *princeps* kapcsolatáról is elég ellentétes kép alakulhat ki bennünk. Egyáltalán nem volt a költő Augustus-ellenes, hiszen akkor nem írta volna meg nemcsak a pajzsleírást, de még az *Aeneid* sem, de a szövegben elrejtett utalásai alapján szerintem teljes mértékben Augustus-pártinak sem lehet mondani. De a felületes olvasó számára pajzsleírása által közvetített, a rendet és a békét elhozó Augustus képe az elkövetkező évszázadokra így is beépült a római köztudatba.

³⁷ Kozák Dániel: Urbs antiqua fuit – Urbs antiqua ruit. In: A rejtélyes Aeneis. Aeneis-tanulmányok. (Párbeszéd-kötetek 2.) Szerk. Ferenczi Attila. Bp. 2005. 36.

Kristóf Hosszú

The Figure of Augustus in the Shield Description of the Aeneid

The following study analyses the 8th book of Vergil's (70–19 BC) grand epos called Aeneid, more precisely, the shield of the protagonist, Aeneas – who is depicted as the ancestor of the Romans, and the conqueror of Latium – and its ornamental, artistic description in the epos. The shield displays many important, triumphant or tragic moments of Roman history, but the most meaningful by far is the portrayal of the battle of Actium, which had helped Augustus Caesar, and his new order, the principate, to obtain power, and consequently, the memory of the battle held an important role during the new regime.

Accordingly, the main subject of this study is the character of Augustus, which can be formulated from the references in the description of the battle. After a brief disquisition on the place and specific context of this particular part of the piece, the study moves on to clarify questions about the battle and, most importantly, the figure of Augustus appearing on the battlefield. The figure of the Princeps, who sails onto the golden sea with great dignity, plays a highly significant role in Vergil's description of the sea battle, which took place on 2nd September, 31 BC near to the shores of Epirus. However, to discover the real relevance of the description of the Princeps, other characters and heroes appearing in the battle have to be subjects to similar examination. The description of the victor of the Battle of Actium is greatly eased by the portrayal of the General leading him to triumph, Marcus Vispanius Agrippa, his greatest civil war rival, Mark Antony, and his ally, the Hellenistic Egyptian queen, Cleopatra VII. Vergil depicts Mark Antony as a traitor who conspires with foreign nations, Cleopatra as a monstress and their followers as Eastern barbarians, while denying the battles being part of a civil war. Furthermore, the Roman gods appear on the battlefield, who spread the Roman civilization and defeated the Eastern monsters. This depiction endows it with some kind of a cultural mission, which justifies the latter Roman expansion. The real "golden age", the reign of the Princeps who brought peace upon the land, comes afterwards the victory, when divisive civil wars cease to exist and the barbarians constantly attacking the Empire's borders yield to Rome's new leader.

Considering all of this, the description of the shield of Aeneas can be considered as some sort of imperial propaganda praising the Emperor, or a part of the parallelly developed cult of Augustus, but it's important to ask whether the description is indeed just a one-sided glorification of the leader. Is there anything that goes against the greatly prominent figure of the Princeps? How complex is Vergil's portrayal of Augustus? Closely examining these questions, this study shows how the description

of the shield can be both the myth of origin and a hidden criticism of the new order, which consolidated in the year 27 BC. Moreover, this way it can be demonstrated how this small excerpt from the grand epos can show such a controversial portrait of the first emperor of the Roman Empire, and just how complex the role of the epos Aeneid was in the time of the Roman emperors and Imperial Rome.

Varga Sára

Szerb–magyar viszony az Anjou-kor első évtizedeiben és egy történetírói vita

1. Bevezetés

A 14. századi Magyarország első néhány belháborúktól terhes évtizedét vizsgálva viszonylag kevesek figyelme fordul az I. Károly katonai gondjait tetéző, a déli határvidéken zajló események felé. Pedig a későbbi Macsói bántság területének birtoklása már régóta fontos volt a magyar uralkodók számára. Az ország déli tartománya ekkor évtizedek óta a szerb–magyar érdekszféra ütközésének színhelye. A később, majd a török fenyegetés megjelenésével oly jelentőssé váló déli végek ebben az időben kerülnek tartósan magyar fennhatóság alá, ebben pedig I. Károlynak nem kis része volt. A következőkben a vonatkozó szakirodalom és források segítségével megpróbálok áttekintést nyújtani a szerb–magyar kapcsolat az Anjou-kor első évtizedeiben történt alakulásáról az 1319. évvel bezárólag, valamint az események előzményeiről. Ennek során bővebben kerülnek tárgyalásra az 1317 és 1319 között zajló hadi események, illetve kitérek majd a datálásukkal és kronológiájukkal kapcsolatban kialakult szakirodalmi vitára is.

2. A 14. század eleji szerb–magyar viszony és előzményei

Az Anjou-kor első szerb–magyar konfliktusainak bemutatásához elengedhetetlenül fontos egy bővebb kitekintést tenni azok előzményei felé.

A Magyarországtól délre fekvő területsáv birtoklása először a 12. században jelentkezett hatalmi kérdésként, amikor magyar–bizánci érdekek ütközőpontjává vált. A 13. század elején az 1204. évi keresztes háborút követően a Bizánc bukása nyomán keletkezett hatalmi űr teret adott a kis utódállamok születésének, ekkor jött létre a szerb állam, innentől beszélhetünk a déli területeken szerb igényről.¹ III. Béla korától Macsót általában a magyar királyleányok, illetve férjeik kapták meg. Így került a terület élére hercegi rangban IV. Béla Anna leányának férje, Rosztyiszláv Mihájlovcics, akinek címét fiai is örökölték.² A 13. század végén Macsó néven jelölik a Drina és Kolubara folyók által határolt területet, a Macsói bánság megnevezés azonban csak 1319 után gyökeresedik meg.³ Az 1310-es évek eseményeinek tárgyalásáig Macsó területmegnevezés alatt az ozorai, sói, kucsói és barancsi területeket értem,⁴ hiszen ezek szétválasztása nem lényeges az események szempontjából. Azért nem, mert az 1280-as évektől kezdve ezek a tartományok egységesen szerb kézben voltak. V. István magyar király Katalin nevű leányát I. Uroš szerb király fiához, a később *szerémi király*ként is emlegetett⁵ Dragutin Istvánhoz, adta feleségül. A családi összeköttetés nyújtotta előnyöket Dragutinnak hamarosan ki is kellett használnia, ugyanis apja halála után 1277-től öt évnyi uralkodás után öccse, II. Uroš Milutin szerezte meg a hatalmat. A saját országában trónvesztett király ezután kapta meg a macsói és a boszniai területeket Sóval és Ozorával, valamint egy hercegi címmel együtt sógorától, IV. Lászlótól. Azelőtt anyósa, Erzsébet anyakirályné 1284-ig, mint hercegnő birtokolta a területet.⁶ Az Árpád-kor utolsó másfél évtizedében a királyi hatalom gyengülése nyomán egyre inkább gyarapodó tartományurak között a déli területek hűségben való megtartására úgy tűnik, elegendő biztosíték volt Dragutin magyar királyi rokonsága, hiszen

¹ A terület 12–13. századi történetéről bővebben: *Ternovác Bálint*: A macsói és barancsi területek története 1319-ig. In: Micae Mediaevales VI. Fialat történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. Tanulmányok – Konferenciák 11.) Szerk. Fábíán Laura et al. Bp. 2017. 227–240.

² *Ternovác B.*: A macsói és barancsi területek. i. m. 230. A terület ekkor bomlik bánságokra lásd: *Rokay Péter – Takács Miklós*: Macsó. In: Korai magyar történeti lexikon. Szerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 421.

³ Bár a megnevezés csak később állandósul, 1272-től többeket említenek az oklevelek macsói bán címen lásd: *Ternovác B.*: A macsói és barancsi területek. i. m. 235–236. (72–75. jegyzet)

⁴ Ennek oka itt főleg az, hogy nincs szükség a területek éles elkülönítésére az 1317–1319. évi események szempontjából (az utóbbi kettőt a 14. században valóban egyesítik Macsóval, és a 15. század derekáig a tartomány fenn is áll).

⁵ *Ternovác B.*: A macsói és barancsi területek. i. m. 237.

⁶ *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar történet I–VIII. Bp. 1907. II. 311.; *Szentpétery Imre*: A macsói bánság. *Uránia* 16. (1915) 2. sz. 50.

az 1290-es évek végén már az északon a Száváig tartó, Horvátország nyugati határától egészen Galambóc váráig húzódó országrészt uralta, és itt építette ki „szerémi királyságát”.⁷ Nándorfehérvár birtoklása a 13–14. század fordulóján kérdéses volt, mivel kicsi a valószínűsége, hogy a magyar király a számára kulcsfontosságú erődöt is átengedte volna Dragutinnak, ezt bizonyíthatja az is, hogy máshol rendezte be udvarát.⁸

Az 1300-as évek eseményeiről igen kevés adat áll a rendelkezésünkre. A 13. század utolsó éveiben tatárok dúltak a déli területeken, és Magyarországot is veszélyeztették, ezt tudatja egy 1298-ban kelt oklevél, amelyben az uralkodó birtokokat adományozott Csák nembeli Orbán három fiának a „macsói bánsgót elpusztító” tatárok elleni küzdelemért.⁹ A déli területeken zajló eseményekhez kapcsolódó következő okleveles adat 1310 márciusában kelt, szintén egy birtokadomány, amelyet Garai Pál részére tett a király, mivel az 1309-ben elfogta a Szerembe és Valkóba betörő, Milutinnal szövetséges Erard fia Jánost.¹⁰ Ezek a betörések ettől az időszaktól kezdve egyre gyakoribbá váltak, és Milutin egyértelmű igényét mutatták a macsói területekre.¹¹ Dragutin herceg és veje, Kotromanić István bosnyák bán viszont kezdetektől támogatólag léptek föl az Anjou király mellett, Károly meg is hagyta kezükben a déli területeket. Macsó birtoklása akkor vált kérdésessé, amikor Dragutin 1316. évi halála után fia, László vette át a tartomány irányítását, Milutin pedig habozás nélkül kihasználva a helyzetet támadást indított, unokaöccsét börtönbe vetette és elfoglalta Macsót és Nándorfehérvárt, ezzel Szerbiához csatolva a területet.¹² Milutin számára László azért is jelentett veszélyt, mert mind Károly, mind a pápa Szerbia törvényes uralkodójának ismerték el, mellettük pedig Šubić Mladen tengermelléki, valamint az egykor apjával is szoros szövetségben álló Kotromanić István bosnyák bán, illetve a Milutinnal szintén szembenálló, Károly rokonságához tartozó Tartantói Fülöp is támogatták trónigényét. Uroš Istvánnak így igen sürgető volt László ártalmatlanná tétele, valamint Macsó elfoglalása, a hadművelet pedig egyidőben zajlott a Milutin által is támogatott

⁷ Hóman B. – Szekfű Gy.: Magyar történet i. m. II. 312.; Dragutin szándékáról egy esetleges új szerb állam létrehozásáról Milutin Szerbiája ellenében: *Rokay P. – Takács M.*: Macsó i. m. 421.

⁸ *Ternovác B.*: A macsói és barancsi területek. i. m. 237.

⁹ Magyarország melléktartományainak oklevéltára. II. Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. Szerk. Thallóczy Lajos – Áldásy Antal. Bp. 1907. (továbbiakban: MMO II.), XVIII.

¹⁰ MMO II. XX.

¹¹ *Kristó Gyula*: Az Anjou-kor háborúi. Bp. 1988. 27.; *Pór Antal*: Déli szláv történeti tanulmányok. Második közlemény. Századok 38. (1894) 135.

¹² Hóman B. – Szekfű Gy.: Magyar történet i. m. II. 266.

Kőszegiek által vezetett magyar tartományúri lázadással, így Károly kénytelen volt újabb hadszíntéren harcba szállni, ez pedig egyáltalán nem könnyített a helyzetén.

Amikor tehát a déli végeken nyílt konfliktusban csúcsonodott a sok éve éleződő viszony, Károlynak nem csak az ország határán kívül, de azon belül is folyamatos háborút kellett vívnia. Éppen ezért nem tudott Milutin betörésére azonnali támadással válaszolni: az akkor vívott belháború legalább olyan fontos volt számára, mint a déli végek birtoklása, hiszen az 1316 első felében Kőszegi János felett aratott győzelme fordulópontnak mondható Károly újraegyesítésért folyó harcaiban.¹³ 1316 őszén azonban kirobbant a Kopasz-féle lázadás. A jól előkészített felkelés nem csak a tartományurak területeinek biztosítását célozta, hanem Károly eltávolítását is, helyébe pedig az Árpád-házi gyökerekkel rendelkező András halicsi fejedelmet hívta meg Kopasz. A felkelésekből pedig – ahogy az előbbieken említettem – nem csak a volt nádor mellé álló tartományurak vették ki a részüket, hanem Milutin szerb király is, akit fia házassága révén rokoni szálak fűztek Kán László volt vajdához.¹⁴ A harcok először a Tiszántúlon, majd Erdélyben robbantak ki, és így a helyzetet egyáltalán nem könnyítette meg, hogy a déli határvidék is az Anjouk ellenségének kezére került. Az 1317 és 1319 között zajló szerbiai háborúskodásban is számos magyar úr részt vett szerb oldalon, hiszen a Felvidékről, Tiszántúlról és Erdélyből a bukott felkelők közül sokan Milutinnál kerestek menedéket, például három Gutkeled nembeli is, András, Dezső és Lothár, akik Macsó várának védelmében is részt vettek (erről az említetteket birtokaiktól megfosztó 1324. évi királyi oklevél tanúskodik).¹⁵

Károly a felkelés kirobbanásakor rövid idő alatt jelentős erőket mozgósított, és az év végére készen állt arra, hogy a harcokat több hadszíntéren folytassa, 1317 januárjában pedig személyesen indult Szerbia ellen azzal a céllal, hogy Macsót és a Száva déli partján húzódó többi területet végleg visszafoglalja és magyar kézben tartsa.¹⁶

1317 januárjában, kis időre hátrahagyva a magyarországi hadszínteret, Károly Milutin ellen vezetett rövid hadjáratot. Csapatainak vezetését Gutkeled

¹³ *Engel Pál*: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). Századok 122. (1988) 1–2. sz. 113.

¹⁴ *Hóman B. – Szekfű Gy.*: Magyar történet i. m. II. 265. Az említett vajdát egyébként 1309-ben a szerb szövetség és Károssal való szembenállása miatt Gentilis pápai követ kiátkozta. MMO II. XIX.

¹⁵ Anjoukori okmánytár. I–VII. Szerk. Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula. Bp. 1878–1920. (a továbbiakban: AO), II. 127–130.; Anjou-kori oklevéltár. 1301–1387. I–XL. Szerk. Kristó Gyula et al. Budapest–Szeged 1990–2015. (a továbbiakban: AOKI), VIII. 203.

¹⁶ *Csukovits Enikő*: Az Anjouk Magyarországon I. I. Károly és uralkodása (1301–1342). Bp. 2012. 141.

nembeli Miklósrá bízta,¹⁷ és a befagyott Száván való átkelés után – amelyet a szerb csapatok igyekeztek megakadályozni – elfoglalták Macsó várát. Ez azonban nem jelentette a tartomány teljes visszafoglalását. A királynak vissza kellett térnie Magyarországra, ahol akkor már több fronton folytak tovább a tartományurak elleni küzdelmek. A következő évben, 1318-ban Szerbia ellen nem került sor hadműveletre, azonban a konfliktus fennállását igazolja, hogy XXII. János pápa a szerbek ellenében összefogásra szólította fel az albán területek urát Tarantói Fülöpöt, és Šubić Mladen tengermelléki bánt.¹⁸

1319-re valamelyest alábbhagytak a belpolitikai küzdelmek, így Károlynak lehetősége nyílt kora ősszel ismét a szerbek ellen indulni.¹⁹ Ezzel a hadjáratral bevette Kolubara várát, kiszorította a szerb csapatokat a megszállt részekről, ezzel pedig a tartományt teljes területében visszaállította. Erről a hadjáratról biztos forrásokként szolgálnak azok az intézkedések, amelyek ezidőben a macsói területeken keltek, valamint amelyek ekkor a hadjáratban részt vevőket jutalmazták. Ilyen az 1319. június 17-én kelt és Nagymartoni Simon fiainak, a hadjárat során és Macsó visszafoglalásakor tett szolgálataikért Kabold várát adományozó oklevél,²⁰ majd egy augusztus 15-én Péterváradon keletkezett perhalasztó irat is.²¹ A király ezután Kucsón keresztül visszatért Temesvárra, ahol az év nagy részében tartózkodott. A háború sikere jelentős lépésnek számíthatott Károly országegyesítésért zajló küzdelmében, már csak azért is, mert Milutin szoros összeköttetésben állt a belháborúban ellene felkelő tartományurakkal. A siker fontosságát tükrözheti, hogy számos olyan oklevél született az ezt követő bő tíz évben, amely a szerb hadjáratban hősiesség helytállást tanúsítóknak juttat birtokokat.²²

Az 1310-es évek eseményeinek ismertetése végén egy rövid kitekintést ten-
nénk. Az újra magyar kézre kerülő és helyreállított Macsói Bánság élére első-
ként Garai Pál került, 1320-ban. 1322-ben meghalt Milutin, helyébe pedig
fia, III. Uroš (másnéven Dečanski) István lépett (1322–1331), aki uralkodása
kezdetén békésen próbált közeledni és szövetséget keresni a magyar udvarral,

¹⁷ MMO II. XXIV.

¹⁸ Engel P.: Az ország újraegyesítése i. m. 116. Šubić Mladen személyével kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy az 1310-es években a legtöbb országos méltóságban több személyi változásra került sor, viszont Šubić a kevés kivétel közé tartozott, és 1309-től egészen 1322-ig volt tengermelléki bán.

¹⁹ Kristó Gyula: I. Károly harcai a tartományurak ellen (1310–1323). Századok 137. (2003) 2. sz. 339.

²⁰ MMO II. XXI.

²¹ MMO II. XXII.

²² MMO II. XXIII–XXIX.

sőt ígéretet is tett a római rítus felvételére. Ez a szándéka azonban nem talált pozitív fogadtatásra, mivel Károly Kotromanic István bosnyák bánnal együtt az 1316-ban Milutin által elfogott, így 1323-ban szabaduló Lászlót, Dragutin fiát támogatta.²³ Károly állásfoglalása alapvetően meghatározta az 1320-as évek fagyos magyar–szerb viszonyát. 1324-től Kotromanic István kapta meg a sói és az ozorai bánságot is, mint a magyar érdekek déli védelmezője. Bár a szerb kapcsolatok ezek után sem mutattak javulást – és Uroš minden valószínűség szerint támogatólag lépett fel az 1324-ben a Szörénységbe betörő havasalföldi vajda mellett –, kisebb megmozdulásokat leszámítva csak 1334-ben tört ki újra nyílt háború a területen. Az mindenesetre elmondható, hogy a bánság szempontjából számottevően veszélyes helyzet akkor sem alakult ki, Macsó tehát egyértelműen magyar kézen maradt.²⁴

3. Az 1317–1319. évi hadjáratok datálásának és kronológiájának vitája

A magyar–szerb háború historiográfiája két fő részre bontható. A munkák egyik része egyetlen hadjáratot említ, mégpedig 1319-ben. 1895-ben Rónai Horváth Jenő azt írta,²⁵ hogy az elfoglalt területekről az 1319 tavaszán betörő szerbeket a magyar seregek dél felé visszazorították, és visszafoglalták Macsó, Nándorfehérvár és Galambóc várát is. Thallóczy Lajos Macsó visszafoglalását szintén futólag említi, mint a „14. század eleji zavargásokban” Uroš kezére került területek visszavételét.²⁶ Később Bánlaky József szintén 1319-re helyezi a teljes hadjáratot.²⁷ A források pontosabb elemzésével azonban kiderült, hogy egészen biztosan két hadjáratról van szó. A második hadjárat időpontját illetően a macsói területeken kiadott oklevelek²⁸ és más erre vonatkozó írásos emlékek miatt nem merült fel kérdés. Időpontja mindenképp 1319 őszének elejére tehető. A korábbi hadjárat idejének behatárolása azonban már korántsem ilyen egyértelmű.

²³ Kristó Gy.: Az Anjou-kor háborúi. i. m. 78.

²⁴ Csukovits E.: Az Anjouk Magyarországon. i. m. 142.

²⁵ Rónai Horváth Jenő: Az Anjouk időszaka. Hadtörténelmi Közlemények 8. (1895) 2. sz. 158–212.

²⁶ Thallóczy Lajos: II. Brankovics György deszpota. In: Magyarország és Szerbia i. m. 30–31.

²⁷ Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténelme. I–XXIV. Bp. 1928–1942. VII. 76.

²⁸ Lásd: Engel P.: Az ország újraegyesítése i. m. 116. (127. jegyzet)

Engel Pál 1988-ban megjelent tanulmányában²⁹ feltételezte, hogy az első hadjárat feledésbe merülésének oka az lehetett, hogy az itineráriumból könnyen kimutatható 1319. évi hadjáratához kapcsolták a háborúról rendelkezésre álló forrásokat. Leszögezte ugyanakkor azt is, hogy Macsó bevételének – így pedig a háború első szakaszának – télen kellett történnie, mivel a csapatok dél felé a befagyott Száván keltek át, erről tanúskodik egy 1323 márciusi oklevél *következő szakasza*: „*mikor a Száván való átkelést nemcsak a tél hidege, hanem Uroš (szerb) királynak a túlsó parton felállított serege is akadályozta, midőn Miklós jelölte ki a magyar seregnek a gázlót*”.³⁰ Engel az itinerárium alapján ezt a hadjáratot 1317. január 6. és február 20. közé helyezte, az időpontot pedig azzal is alátámasztotta, hogy a források szerint Macsó várának elfoglalásával egyidőben Kőszegi András Sopron és Győr ellen támadt.³¹ Kristó Gyula azonban az első hadjáratot sokkal korábbra, 1314-re helyezte 2003-ban megjelent tanulmányában.³²

Ezzel kapcsolatban azonban fontos megemlíteni, hogy Kristó 1988-ban *Az Anjou-kor háborúi című* munkájában az 1316–1319 közötti hadjáratoknál csak az 1319. évi hadműveletet említi meg, előtte pedig csak az 1310-es évek elején már fennálló viszályt és a néhány betörést hozza.³³ 1998-ban az első hadjáratot Engel datálása szerint 1317 telére, a másodikat pedig 1319 őszre teszi, és csupán ennyit jegyez meg a konfliktussal kapcsolatban,³⁴ illetve más összefüggésben említi a Šubićok 1319. évi hadakozását Milutinnal, amely feltételezhetően ezt a háborút takarja.³⁵ *Az I. Károly király harcai a tartományurak ellen* című tanulmányában, 2003-ban azonban Engellel szemben feltételezte, hogy az első hadjárat 1314-ben történt.³⁶ Ezt Kristó arra alapozta, hogy a király ekkor a déli területeken tartózkodott, valószínűleg Dragutin Istvánnal való tárgyalás céljából. Ezalatt pedig az őt kísérő hadak esetleg támadást intézhettek Milutin ellen. Az Engel számára biztos pontként szolgáló Kőszegi féle soproni, valamint győri konfliktussal kapcsolatban arra hívta fel a figyelmet, hogy egy

²⁹ Engel P.: Az ország újraegyesítése i. m. 113.

³⁰ MMO II. XXIV.

³¹ Engel P.: Az ország újraegyesítése i. m. 115.

³² Kristó Gy.: I. Károly harcai i. m. 310.

³³ Kristó Gy.: Az Anjou-kor háborúi i. m. 27.

³⁴ Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: Magyarország története 1301–1526. Bp. 1998. 77.

³⁵ Engel P. – Kristó Gy. – Kubinyi A.: Magyarország története i. m. 42.

³⁶ Meg kell jegyezni, hogy Kristó nem utasította el Engel datálását, viszont erős érveket sorakoztatott fel az 1314-es hadjárat mellett. Kristó Gy.: I. Károly harcai i. m. 311.

ehhez hasonló eset történhetett 1314-ben is, hiszen a probléma hosszú ideje fennállt. A Kőszegiektől átpártoló és a hadjáratban bizonyosan résztvevő Gutkeled nembeli Miklós átállása is datálható 1317 elé, így Kristó szerint az első hadjárat 1314 téli hónapjaira tehető. Annál is inkább tűnik ez szerinte valószínűnek, mivel az 1317. évi belháborúk közepette a királyi sereg déli bevetése a tartományurakkal szembeni harcok bukását eredményezhette volna.

Bár Kristó érvei jogosnak és logikusnak tűnnek, több kétség is felmerül a feltételezéssel kapcsolatban. Egyrészt az, hogy az első hadjárat eredménye igazoltan Macsó várának visszavétele volt (ezt ő sem kérdőjelezi meg).³⁷ Itt érdemes feltenni azt a kérdést, hogy Macsó Milutin kezére került-e már 1314 előtt? Dragutin területeit csak halála után, 1316-ban szállhatta meg, a Túlsó-Szerémségnek is nevezett területeket legelőbb ekkor szerezthette meg, ezért azokért nem folyhatott küzdelem 1314-ben. Így két lehetőség állhat fenn. Vagy egy különálló hadjáratról van szó, amely válasz lehetett a déli konfliktus eredményezte gyakori szerb betörésre és pusztításra, vagy Dragutin területei – Macsó várát is beleértve – valamilyen módon már hamarabb testvére kezére jutottak, Kristó azonban erre a kérdéskörre nem tért ki.

A másik felmerülő ellenérv az az Engel leírásából kitűnő állítás, mely szerint Károly pontosan tisztában volt az 1317 eleji fenyegető helyzettel, ennek ellenére mégis fontosnak tartotta a szerb hadjáratot személyesen vezetni. Bár Engel konkrétan ennek indítékát nem részletezi, azt azonban megemlíti, hogy hívei haderejének mozgósításával olyan létszámú hadsereg birtokában lehetett, amellyel többfrontos háborút nyithatott.³⁸ Ez elfogadható magyarázatnak tűnik, főleg annak fényében, hogy a Kán Lászlóval rokonságban álló Milutin – ahogy feljebb is említettem – nagy valószínűséggel támogatóként állt a magyarországi felkelések mögött, tehát a külpolitikai akciónak belpolitikai hatásai is lehettek.

Abban igazat kell adni Kristónak, hogy 1314-ben lehetősége nyílt Károlynak délvédelmi útja során Milutinnal hadakozni, és ez az időszak valóban tágasabb, mint az Engel által behatárolt 1317. január 6. és február 20. közötti idő.³⁹ Azonban azt el kell ismerni, hogy Kristó nem ad magyarázatot a hadjárat tárgyát illetően (hiszen ekkor még Dragutin kezében voltak az első hadjáratban visszafoglalandó területek), illetve az Engel által hozott írásos bizonyítékok kétségkívül nagy súllyal esnek latba.

A két hadjárat eseményeivel kapcsolatban is felmerülnek kérdések. Egyrészt arról, hogy az esetleges 1314. évi hadjárat esetén milyen területek visszavételéről

³⁷ Kristó Gy.: I. Károly harcai i. m. 310.

³⁸ Engel P.: Az ország újraegyesítése i. m. 115.

³⁹ Engel P.: Az ország újraegyesítése i. m. 115. (123. jegyzet)

lett volna szó. Másrészt azzal kapcsolatban, hogy Engel és az általa hivatkozott 1326. évi oklevél⁴⁰ hogyan helyezi el időben Macsó és Kolubara várainak bevételét. Mivel Macsó bevétele igazoltan télen történt, ezért annak ostroma semmiképp sem lehetett az 1319-es őszi hadjárat része. Az Engel által idézett oklevél viszont azt írja, hogy Bátori János a debreceni csata után – tehát 1319-ben – részt vett a délvidéki harcokban, konkrétan említve Macsó és Kolubara várak ostromát: „*egy másik, Debrechen falu melletti győztes csatájában is vérüket hullatták Bereck fiai. Szerbiában Machou és Calabar várak ostromakor (castra Machou et Calabar [...] expugnari) János és Lőrinc vitézül harcoltak, ugyanott négy rokonukat és szerviensüket kegyetlenül megölték.*” A macsói várat azonban Engel szerint már 1317-ben bevették, az oklevélben szereplő megfogalmazást pedig hibásnak tartja, és valószínűsíti, hogy Macsó elé tévedésből került a *castrum*, nem pedig a *districtus* szó. Ha ez mégsem egy elírás következménye, akkor a kolubarai ostrom is az 1317. évi hadjárat része lehetett. Ez persze felveti azt a kérdést is, hogy olyan rövid idő alatt valóban bevehető volt-e két vár, és azt is, hogy az 1319. évi hadműveletnek ebben az esetben mi volt a célja és eredménye.

Itt azonban meg kell jegyezni, hogy Engel a macsó és kolubarai várak ostromidőpontjainak tisztázása céljából egy 1325. május 25-i oklevelet⁴¹ nem idézett.⁴² Az oklevélben Károly egy birtokadományt erősít meg, azonban említi Macsó és Kolubara ostromát a következőképpen: „*Machou várának ostromakor Duruzlou bátran harcolt, Kalabar vára alatt egy másik hadjáratban pedig életveszélyesen megsebesült.*” Ebből egyértelműen az tűnik ki, hogy a két ostrom két különböző hadjárat része volt.

Természetesen a vitatott, kérdéses pontok nem rendelkeznek olyan stabil, forrásokkal bizonyítható alapokkal, hogy miattuk az események eddig megrajzolt menetét és sorrendjét kétségbe lehessen vonni, és a fentebb tárgyalt időbeli eltérés lehetősége sem egy olyan horderejű tényező, amely a hadjáratok jelentőségén érdemben változtatna. Pusztán érdekesnek tartom, hogy az események menete és ideje – figyelembevételével természetesen a kevés és közvetett forrást is – még ma is vitatott. Ezt tükrözi az is, hogy a hadjáratot említő tanulmányokban is többféle megfogalmazással lehet találkozni. Ternovác Bálint például

⁴⁰ 1326. évi oklevél: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF), 243 724.; a regesztát lásd: AOKl. X. 194.

⁴¹ MNL OL Diplomatikai Levéltár 49 614.; a regesztát lásd: AOKl. IX. 206.

⁴² Igaz ugyan, hogy Engel idéz egy 1323. évi oklevelet, melyben a király megemlékezik Duruzlou (vagy Dorozlaus) fiainak szerb hadjárat során tett szolgálatairól, de az az irat nem említi a hadjáratok időbeli eltérését. Az 1323. évi oklevél: DF 283 398.; a regesztát lásd: AOKl VII. 534.

Macsó és Kolubara bevételét is 1317-re teszi,⁴³ a második szerb hadjáratot pedig 1319 elejére, és Csukovits Enikő is fontosnak tartja a hadjáratok időbeli elhelyezése kapcsán megjegyezni Kristó feltételezésének létjogosultságát is.⁴⁴

4. Összegzés

A 14. század eleji szerb–magyar viszonyt tekintve elmondható, hogy annak jellege nagy mértékben a 13. század végi helyzetben gyökerezik. Az utolsó Árpádok által támogatott rokon, a szerb trónról letaszított Dragutin az Anjoukkal kezdettől ápolt jó viszony révén évtizedeken át uralta a macsói területeket, amelyekre a szerb király is igényt tartott. Károly állásfoglalása Dragutin és utóda mellett megadta a szerbekkel fenntartott viszony alapvonalát: a hatalmi és területi igények állandó összeütközésbe kerültek a déli határvidéken. Az egyre növekvő feszültség az Anjou-kor első három évtizedében csupán az 1310-es évek második felében torkollott nyílt háborúba, mely szoros összefüggésben állt a javában zajló belháborúkkal. Károly győzelme ezért is kiemelkedő, fontosságát pedig talán az tükrözi a legjobban, hogy még az 1320-as évek végén is több adományt tett az 1317., illetve az 1319. évi hadi események résztvevőinek.⁴⁵

Az 1317–1319. évi háború körülményei kapcsán felvetett kérdéseket összegezve elmondható, hogy a közvetlen, hadjáratról szóló források hiányában csak a közvetett említésekre hagyatkozva tapogatózhatunk, de egyik feltevést sem lehet teljesen biztosan helytállónak mondani. A felsorakoztatott érvek alapján az Engel-féle datálást látom a legrealisabbnak, azonban a Kristó-féle rekonstrukció véleményem szerint érdemelné egy bővebb kifejtést, az előzményeket és az eseménytörténetet illetően. Az időpontok meghatározása Engelnél igen logikusan felépített, de szerintem az általam is említett 1325. évi oklevél idézésével kellett volna támadhatatlanná tennie az események általa felvázolt menetét. Ezeknek a felvetéseknek azonban – ahogy már korábban említettem – nincs komolyabb befolyása a hadjáratok történelmi jelentőségére, vagy értékelésére.

A tárgyalt magyar–szerb háború lezajlása tekintetben alapvetően külpolitikai jellegűnek is, sokan ide sorolják Károly uralkodásának leírásakor, ugyanakkor előzménye és feltétele volt annak, hogy azután a Macsót érintő problémák úgymond belpolitikai ügyek lehessenek. A Macsói Bánság területével ugyanis

⁴³ *Ternovác B.*: A macsói és barancsi területek i. m. 238.

⁴⁴ *Csukovits E.*: Az Anjouk Magyarországon i. m. 141.

⁴⁵ *Szentpétery I.*: A macsói bánság i. m. 53.

– amely az 1280-as évektől kezdve idegen kézben volt, és amelyet Károly az 1310-es évek végén két hadjáratban visszafoglalt – 1319-től kezdve számolhatunk egységes és egyre növekvő jelentőségű tartományként, ekkortól válik Macsó báni tisztsége is kulcsfontosságúvá a Szerbiával való folytonos kontaktus miatt. A győztes háború ugyanis nem jelentette a magyar–szerb konfliktusok végét. 1321-ben meghalt Milutin (II. Uroš István), örökébe pedig fia, III. Uroš István lépett. A békés kapcsolat kiépítésének kísérlete után egyre inkább folytatódott az elhidegülés, a szerb betörések továbbra sem szűntek, sőt a század későbbi éveiben, Károly uralkodásnak utolsó időszakában, majd később Nagy Lajos királysága alatt is ellentétet szült a Macsó Bánság birtoklásának kérdése.⁴⁶

⁴⁶ Pfeiffer Attila: A Macsó bántóság és a macsó vár lokalizációjának kérdése a magyar és a szerb történetírásban. *Világtörténet* 7. (2017) 1. sz. 129.

Sára Varga

The Relationship Between Hungary and Serbia in the First Decades of Anjou Kings and a Historiographic Debate

This study's purpose is to show how the relationship of Hungary and Serbia changed in the first decades of the Anjou's reign. The area, where interests pile up, was the land of Macsó between the rivers Drina and Kolubara. The Hungarian kings had had conflicts earlier in the 12th century with the Byzantine Empire about the possessory of these areas and later the newly formed Serbia showed claims towards Macsó.

Since the end of the 13th century, after the grant of László IV, Stephen Dragutin ruled over great area along the Southern border of Hungary. He joined league with the Arpad dynasty (Árpádians), and later with the Anjou kings as well, so these areas were secured in his hands. From the beginning of the reign of King Charles I, the relation with Serbia started to deteriorate, and ended up in a taut situation. In 1317, the tension culminated in a war as after Dragutin's death in 1316, his brother, Milutin, king of Serbia, occupied Macsó, and sentenced his nephew, his brother's heir, in prison. The king, personally at the forefront of his army, regained control of Macsó, Kolubara and Nándorfehérvár between 1317 and 1319. The campaign was even more successful due to the fact that the previously defeated Milutin had backed the internal rebels in the country, who were defeated, as well. Following the war, the Banate of Macsó was strengthened with the Hungarian governance being solidified.

The dates of the military campaigns caused some controversy among historians. The challenge lays in the nature of indirect sources and so the duration of the armed conflict between 1317 and 1319 can only be deduced. For that reason, various theories exist, from which the author bases his study on that of Pál Engel. With respect to this, he makes a remark about a deficiency as well as presents Gyula Kristó's perspective. Nevertheless, he argues the importance of the issues that arose in the historiographic debate from a historian's point of view, not based on their historical relevance.

Süle Dóra

Bosznia a 14. században

A Kotromanićok politikájának összehasonlítása

1. Bevezetés

A Balkán mindig rendkívül zűrzavaros volt, és sokszor történtek itt véres események. Bosznia történelme is magán hordozza ezt a jellegzetességet, ugyanis rengeteget harcoltak az ország lakói az évek során – legtöbbször a fennmaradásukért. Ezek a problémák a középkorban is megjelentek; illetve a vallási kérdések is óriási gondokat okoztak a területen. Ekkor még nem a modern kori muszlim és keresztény párharcól beszélhetünk, hanem sokkalta inkább az eretnekség kérdéséről, amely nagyban meghatározta az ország korabeli arcképét.

Bosznia azonban nem gyengült el a középkorban, sőt, a Kotromanićok uralkodása idején, a 14. században egyenesen virágzni kezdett. Megindult az országhatárokon túli kereskedelem, illetve a mezőgazdaság is fejlődött. Ebben az időszakban az ország területe növekedésnek indult a hódítások következtében, vagyis nagy mértékű fejlődés ment végbe a területen. Azonban látható, hogy a „puskaporos” jellege már ekkor is megvolt a Balkánnak, hiszen állandó belső harcok folytak az államon belül.

A két Kotromanić uralkodó politikája rettentően meghatározó volt, de természetesen akadtak különbségek a politikai irányítást illetően kettejük között, amelyeknek kihangsúlyozása a tanulmány célja.

2. Bosznia a 11. századtól

Stjepan Kotromanić hatalomra kerüléséig

A középkori bosnyák állam nagy mértékben magyar, szerb és horvát befolyás alatt állt, mert ezen országok érdekszféráján belül helyezkedett el.¹ A 11–12. században pedig a latin püspökségek, Spalato és Dubrovnik is igényt tartottak rá; innen tudhatjuk, hogy egyfajta egyházszerkezeti határon lehetett.² A korszakban a független Bosznia így csak a Visoko–Zenica–Sutjeska–Vrhbosna térség körül kezdett el kialakulni a 12. században. Azonban megnehezítette a függetlenné válást az, hogy a környező államok igényt tartottak Boszniára. A magyar királyi titulátúrában például már 1138-tól fogva jelen volt a *rex Ramae* kifejezés, amely azt jelentette, hogy Bosznia királya.³ Az állam később Kulin bán (1180–1203) idején kezdett jelentősen fejlődni.⁴ Ekkor Bosznia sokkalta nagyobb önállóságot élvezhetett. Uralkodása alatt rengeteget fejlődött a mezőgazdaság, ezért ezt az időszakot arany éveknek emlegették.⁵ Tulajdonképpen Kulin bán politikájával megteremtette a lehetőséget egy erős Bosznia kialakulásához. Azonban már az ő uralkodását is beárnyékolta a különböző felekezeti és vallási problémák, amelyek rendkívül sok gondot okoztak az országnak a későbbi időszakokban is. Számos olyan dogmatikai kérdés volt, amely megoldásra várt.⁶ Közben függetlenségükért is harcolniuk kellett, ugyanis Kulintól a pápa azt kérte, hogy adjon neki két szolgát és nyestbőrt egyszeri alkalommal, amely a behódolás jele lett volna. Ő azonban visszautasította a pápa kérését, így III. Béla fel akart lépni ellene, mint a vallás és igazság védelmezője.⁷ Innen is látható, hogy a magyar beavatkozás problémája már a korai időktől fogva jelen volt. Ekkor még Béla hadjárata elkerülte a bosnyákokat, ugyanis nem sokkal később elhalálozott, fiai között pedig ellentét bontakozott ki, amely során katonai akciókra is sor került, így nem tudtak ezzel a problémával foglalkozni. Később viszont Imre folytatni akarta

¹ Szeberényi Gábor: A Balkán, 800k–1389. In: „Kelet-Európa” és a „Balkán”, 1000–1800. Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók? Szerk. Sashalmi Endre. Pécs 2007. 312.

² John V. A. Fine: The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. Ann Arbor 1994. 113–114.

³ Szeberényi G.: A Balkán i. m. 312.

⁴ Szeberényi G.: A Balkán i. m. 312–313.

⁵ William Miller: Bosnia before the Turkish Conquest. The English Historical Review 13. (1898) 52. sz. 653.

⁶ Szeberényi G.: A Balkán i. m. 313.

⁷ Miller, W.: Bosnia before the Turkish i. m. 653.

apja politikáját, és fellépett Kulinnal szemben, de a bán elhárította ezt a támadást.⁸ Válaszul pedig kijelentette, hogy a Boszniában élő patarénusokat, vagyis a bogumilokat nem tartja pogánynak.⁹ A bogumilok, a nemesek és a bán esküt is tettek a „Fehér-mezőn”, amely esküt a magyar királynak is elvitték.¹⁰ 1204 után azonban Kulin teljesen eltűnt, nem maradt fenn róla több adat.

Bár ő elhozhatta volna a függetlenséget, erre végül nem került sor, ugyanis Bosznia a 13. század további felében is a magyar expanziós politika színtere volt. Ez pedig segítette a domonkos térítők tevékenységét; nem melleleg fel akarták számolni az eretnek bosnyák egyházat is. Főleg az északi részeken ment végbe a hódítás, ahol ki is építették a magyar bánsági rendszert. Ez nem érintette a déli vidékeket, ahol megmaradt az elzárkózottság.¹¹ Később itt Matej Ninoslav (1232–1249) lett a bán. II. András a kalocsai érsek felügyelete alá akarta helyezni Boszniát, de ez nem sikerült neki; a déli területeken élők pedig erre válaszul, hogy függetlenségüket hangsúlyozzák, megválasztották Ninoslavot bánnak, illetve támogatták Spalatót a magyar királlyal szemben.¹²

Később az észak-boszniai területek nagy része Stefan Dragutin, szerb király (1276–1282) felügyelete alá került, és a lakosok éves pénzjuttatást küldtek neki. Ezzel szemben a sói és ozorai részek egy másik magyar vazallus, Prijezda bán uralma alá kerültek.¹³ A fia, Stjepan Kotromanić feleségül vette Dragutin lányát. Dragutin uralkodásával egyidőben ezen család és a Šubićok között óriási viszály dúlt, melynek hatására Kotromanićnak menekülnie kellett.¹⁴ Ebből is látható, hogy Kotromanić hatalma még nem volt erős a tartományúri családok felett, ugyanis ők nem akartak behódolni neki. 1313-ban, 1316-ban vagy 1319-ben bekövetkezett halála után felesége, Nemanjić Erzsébet három gyermekével Ragusába menekült. Az örökös, Stjepan Kotromanić pedig már Mladen Šubić¹⁵

⁸ *Szeberényi G.*: A Balkán i. m. 313.

⁹ A bogumilizmus egy belső eredetű vallási irányzat volt, amelynek jellemzője volt, hogy elutasította a Fiúnak az Atyával és a Szentlélekkel való egyesülését, illetve képviselői elvetették a szentségeket is. Ez a 10. században Bulgáriából indult, de fokozatosan eljutott a többi balkáni országba is.

¹⁰ *Miller, W.*: Bosnia before the Turkish i. m. 653–654.

¹¹ *Szeberényi G.*: A Balkán i. m. 329.

¹² *Miller, W.*: Bosnia before the Turkish i. m. 654.

¹³ *Szeberényi G.*: A Balkán i. m. 329.

¹⁴ *Miller, W.*: Bosnia before the Turkish i. m. 656.

¹⁵ Az ő apja, Šubić Pál tartományúri hatalomra tett szert Horvátország és Dalmácia déli részén. Sok királyi jogot elbitorolt. 1305-ben felvette a „minden boszniaiak ura címet”, mert 1302-ben a szerbek elleni harcokban elfoglalta Bosznia egy részét. Ezt a címet 1309-ben Mladenre ruházta át. Őt 1322-ben Kninnél I. Károly fogságba ejtette korábbi ígérete ellenére.

bukása előtt megszervezte innen a támogatói pártját Boszniában.¹⁶ I. Károly magyar királyt a magyar oligarchák elleni harcok során támogatta Stjepan, így Károly király 1314-ben kinevezte boszniai bánnak.¹⁷ Uralkodása elején anyja, Erzsébet és számos boszniai nagyúr gyámsága alatt állt, azonban később sikerült hatalmát kiterjesztenie I. Károly segítségével.

3. Külpolitikájuk és a hódítások nyomán létrejött államok

Stjepan Kotromanić (1314–1353) kezdetben a középső részek vezetője volt. I. Károly azonban az iránta tanúsított hűség miatt kinevezte Ozora, Só és Dolnji Kraji bánjává is. 1324-ben megszerezte Soltot, 1325-ben annektálta Hercegovinát, amely korábban Szerbia része volt. Ugyanebben az évben elfoglalta Humot úgy, hogy legyőzte Miklós kenézt és Stjepan bán nővérét, Katalint vele összeházasította, illetve elfoglalta Damno, Hlivno és Dlamocs horvát zsupánságokat is.¹⁸ Ezen hódítások miatt magát Kulin után a legjobb bánnak tartotta.¹⁹ 1349-ben azonban konfliktusba került Stefan Dušan szerb királlyal, ugyanis Dušan magát „a szerbek, görögök és bolgárok császárává” kiáltotta ki. A velenceiek próbáltak közvetíteni a két uralkodó között, és arra kérték őket, hogy egyezzenek meg Hummal kapcsolatban, amely korábban a szerbeké volt. Azonban a béke nem valósult meg, és Stjepan I. (Nagy) Lajos magyar király támogatásával 50 ezer lovassal és 30 ezer gyalogossal betört Dušanhoz, és elfoglalta Cattaróig a területeket.²⁰ Később azonban, amikor Lajos király Nápolyban harcolt, a szerb király visszatámadott, és Stjepan bánnak a hegyekben kellett menedéket keresnie. A harcok egészen 1351-ig tartottak.²¹ Közben viszont a Cetina folyó melletti területekre is szert tett a bosnyák bán egészen Ragusáig. Ennek hatására már nem voltak annyira rászorulva a külföldi kereskedők segítségére a boszniaiak, ugyanis előtűnik is megnyílt a tengeri kereskedelem lehetősége. Stjepan meg akarta szerezni a dalmát szigeteket is, amelyek Velence fennhatósága alatt álltak, és ebben Ragusa is segített volna

¹⁶ *Thallóczy Lajos*: Tanulmányok a bosnyák bánok kezdetéről, főtekintettel a körmendi levéltár okleveleire. (Értekezések a történeti tudományok köréből 20. 5.) Bp. 1903. 436.

¹⁷ *Niederhauser Emil*: Viharzóna a Balkánon. Bosznia-Hercegovina története. Magyar Tudomány 40. (1995) 6. sz. 699.

¹⁸ *Bojničić I.*: Bosznia története i. m. 127.

¹⁹ *Miller, W.*: Bosnia before the Turkish i. m. 656.

²⁰ *Bojničić I.*: Bosznia története i. m. 150–151.

²¹ *Bojničić I.*: Bosznia története i. m. 153.

neki. Később a segítség felajánlásért a város területet kapott a Narenta folyó mellett.²²

Tvrtko Kotromanić (1353–1391) – aki Stjepan bán unokaöccse volt – hódító politikája kezdetben nem volt ennyire sikeres. Először is I. (Nagy) Lajos nyomására át kellett adnia neki Humot, a felesége hozományaként felajánlva, vagyis ebből látszik, hogy a magyar király az elején nem támogatta őt. Tvrtko elődjével ellentétben nem szegült szembe a szerbekkel, épp ellenkezőleg, segített Lazar Grebljanović szerb kenéznek – aki szintén a magyarok hűbérese volt –, hogy le tudja győzni Nikola Altmanović zsupánt, aki Rácország és Travunje egy része felett uralkodott, és Đorđe Balšićot, aki a zentai fejedelemséggel rendelkezett. Végül legyőzték őket, és ezután Rácországot Szejniczáig, valamint a travunjai fejedelemséget a tenger melléssel megkapta.²³ 1376-ban ennek okán két diadémmal koronáztatta meg magát Milasevónál: az egyik Boszniát, a másik pedig Szerbiát reprezentálta. Tvrtko emellett Horvátországban nagy területeket szerzett a magyar harcok idején, amikor is a Máriát, Lajos lányát, illetve a Durazzói (Kis) Károlyt támogató párt között konfliktusra került sor, és amelynek későbbi szakaszában Mária fogaságba is esett.²⁴ 1385-ben sikerült megszereznie Cattarót, és támogatta a Luxemburgi Zsigmond ellen harcoló csapatokat, így jelentős területeket nyert Zára és Dubrovnik között, és emiatt magát kinevezte Dalmácia és Horvátország királyává is.²⁵

Az állam szerkezete, amelyet létrehoztak, azonban merőben más volt. Stjepan bán állama nagy mértékben függött a bárók és más nemesek hűségétől. Nem volt központi adminisztráció, mindent a nemesek intéztek. A birodalmat csak a személyes kapcsolatok tartották fenn, nem volt megszervezett bürokrácia. A nemesek teljesen függetlenek voltak saját területükön. Érdekes, hogy a doljni kraji nemesek, akik a Šubićok hívei voltak korábban, hozzásegődtek, amely nagyban segítette a stabilitás megteremtését.²⁶

Ellenben ez Tvrtkónak nem sikerült. Hasonlóan Stjepánhoz, uralkodása kezdetén szintén anyja, Ilona, Đorđe Šubić lánya irányította az országot. Ő rendkívül gyengekező volt, így a főurak megtagadták az engedelmességét.²⁷ Másrészt az állam továbbra is a személyes kapcsolatokra épült, és nem volt intézményesítve. A nemesek őt szolgálták és nem az államot, ezért sokszor

²² Miller, W.: Bosnia before the Turkish i. m. 656.

²³ Asbóth János: Bosnyák bánok és királyok. Akadémiai Értesítő 20. (1909) 353.

²⁴ Miller, W.: Bosnia before the Turkish i. m. 659.

²⁵ Fine, J. V. A.: The Late Medieval Balkans i. m. 279.

²⁶ Fine, J. V. A.: The Late Medieval Balkans i. m. 278.

²⁷ Bojnić I.: Bosznia története i. m. 155.

önálló döntéseket hoztak, melynek következtében szétesett az erős állam. Fel akart lépni ellenük, de ez nem sikerült, mert a büntetőalakulatok emberei is ugyanúgy a lázadó családokból származtak. Saját hadseregére kellett támaszkodnia, illetve meggyőznie az elszakadó részek vezetőit. Mellesleg a magyar király is hadba lépett ellene.²⁸ 1366-ban a lázadók testvérét, Vukot tették meg uralkodónak, így neki menekülnie kellett, de a magyar király és a dolnji krajji nemesek segítségével sikerült visszaszereznie a területek nagy részét.²⁹ Később megvesztegette a nemeseket, és így sikerült uralmát megszilárdítania.³⁰

4. Ragusával való kapcsolatuk

Ragusa az uralkodók politikájában fontos szerepet játszott élénk kereskedelme miatt. A várossal mindkét bánnak voltak konfliktusai, azonban jogokat is adományoztak neki. Stjepan Kotromanić megígérte 1323-ban, hogy a ragusai kereskedők az országába jöhetnek, és szabadon távozhatnak, miután ebben az évben egy ragusai kereskedőt kiraboltak. 1332. augusztus 15-én leírta, hogy a régi kereskedelmi kapcsolatokat és kiváltságaikat megerősíti, illetve, ha háborúra kerülne sor Ragusa és Bosznia között, akkor hat hónapjuk lesz a kereskedőknek hazatérni.³¹ 1333. február 15-én pedig azt is megígérte, hogy Ratot, Sztagnot, Prevlakát és a Rat körül fekvő szigeteket, illetve minden területet, ami Prevlakától Loistyégig terjed, nekik ad. A ragusaiak miután megkapták, 500 perper adót fizettek.³² Egy 1333. február 10-i oklevél szerint Stjepan átadta azokat a házakat is a ragusaiaknak, amelyeket Szerbia királya engedett át neki.³³ Ezekből az intézkedésekből világosan látszik, hogy Stjepannak célja volt a kereskedelem fejlesztése. 1344-ben viszont konfliktus volt a bán és a város között, ugyanis a Nikolićok, a bán unokaöccsei viszályba kerültek Ragusával. Több követséget is küldtek Stjepánhoz a városlakók, illetve Vladislav Nikolićhoz is szerettek volna, azonban nála nem értek célt. Stjepánhoz utoljára november 2-án akartak követséget küldeni, ugyanis a bán is háborgatni kezdte a várost. 1345-re azonban megoldódott a konfliktus,

²⁸ Fine, J. V. A.: *The Late Medieval Balkans* i. m. 368.

²⁹ Fine, J. V. A.: *The Late Medieval Balkans* i. m. 370.

³⁰ *Bojničić I.*: *Bosznia története* i. m. 211.

³¹ *Bojničić I.*: *Bosznia története* i. m. 129–130.

³² *Bojničić I.*: *Bosznia története* i. m. 133.

³³ Anjou-kori oklevéltár. 1301–1387. I–XL. Szerk. Kristó Gyula et al. Budapest–Szeged 1990–2014. (a továbbiakban AOkl.), XVII. 41.

mert a ragusai tanács egy külön hajót átengedett Stjepánnak a közöttük lévő korábbi barátságos viszony miatt.³⁴

Tvrtko is kezdetben nagy mértékben támogatta Ragusát, amit jelez, hogy 1355-ben a vizsoki várban megerősítette a kiváltságait.³⁵ 1378-ban pedig megerősítette a kereskedelmi szabadságukat, azonban ez a fajta támogató politika később teljesen megváltozott, és egyáltalán nem hasonlított Stjepánéra. Céljává vált, hogy Cattarót és Ragusát megszerezze. 1379-ben megtiltotta Cattarónak, hogy élelmiszert vigyenek be Ragusába, és ennek hatására a városlakók I. (Nagy) Lajos magyar királynál panaszkodtak. Lajos ekkor még megoltalmazta őket, viszont Lajos halála után Tvrtko alapított egy új sópiacot a városhoz közel, Novit. Ezzel megszegte azt az egyezséget is, amit a szerb királlyal kötött, és amelynek értelmében a tengerparton nem állíthatott volna fel új piacot. Így tudta, hogy bármennyire is szeretné, nem indíthat háborút a város megszerzéséért, ugyanis nem találna támogatót. Végül megtiltotta a sópiac működését Noviban, és ígéretet tett Ragusának, hogy ezt nem fogja megszegni.³⁶ Később követeket küldött a városba, akik megkérték a ragusaiakat, hogy jelöljenek ki egy patriciust, aki a boszniai várak főfelügyelője lesz Tvrtko uralma alatt, mert úgy gondolta a bán, hogy ez a „jó egyetértést” növelné közöttük. Azonban a ragusaiak nem állhatnak más államok szolgálatában; Tvrtko pedig úgy gondolta, hogy mivel nem adtak neki embert, az eddigi „egyetértés tönkrement”, így a sópiacot újra megnyitotta Noviban. Később a városi lakosok Máriához, Lajos lányához fordultak segítségért, aki megtiltotta, hogy oda bort vagy sót szállítsanak.³⁷ Ezután Tvrtko segítséget kért Velencétől, akiktől Mária azt kérte, hogy ne segítsenek, mert ezáltal támogatják egy boszniai flotta létrehozását. A velencei tanács végül megígérte, hogy megkíméli a királynő területeit. 1385-ben a királynő pedig végül felajánlotta Tvrtkónak Cattarót, így a bán lemondott a Ragusával kapcsolatos terveiről egy időre.³⁸ Azonban Mária fogsága idején megkérdezte a városlakókat, hogy odamehetne-e. Ők azt válaszolták neki, ha nem Mária üldözi, és azért menekül, akkor bármikor a városban lehet. Ennek hatására 1387 áprilisában szerződést kötött velük, amelyben kijelentette, hogy megoltalmazza őket.³⁹

³⁴ *Bojničić I.*: Bosznia története i. m. 138.

³⁵ *Bojničić I.*: Bosznia története i. m. 156.

³⁶ *Bojničić I.*: Bosznia története i. m. 173.

³⁷ *Bojničić I.*: Bosznia története i. m. 173–174.

³⁸ *Bojničić I.*: Bosznia története i. m. 176–177.

³⁹ *Bojničić I.*: Bosznia története i. m. 178–179.

5. Valláspolitikájuk

Stjepan Kotromanić ortodoxnak született. Egy 1322-ben vagy 1325-ben íródott levelében is magát Szent Györggyel, az ortodoxok egyik fontos szentjével azonosította.⁴⁰ A bosnyák eretnek egyházszervezetnek azonban megengedte a működést, mivel nagyon sokszor vette igénybe az egyes szolgáltatásaikat, ami még nem minősült eretnekségnek.⁴¹ Nem üldözte az itt lévő bogumilokat sem, amelyből később probléma adódott.⁴² Jó kapcsolatot ápolt a pápával egészen 1337-ig, amikor is megváltozott XII. Benedek véleménye, mert megtudta, hogy Stjepan és főurai elvileg befogadták a patarénusokat. A pápa összehívott több herceget Kravából, Senjből, Bribirből, Kninből, valamint más horvát nemeseket, hogy adjanak fegyveres támogatást a ferenceseknek, mert nem tudják végezni a munkájukat, ugyanis a bán védi az eretnekeket. Sokan ezt csak a Nelipić-család⁴³ uszításának gondolják, ugyanis ebben az időszakban még szinte nem is volt ferences az államban.⁴⁴ Ezekről a harcokról annyit tudni, hogy nem minden horvát főúr csatlakozott a pápához; például a Šubićok támogatták Stjepánt. A bán csapatai valószínűleg 1339-ben meg is ütköztek a horvátokkal.⁴⁵ Emellett 1339-ben létrejött Boszniában egy ferences vikária. Ekkor a rendfőnök, frater Gerald Odinis európai vizitációs körutat tartott, és Stjepan kérésére néhány társát Boszniában hagyta. A vikárius pedig Saxon Peregrin lett.⁴⁶ A vikária létrejötte megerősítette az államot, és így az ország elkerülte a külföldi inváziót.⁴⁷ Mindezeket követően 1340-ben három levelet küldött a pápa a térségbe: egyet a magyar királynak, egyet a bánnak, egyet pedig Gellértnek, a ferencesek vezetőjének. A pápa leírta, hogy sok eretnek gyűlt össze Dalmácia mentén a különböző régiókból, akik Boszniába

⁴⁰ John V. A. Fine: *The Bosnian Church: Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century*. London 2007. 143.

⁴¹ Fine, J. V. A.: *The Late Medieval Balkans* i. m. 143.

⁴² Bojničić I.: *Bosznia története* i. m. 133.

⁴³ A Nelipić-család egy jelentős dinasztia volt a régióban. A család feje, Ivan azok között volt, akik fellázadtak Mladen Šubić uralma ellen, és látta az elesését a bliskai csatában. Ezután elfoglalta Knin várát 1322-ben. I. Károly később arra kérte Stjepan Kotromanićot, hogy harcoljon ellenük, azonban vereséget szenvedett. A magyar királynak és a bánnak az volt a célja, hogy visszaállítsa a Šubićok hatalmát, akiket könnyebben tudtak volna irányítani.

⁴⁴ Fine, J. V. A.: *The Bosnian Church* i. m. 151.

⁴⁵ Bojničić I.: *Bosznia története* i. m. 134.

⁴⁶ Molnár Antal: *A ferencesek Boszniában és a török uralom első időszakában*. Limes 13. (2000) 2–3. sz. 43–44.

⁴⁷ Fine, J. V. A.: *The Bosnian Church* i. m. 153.

akartak menni. I. Károly magyar király azért kaphatta meg ezt a levelet, mert a magyarok támogatták Boszniában a bencés, majd 1327-től a ferences rend működését.⁴⁸ A pápa 1340. február 29-én a magyar királynak íródott levelében szorgalmazta, hogy folytassa Boszniában ezt a fajta támogatást, mert ez a dicsőségére is válhat.⁴⁹ 1340. február 28-án pedig Stjepánhoz is hasonló levél jutott el, amelyben hozzátette, hogy a „pápai szék” és Magyarország is támogatni fogja az eretnekekkel szemben.⁵⁰ A pápának Gellérthez, a ferences rend bosnyák rendtartományának a vezetőjéhez írt leveléből viszont kiderül, hogy a bosnyák bán nem mert fellépni az eretnekekkel szemben, mert félt a szakadároktól – akik Szerbiához akartak tartozni –, ezért összefogtak velük.⁵¹ Később is sokan az eretnekek és a bogumilok védőjének tartották Stjepan bánt, mert amikor Nagy Lajos megtámadta, sokan csatlakoztak a bogumilok közül a seregébe. Azonban a külföldi nyomás hatására elkezdte támogatni a katolikus hitet, például Bobali, a ragusai kanonok és Nagy Lajos hatására; ennek következményeként a bogumilok elpártoltak tőle.⁵² Viszont a *Chronica Generalium Ordinis Minorum* azt állítja, hogy Gerald Odinis, a ferencesek vezetője térítette meg Stjepánt, akit 1339-ben szívélyesen fogadott. Míg Mavro Orbini, ragusai történétíró szerint Bobali téríthette meg. Ezt arra alapozza, hogy a Bobali-család sok privilégiumot kapott tőle.⁵³ Később a ferencesekkel probléma adódott, ugyanis VI. Kelemen 1344. június 13-án kiadott bullájából az derül ki, hogy egy Lőrinc nevű püspök szerint a ferencesek csorbítják a tizedszedési jogukat, és Stjepan pedig támogatja ezt. Ez volt az ún. tizedper.⁵⁴ A pápa végül Lőrinc püspöknek ítélte a tizedet a ferencesek helyett.⁵⁵ Élete során más jelentősebb vallási konfliktussal nem kellett megküzdenie. Szerette volna, hogy az emberek többsége megtérjen a katolikus hitre, ezért 1347-ben írt Velencének egy levelet, amelyben megköszönte, hogy ennyi mindent tesznek értük, de jobb lenne, ha olyan papokat küldenének, akik tudnak

⁴⁸ *Fine, J. V. A.*: The Bosnian Church i. m. 148.

⁴⁹ AOKI. XXIV. 50.

⁵⁰ AOKI. XXIV. 50–51.

⁵¹ AOKI. XXIV. 51.

⁵² *Miller, W.*: Bosnia before the Turkish i. m. 658.

⁵³ *Fine, J. V. A.*: The Bosnian Church i. m. 156.

⁵⁴ *Ternovác Bálint*: A boszniai latin püspökség története. In: *Micae Mediaevales V. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról.* (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. Tanulmányok – Konferenciák 9.) Szerk. Fábíán Laura et al. Bp. 2016. 225–226.

⁵⁵ *Bojnić I.*: Bosznia története i. m. 136.

szlávul, és kiszolgáltatják a szentségeket, valamint teológiát és latint tanítanak. 1348-ban a volt vikárius, Peregrin lett a püspök, akit Stjepan támogatott, így ekkor összefonódott a püspökség a misszióval.⁵⁶

Tvrtko Kotromanić már születésekor katolikus volt, és hatalomra jutáskor is megerősítette vallását. 1355-ben azt írta egy djakovói levélben, hogy Saxon Peregrint, a vikáriust, spirituális vezetőnek tartja. Ő is nagy mértékben támogatta a ferenceseket. Templomot építtetett nekik Trstivnicában, amelyet Szent Györgyről neveztek el. Segítségével a század végére Bosznia középső részét teljesen megtérítették.⁵⁷ Elődjéhez hasonlóan ő is toleráns volt a bosnyák egyházzal szemben, azonban ő nem alkalmazta őket egyházan kívüli ügyekben, vagy legalábbis nem maradt fenn ilyen esetről oklevél.⁵⁸ Szerződést kötött az ortodoxokkal is,⁵⁹ bár ő nem volt görögkeleti, mint elődje. Egy görögkeleti metropolita koronázta meg, és a felesége, Dorotea is ilyen vallású volt.⁶⁰ Koronázásának helyszíne szintén ehhez a valláshoz kötődött, ugyanis Milasevóban volt Szent Szávának, a szerb egyház megalapítójának a sírja; ezzel az lehetett a célja, hogy megnyerje magának a szerbek támogatását. V. Orbán pápa úgy tudta, hogy fel is vette ezt a vallást ekkor a bán, így schismaticusnak nevezte, ami a görögkeletiek elnevezése volt a korszakban.⁶¹ Nála is felmerültek problémák a katolikus egyházzal, akárcsak Stjepánnál. 1358-ban egészen pontosan a boszniai püspökkel, Péterrel adódtak gondjai.⁶² A püspök egyik olvasópapját, Jánost megbízta a főpap elleni fellépéssel, amely a magyar érdekekkel szembeni lázadást is jelentette.⁶³ Az olvasópap meghallgatására 1358. szeptember 21-én Bácsban került sor, amelyen egyházi és világi országnagyok is összegyűltek. A helyszín pedig azért volt Bács, mert ekkor a Délvidék ügyeiről a főrendek itt tanácskoztak. Ezen a meghallgatáson János olvasópap azt mondta, hogy Tvrtkóval olyan dolgokról értekeztek egymással, amelyek a kereszténység terjedését megakadályozhatták volna, és ezzel csökkentették volna a magyar befolyást is. Erről a szervezkedésről a püspök pedig úgy szerzett tudomást, hogy a bán levelet írt a papnak, és ezt elfogta. Egyes feltételezések szerint a bán Jánost a bogumil egyháznak akarta megnyerni, és

⁵⁶ Fine, J. V. A.: The Bosnian Church i. m. 159.

⁵⁷ Fine, J. V. A.: The Bosnian Church i. m. 156.

⁵⁸ Fine, J. V. A.: The Bosnian Church i. m. 161.

⁵⁹ Fine, J. V. A.: The Late Medieval Balkans i. m. 370.

⁶⁰ Fine, J. V. A.: The Bosnian Church i. m. 168.

⁶¹ *Érdújrhelyi Menyhért*: Tvrtkó bán és János kanonok cselszövénye. Századok 31. (1897) 6. sz. 510.

⁶² Fine, J. V. A.: The Bosnian Church i. m. 162.

⁶³ *Thallóczy L.*: Tanulmányok a bosnyák bánzásig i. m. 439.

az ő kormányzata alatt később egy autokefál egyházat akart létrehozni. Tvrtko pedig azért támogathatta ekkor a bogumilokat, mert Lajos király elfoglalta Dalmáciát és támadást indított Szerbia ellen is, így csak tőlük remélhetett támogatást a tervei végrehajtásához, vagyis görögkeleti és katolikus államoktól nem. Egyes állítások szerint bogumillá is vált ekkor.⁶⁴ György pápa így megvádolta azzal, hogy eretnek, azonban ez csak alaptalan rágalmazás volt, hiszen mint korábban említettem, a ferenceseket is támogatta. 1374-re viszont rendeződött Péterrel a helyzet, és birtokot is adományozott neki.⁶⁵ Fennmaradt egy későbbi irat is György pápától 1377-ből, amelyben leírta, hogy a ferencesek nem voltak hajlandók misét bemutatni Tvrtko előtt úgy, hogy a védenecsei, a patarénusok és más eretnekek is jelen voltak. Megoldásképpen külföldről hozatott papokat a király, és ők elvégezték a szertartást. A pápa erre válaszul azt mondta, hogy azt, aki Tvrtko jelenlétében mutat be misét, kiátkozza az egyházból. Tvrtko ezen tette azonban nem az eretnekségére, hanem éppen az ellenkezőjére enged következtetni; ugyanis ez azt mutatja, hogy ő minden katolikus ünnepet meg akart ülni, de egyben toleráns valláspolitikát folytatott.⁶⁶ Amikor pedig a magyar királynők ellen indított támadást, akkor magát a „katolikus egyház fiának” vallotta Gualdói Andrásnak, a spalatói püspöknek írt levelében.⁶⁷

6. Kapcsolatuk a Magyar Királysággal

Stjepan Kotromanić és I. Károly között nagyon szoros együttműködés volt. Stjepan mivel sokszor támogatta Károlyt az ellenfeleivel szemben, megkapta a magyar király áldását ahhoz, hogy szabadon intézhessen mindent Boszniában. Egyes magyar és pápai levelek említenek magyar befolyást, de ez nem annyira valószínű; ez csak névleges lehetett.⁶⁸ Ez az együttműködés kettejük között akkor kezdődött, amikor a Šubić családon belül viszályok alakultak ki, amit egyfajta polgárháborúként emlegetnek; illetve ekkor a horvát nemeseikkel is gondjai adódtak Mladen Šubićnak. Stjepan Kotromanić a király támogatójaként beavatkozott a harcokba a horvát tartományúrral szemben. 1322-ben Kninben Károly a bliskai csata után egy cselrel végül elfogta Mladent, és Magyarországra vitette. Majd 1324-ben a Nelipíček és a Šubićok között tört

⁶⁴ *Érdűjhelyi M.*: Tvrtkó bán és János kanonok cselszövénye. i. m. 511–512.

⁶⁵ *Thallóczy L.*: Tanulmányok a bosnyák bánzáság i. m. 442.

⁶⁶ *Fine, J. V. A.*: The Bosnian Church i. m. 173.

⁶⁷ *Érdűjhelyi M.*: Tvrtkó bán és János kanonok cselszövénye i. m. 511.

⁶⁸ *Fine, J. V. A.*: The Late Medieval Balkans i. m. 276.

ki viszály a térségben. 1322-ben ők még közösen foglalták el Knin várát, és Jovan Nelipíćet tették meg itt vezetőnek, akinek óriási mértékben megnőtt a hatalma. Đorđe Šubić, aki Klisszában volt és félt a Nelipíćek túlzott hatalmától, segítséget kért Stjepántól, aki viszont 1324 júniusában és júliusában is vereséget szenvedett tőlük, ugyanis közben Trau is támogatni kezdte a Nelipíćeket. Károly megelégedte ezt a helyzetet, így Mikić szlavón bánt a Nelipíćek ellen küldte. Stjepan csatlakozott hozzá, azonban nem sikerült elfoglalniuk Knin várát.⁶⁹ A közös együttműködés a horvát harcokban még a vereségek ellenére is mind a két fél számára jövedelmező volt, ugyanis Károly remélte, hogy Stjepan segítségével megtörheti a horvát nemesek uralmát, míg Stjepan számára nagy előrelépés volt, hogy beavatkozhatott a horvát–dalmát ügyekbe.⁷⁰ Közben 1323-ban, hogy megerősítsék a kettejük közötti szövetséget, Károly összeházasította Stjepánt felesége, Erzsébet egyik rokonának, Kázmér kujáviai vajdának a lányával. 1340-ben Stjepan Károly mellett harcolt Horvátországban Károly hűtlen alattvalói ellen. Károly a köztük lévő szövetség és a segítség miatt a pápával szemben is megvédte Stjepánt, például akkor, amikor XII. Benedek 1337-ben keresztes hadjáratot akart indítani ellene. Azt mondta, hogy aki megtámadja a bosnyák bánt, az vele, a magyar királlyal szemben követ el tiszteletlenséget, ugyanis neki kellene a keresztes hadakat vezetnie, ha sor kerülne valamilyen hasonló eseményre.⁷¹

Stjepan Károly halála után fiának, Nagy Lajosnak is segített a Dalmácia és Horvátország területén folytatott hadjárataiban. Amikor azonban Lajos Záráért harcolt, mind Velencét, mind Lajost támogatta érdekeinek megfelelően. 1345-ben először Lajosnak segített, hogy megmentse a várost a velencei betolakodóktól. Lajos őt és Miklós horvát bánt bízta meg a záraiak megsegítésével. A velenceiek viszont alkudozni kezdtek velük, és a bánok ennek hatására távoztak Zára alól november 13. és 20. között. Lajos 1346 márciusában további segítséget szeretett volna küldeni a záraiaknak, hogy támogassa őket a harcokban; viszont Stjepan mesterkedései miatt ez már szinte felesleges volt. Az árulás már 1346 februárjában megtörtént, amikor is velencei követek jártak Stjepánnál, és köszönetet mondtak neki, majd később Stjepan követeit Velencében meg is ajándékozták. Stjepan értesítette a velenceieket Lajos minden szándékáról, így 1346. július 1-jén Velence végül győzelmet arathatott.⁷² Ezután nem sokkal Stjepánnak szembe kellett néznie egy másik nagy veszéllyel, ugyanis Stefan

⁶⁹ *Bojničić I.*: Bosznia története i. m. 124–125.

⁷⁰ *Bojničić I.*: Bosznia története i. m. 122.

⁷¹ *Fine, J. V. A.*: The Bosnian Church i. m. 150.

⁷² *Bojničić I.*: Bosznia története i. m. 146.

Dušan, szerb fejedelem megtámadta Bobovac várát a bogumilok segítségével. Amikor a harcok itt lecsillapodtak, akkor 1353-ban Nagy Lajos feleségül vette Stjepan lányát, Erzsébetet és ezzel megerősítették szövetségüket.⁷³ Bár ő maga ortodox volt, Nagy Lajos hatására elkezdte támogatni a katolikus vallást. Az újonnan megerősített szövetség azonban nem volt hosszú életű, ugyanis 1353-ban Stjepan meghalt, és Visokóban örök nyugalomra helyezték.⁷⁴

Tvrtko és az Anjouk kapcsolata nem indult ennyire szerencsésen. A belső problémák a nemesekkel óriási gondokat okoztak, ugyanis felláztak hatalma ellen. Ez Lajosnak lehetőséget teremtett arra, hogy visszaszerezze a Magyar Királyság számára Bosznia nagy részét. Voltak olyan családok, mint a Hrvatic család, amelynek egyik fele Tvrtkót, míg a másik fele a magyarokat támogatta a konfliktus során. Tvrtkónak ahhoz, hogy megakadályozza Lajos tervét, arra lett volna szüksége, hogy elnyerje a bárók támogatását. Nagyon gyakran próbálta lefizetni őket, és többet ígérni nekik, mint Lajos. Tvrtko azonban nem kapott elegendő támogatást; közben pedig Lajos mindent megtett annak érdekében, hogy felláztassa a nemeseket ellene. Lajos felesége, Erzsébet hozományaként követelte Humot és a Završje, a Cetina és Neretve közötti területeket. Az átadás nem ment zökkenőmentesen, ugyanis Tvrtko bogumil országnagyjaival több támadást is intézett Lajos területeire, hogy megakadályozza ezt.⁷⁵ 1357-ben Tvrtkónak végül Magyarországra kellett utaznia, ahol kénytelen volt beleegyezni az említett területek átadásába. Emellett azt is meg kellett ígérnie, hogy leszámol a patarénusokkal, és hogy a magyar királyt minden hadjáratban támogatni fogja.⁷⁶ Míg Károly kezdetektől fogva támogatta Boszniát, és Stjepánnal nem voltak gondok, addig Lajos káoszt okozott az országban, melyet így elleptek az eretnekek, ennek hatására a pápa pedig keresztes hadjáratot akart indítani. Lajos magyar vazallusként kinevezte később Tvrtkót Ozora és Bosznia vezetőjévé; Humot és Dolnji Krajit viszont kivette a címei közül. Nem akarta, hogy egy olyan területhez, amelynek a nagy része az övé, Tvrtkónak köze legyen, akárcsak névlegesen is.⁷⁷

Lajos kezdetben a bán valláspolitikájába nem akart beleszólni. Mint korábban említettem, a djakovói püspök kiadott egy iratot Tvrtkóról, amelyben azt mondta, hogy Tvrtko Lajos ellenfele volt, és szervezkedni akar a bosnyák püspök ellen. Testvére, Vuk pedig írt V. Orbán pápának, hogy ő támogatja

⁷³ Miller, W.: Bosnia before the Turkish i. m. 661.

⁷⁴ Miller, W.: Bosnia before the Turkish i. m. 658.

⁷⁵ Thallóczy L.: Tanulmányok a bosnyák bánság i. m. 439.

⁷⁶ Bojničić I.: Bosznia története i. m. 158.

⁷⁷ Fine, J. V. A.: The Late Medieval Balkans i. m. 368–369.

a pápa hatalmának visszaállítását. Orbán ezért azt mondta Lajosnak, hogy Vukot hatalomra kell juttatni, mert ő igazi katolikus, míg Tvrtko az eretnekeket támogatja. Lajos a pápai utasítás ellenére nem avatkozott be.⁷⁸

Tvrtko azonban továbbra is félt Lajostól, rettegett, hogy Lajos mégis szól a pápának, és keresztes hadjáratot indítanak Bosznia ellen. Bármennyire is vigyázott, 1363-ban mégis kitört a háború a magyarokkal, amelynek indoka elvileg az volt, hogy Tvrtko – bár megígérte – nem lépett fel a bogumilokkal szemben.⁷⁹ Az egyik támadási irány Dolnji Kraji volt, ahol a nemesek megoszlottak, ki Lajost, ki Tvrtkót támogatta. Ez egyfajta tesztje volt a nemesi hűségnek is. Az első szakasz a magyarok vereségével végződött, ugyanis Vlkac Hrvatinić, a bosnyák sereg vezetője megvédte Sokosgrad várát, emiatt a magyaroknak vissza kellett fordulniuk. A második támadás Ozora felől érkezett, de ez a szakasz is hasonlóan végződött, mint az előző, ugyanis Sreberniknél vereséget szenvedtek Lajos csapatai.⁸⁰ 1358 és 1363 között tehát annyira megerősödött Tvrtko hatalma, hogy ellen tudott állni a támadásoknak; azonban nincsenek arról források, hogy ezt hogyan tette.

1366-ban egy újabb lázadással kellett megküzdenie, mint ahogy korábban is írtam, ugyanis a nemesek egy része fellázadt ellene, és a testvérét, Vukot helyezték hatalomra. Ez azért volt fontos, mert ekkor Lajoshihoz menekült, aki már nem kezelte őt ellenségesen. Segített neki, valószínűleg úgy, hogy csapatokat küldött támogatására, és így márciusban visszatérhetett, megfosztva Vukot a hatalmától.⁸¹ Ezt a szövetséget pedig szintén házassággal erősítették meg. Tvrtko feleségül vette Lajos támogatásával Jovan Stracimir⁸² lányát, Doroteát.⁸³

Lajos halála után Tvrtko rendkívül aktívvá vált, ugyanis visszaszerezte az 1357-ben elveszett területek egy részét. Azonban 1385. március 28-án Szutiszkában kiállított egy oklevelet, amelyben „*a méltóságos asszonyoknak, szeretett nővéreinek, magyarországi Erzsébetnek, Máriának és lengyelországi Hedvignek*” hűséget fogadott.⁸⁴ Durazzói (Kis) Károly halála után mégis a horvátokat támogatta velük szemben, ugyanis célja volt, hogy Horvátországot,

⁷⁸ Fine, J. V. A.: The Bosnian Church i. m. 162.

⁷⁹ Thallóczy L.: Tanulmányok a bosnyák bánzás i. m. 440.

⁸⁰ Fine, J. V. A.: The Late Medieval Balkans i. m. 369.

⁸¹ Fine, J. V. A.: The Late Medieval Balkans i. m. 370.

⁸² Jovan Stracimir bolgár cár volt, aki többször harcolt I. Lajos magyar király ellen. Lajos király a székhelyét, Vidint is elfoglalta. Később hűbérként visszaadta ezt a területet neki, de a cár lányait Erzsébet anyakirályné felügyelete alá helyezte. A házasság segíthette volna a terület pacifikálását, azonban János cár többször indított támadást később Tvrtko bán ellen is.

⁸³ Fine, J. V. A.: The Late Medieval Balkans i. m. 370.

⁸⁴ Asbóth J.: Bosnyák bánok és királyok i. m. 354.

Dalmáciát és Szlavóniát egyesítse a birodalmával.⁸⁵ Mária kiszabadulása után pedig oltalmába fogadta Klissza városát, ami azt jelentette, hogy megszerezte az egyik legfontosabb horvát várost. Spalatót, amelyet Luxemburgi Zsigmond és Mária is támogatott, szintén ostrom alá vette.⁸⁶ Zsigmond politikája ellentétes volt Lajoséval, ugyanis nem segített az itteni városoknak, így a dalmát városok behódoltak Tvrtkónak. Zsigmond a hadjáratok közben (a vereségek után) végül kinevezett egy új hadvezért, Losonczy Lászlót, aki szintén vereséget szenvedett.⁸⁷ 1389-ben a rigómezei csata után azonban Zsigmond csapatai győzelmet tudtak aratni, de utána mégis szégyenteljesen kellett elvonulniuk, így végül Tvrtko megszerezte Spalatót is.⁸⁸ Részt vett Zsigmond és Nápolyi László küzdelmeiben is. Bár úgy tűnt, hogy ezt az egészet azért tette, mert Nápolyt akarta segíteni, valójában végig a saját érdekeit tartotta szem előtt. Zára és Dubrovnik közé beküldte csapatait és elfoglalta a terület nagy részét.⁸⁹

7. Összegzés

A Kotromanić család e két tagja jelentős szerepet töltött be Bosznia középkori történelmében, melynek hatására az ország sokat tudott fejlődni gazdaságilag és a politikai függetlenedés terén is. Egyikőjük uralkodása sem indult zökkenőmentesen, azonban később sikerült hatalmukat katonai és politikai módszerekkel megszilárdítani. Az állam képessé vált arra, hogy a zűrzavaros Balkánon megvédje magát, sőt akár új területeket hódítson meg. A vallási helyzetet is a türelmi politikájukkal sikerült pacifikálni, ezáltal elkerülték a rettegett kereszties hadjáratokat. Bár adódtak a boszniai püspökökkel problémák, Tvrtko uralkodásának végére megoldódott a helyzet velük kapcsolatban is, holott korábban gyakran vádolták őket azzal, hogy támogatják az eretnekeket. A keresztény hit megerősödésében nagy szerepet játszottak az ekkor létrejött ferences és bencés kolostorok. A Magyar Királlyal való kapcsolatukról elmondhatjuk, hogy a velük való jó viszony felértékelődött a Kotromanićok szemében, mert a magyarok megvédehették őket az előbb említett kereszties háborúktól. Stjepan bán kezdetől fogva támogatta Károlyt, aki Dušan ellen is

⁸⁵ *Bojničić I.*: Bosznia története i. m. 179.

⁸⁶ *Bojničić I.*: Bosznia története i. m. 182.

⁸⁷ Azelőtt a hadsereg vezetője Lackovics Albert volt, aki Záránál egy hadicsel áldozata lett, így vissza kellett vonulnia a csapataival.

⁸⁸ *Bojničić I.*: Bosznia története i. m. 201.

⁸⁹ *Fine, J. V. A.*: The Late Medieval Balkans i. m. 393.

megvédhette, illetve ő adományozta neki a báni címet is. Lajossal bár adódtak problémák, végül mindkettőjük elnyerte a bizalmát, és számos hadjáratban megsegítette őket. Lajos halála után azonban már nem volt meg ez a fajta támogatás a bosnyák bán részéről. Tvrtko sok várat megostromolt, amelyek Mária tulajdonában voltak. Tvrtko végül úgy halt meg, hogy kinevezte magát szerb és bosnyák királyon kívül horvát és dalmát királlyá is, amivel felvirágoztatta a Kotromanić nevet. Másik érdeme, hogy az ő ideje alatt vált Bosznia önálló, független királysággá.

Dóra Süle

Bosnia in the 14th Century – Comparison of the Reigns of Kotromanićs

Chaotic and gory events in Bosnia and the Balkan region were common throughout the 14th century. However, during the reign of the Kotromanićs (Stephen and Tvrtko), the region started to flourish immensely, as well as the commerce and the agriculture began to improve because of the conquests and political deeds of the Kotromanićs.

At the beginning of their reigns, the real dominance was in their mothers (Stephen's mother, Elizabeth Nelipić and Tvrtko's, Helen Šubić) hands. With their precarious policies, the whole country was weakened which resulted in difficulties with the implementation of the bans. In order to stabilize their reputation and restore the respect and prestige towards them, rather harsh approach was used which meant conquering. Afterwards, major differences arose in the organization of the state, but according to the research, corruption and the noble's loyalty had immense role in these contrarities. Besides, the question of heresy had to be resolved. It was threatening to both, as there was the possibility that a crusade is launched against the area and Bosnia. They were tolerant towards the heretics, which happened to be a problem to the Popes. However, they supported the Catholic missions, as well, such as the founding of a Franciscan monastery.

The relationship with the Hungarian Kingdom largely shaped the whole country's history. Stephen and the Hungarian king, Charles, were supporting each other, and they strengthened this union with a marriage. However, the relationship with Louis the Great was quite convoluted. Despite the fact that Stephen betrayed him, Louis continued his support and got married with Elizabeth Kotromanić, the Bosnian ban's daughter. In contrast with the previously mentioned relations, Tvrtko and Louis acted hostilely with each other at the beginning of Tvrtko's reign. Louis wanted to benefit from Tvrtko's affairs with the nobles. He desired to own areas of his wife's dowry and declared war against him in which he was defeated. His approach altered in 1366 when Tvrtko asked for help against Vuk, his brother. After Louis' death, the Bosnian ban changed his manner of conduct towards the Hungarian Kingdom and supported the rebellious Croatian nobles against Mary and Sigismund.

To sum up, it can be stated that the country's political independence and economy developed due to their strategies. The state became able to defend itself and to conquer new lands.

Plangár Sándor

Az uszkókok és vlachok letelepítése, valamint szerepük a Horvát–Szlavón Katonai Határőrvidék 16. századi működésében

1. Bevezetés

A Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom első találkozására a Balkánon került sor, és még Nagy Lajos király uralkodása idejére esett. A kor legféltetesebb katonai hatalmává váló Oszmán Birodalom, amely sorban nyelte el a Balkán államait, a 15. század elejére elérte a Magyar Királyság déli határait. Zsigmond király a törökök megállítására egy kettős várláncolatból álló védelmi vonalat alakított ki, amely a 16. század elejéig el is látta feladatát. 1521-ben Nándorfehérvár elfoglalása, majd a mohácsi ütközetben elszenvedett vereség, valamint Buda elfoglalása a védelmi rendszer széteséséhez vezetett. De a 16. század középső harmadában, nem csekély részben középkori tapasztalatokra alapozva sor került egy újabb védelmi rendszer kialakítására az ország közepén.¹ Ez a végvárrendszer, amely az Adriai-tengertől Máramarosig terjedt, mintegy 120–140 várat foglalt magában több lépcsőben. A végvárrendszernek a működtetése, valamint finanszírozása a Habsburgok állama számára komoly kihívást jelentett. A költségek csökkentését szolgálta kiváltságolt katonaelemek végvidéki szolgálatra való igénybevétele. Ezzel a megoldással éltek a horvát–szlavón régióban, ahol uszkókokat és vlachokat telepítettek le a 16. század során. Jelen dolgozatom a két népcsoport letelepítésével, illetve végvidéki megszervezésével foglalkozik.

¹ *Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. Történelmi Szemle 38. (1996) 2–3. sz. 200.*

2. A horvát–szlavón végvidék kialakulása

Az Oszmán Birodalom 1521-ben foglalta el a végvárrendszer kulcsát, Nándorfehérvárt. A vár eleste nemcsak azt jelentette, hogy megnyílt az út Magyarország irányába, hanem azt is, hogy a törökök újra közvetlenül fenyegették Stájerország, Karintia és Krajna lakosságát.² Ez a belső-osztrák rendek számára világos jel volt, hogy Magyarország és Horvátország a védekezés terhére nem tudják elviselni egyedül, nincsenek abban a pénzügyi helyzetben, hogy a török elleni védekezést önerőből megszervezzék. 1521-ben a wormsi birodalmi gyűlésen az Alsó- és Felső-Ausztria, Stájerország, Karintia és Krajna feletti hatalmatat V. Károly császár öccsének, Ferdinándnak engedte át, aki ugyanebben az évben feleségül vette Jagelló Annát, II. Ulászló lányát. 1522-ben a brüsszeli szerződés értelmében V. Károly újabb engedményeket téve átadta öccsének Tirolt és a Német-római Birodalmon belüli család birtokokat, az ún. Vorlandot. Ezt követően Ferdinánd főhercegnek részben az örökös tartományok, részben a rokoni kapcsolatok miatt is érdekében állt Magyarországgal foglalkozni. Egyrészt, mert egyszerűbb volt Stájerországot, Karintiát és Krajnát még a Magyar Királyság fennhatósága alá tartozó Horvátországban megvédeni, másrészt az 1515. évi Habsburg–Jagelló házassági szerződés értelmében a magyar trónra is igényt tarthatott.³ A horvát rendek a Habsburgokhoz fordultak segítségért, akik a horvát–szlavón határ feletti felügyeletet több szakaszban vették át. 1522-ben Frangepán Bernát egy követ által kérést közvetített I. Ferdinándnak, hogy segítsen a török elleni védekezésben, amelyben ő már a mohácsi csatavesztés előtt is fontos szerepet játszott. Ferdinánd emberei tájékoztatták a törökök mozgásáról, hadianyagot utalt át segítségként a horvát bánnak, gabonát vásároltatott, vagy éppen zsoldot küldött Horvátországba. Jól érzékelt, hogy a tartományokat csak akkor tudják megvédeni, ha megelőző intézkedéseket tesznek.

Ferdinánd 1526 tavaszán már tisztában volt azzal, hogy ebben az évben nem a szokványos török betörésekről lesz szó. Tudta, hogy hadjárat indul Magyarország ellen, és ezért segíteni próbált. Fegyvereket küldetett II. Lajosnak, az udvari tanácsot arra utasította, hogy a magyaroknak küldött pápai segélyt engedjék át Ausztrián, és azt is elérte, hogy Magyarország felé postai összeköttetést tartsanak fenn annak érdekében, hogy a török háború híreit mielőbb

² Mátyás uralkodása alatt számos esetben engedett át portyázó török csapatokat Magyarországon, hogy az örökös tartományokat fosztogassák. *E. Kovács Péter: Ferdinánd főherceg és Magyarország (1521–1526). Történelmi Szemle 45. (2003) 2–3. sz. 25.*

³ *E. Kovács P.: Ferdinánd főherceg és Magyarország i. m. 26.*

megkaphassák.⁴ 1526. augusztus 29-én a mohácsi csatában II. Lajos és a magyar sereg döntő vereséget szenvedett az oszmánoktól, amely a középkori Magyar Királyság végét is jelentette. II. Lajos halálát követően Szapolyai János erdélyi vajda és Habsburg Ferdinánd főherceg egyaránt megpróbált minél több nemest maga mellé állítani a magyar trón megszerzése érdekében. Szeptember 8-án már Ferdinándnak is pontos ismeretei voltak sógora haláláról, így azonnal nekikezdett szervezkedni. Ferdinánd főherceg a szlavón rendekhez írt levélben világosan leszögezte, hogy örökösödési jogánál és családi szerződésénél fogva tart igényt a magyar trónra. Megígérte nekik, hogy a törököket ki fogja űzni, az országot eredeti állapotában meg fogja őrizni, és a segítségüket kérte, hogy a mohácsi csatában elesett II. Lajos király helyére léphessen.⁵ A horvát Szábor Ferdinándot 1527. január 1-jén választotta királlyá a cetini országgyűlésen. Bár a rendi gyűlés valóban arról szólt, hogy az ott megjelent nemések kit szeretnének királyuknak választani, viszont a horvát királyi cím nem választották el a magyar királyi címtől, hiszen ezt nem is tehették volna meg. Ezen felfogás szerint Ferdinándot magyar királynak nem ismerhették el, mert ezt a pozsonyi országgyűlés már megtette, hanem az ettől egyébként elválaszthatatlannak tartott horvát királyi címet erősítették meg.⁶ A horvát rendek a választásért cserébe Ferdinándnak igen kemény feltételeket szabtak. A Habsburg uralkodónak 1000 lovast és 200 gyalogost kellett tartania a horvát területeken, ezek közül 800 lovast a horvát nemések fogadhattak fel 3 forintos zsolddal. Ferdinánd megígérte továbbá, hogy a végvárákat ellátja, és a rendeket jogaikban megtartja.⁷

A Habsburgok a török elleni védekezés megszervezésének, illetve az általuk elfoglalt területek visszaszerzésének ígéretével jutottak hozzá a magyar és horvát trónhoz, mivel mind a magyar, mind a horvát rendek azt remélték tőlük, hogy ki tudják majd űzni a törököt, azonban a horvát területeken 1537-ben bebizonyosodott, hogy ez nem reális elképzelés. Hans Katzianernek, Krajna tartomány vezetőjének az Eszékhez közeli Gorjaninál elszenvedett 1537. évi veresége után vált biztossá egy hosszabb időre az oszmán uralom Szlavónia területének jelentős részén. Katzianer nehézfegyverzetű, s ezáltal nehezen mozgó alakulatai nem tudták felvenni a versenyt a törökök mozgékony

⁴ E. Kovács P.: Ferdinánd főherceg és Magyarország i. m. 41.

⁵ Varga Szabolcs: Az 1527. évi horvát–szlavón kettős „királyválasztás” története. Századok 142. (2008) 5. sz. 1120.

⁶ Varga Szabolcs: Szlavónia berendezkedése a késő középkor és kora újkor határán (1490–1540). PhD értekezés. Pécs 2008. 124–127.

⁷ Varga Sz.: Az 1527. évi horvát–szlavón i. m. 1129.

könnyűfegyverzetű egységeivel a lápos, mocsaras terepen. A keresztény sereget hamar elvágták utánpótlásának útvonalától, s a vereség a demoralizált sereg számára elkerülhetetlenné vált. Egészen idáig tartotta magát az a középkori vélekedés, amely szerint egy nagy, döntő ütközet lezárhatja a törökök elleni háborút. A vereség után a Habsburgok belátták, hogy ez nem lehetséges, s ezt követően kezdtek egy sok éven át tartó állóháborúra felkészülni.

Jurisics Miklós és Hans Katzianer főhadparancsnokok a török portyák feltartóztatásának érdekében megkezdték a királyi igazgatásba vett végvárak egységes rendszerbe szervezését. Ennek első fontos állomásaként 1538-ban felállították a régi horvát végvidékként emlegetett főkapitányságot (*alte kroatische Grenze*), ezzel megkezdődött a horvátországi határvédelmi rendszer nyugati, az Una folyótól az Adriai-tengerig terjedő részének kialakítása. Mivel a törökök az 1540-es években a Dráva–Száva közötti szlavóniai területeken fokozatosan törtek előre, Stájerország védelmének biztosítása érdekében le-tették az úgynevezett szlavón végvidék alapjait. Mindezzel egyidőben a horvát–szlavón területeken megkezdődött az uszkókok majd később a vlachok letelepedése és privilegizálása, akiknek egyes csoportjai később a végvárak, valamint a határőrvidékek védelmében játszottak szerepet. Az osztrák tartományok védelme szempontjából az 1520–1530-as években még fontosabb déli végvidékek jelentősége az 1550-es évektől messze háttérbe szorult a magyarországi védelmi övezetekhez képest, és jobbára mellékhadszínként szolgált.⁸

Károly főherceg 1564-ben I. Ferdinánd halálával lett Belső-Ausztria (*Inner-österreich*) ura. A horvát–szlavón végvidék az újonnan felállított grazi Belső-Ausztriai Haditanács (*Innerösterreichischer Hofkriegsrat*) igazgatása alá került. A déli két végvidék kormányzását a Belső-Ausztriai Haditanács központi igazgatása alatt Károly főhercegre, mint a horvát–vend végvidék főkapitányára (*Generalobrist kroatischer und windischer Grenze*) bízták, aki az örökös tartományokhoz közel fekvő török fenyegetés miatt 1577-ben kényszerült átvenni a védekezés feletti irányítást.⁹ A grazi haditanács hét tagból állt, hármat a stájer, kettőt–kettőt pedig a karintiai és krajnai rendek delegáltak. Ehhez jött még hozzá számos hivatalnok és jegyző. A haditanács idővel egyre nagyobb hatáskörrel rendelkezett. A tanácsadói funkció mellett a 16. század végétől igazságszolgáltatási szerepet is ellátott. A haditanács ezt az önállóságát egészen 1705-ig megtartotta, amikor a bécsi Udvari Haditanács alá rendelték. Az osztrák örökös tartományok szempontjából létfontosságú volt a horvát és szlavón végvidék biztosítása, ezért mindent megtettek a tartományok stabilizálásáért.

⁸ Pálffy G.: A török elleni védelmi rendszer i. m. 178.

⁹ Pálffy G.: A török elleni védelmi rendszer i. m. 201.

Krajna és Karintia Horvátországban, Stájerország pedig Szlavóniában állomásoztatott csapatokat.¹⁰ 1578-ban a belső-ausztriai rendek, miután az ún. „*Brucker Libell*”-ben szabad vallásgyakorlatot nyertek, rendelkeztek a horvát–szlávón határügyi juttatások finanszírozásáról, emellett határozta meg megfelelő igazgatási struktúra létrehozásáról is, valamint a várak felújításáról.¹¹ Károly főherceg a védelmi vonal teljessége érdekében döntött egy erődváros kiépítéséről is, amelyet a dubóci vár mellett kezdtek el építeni. A várat felújították és a védelemben fontos szerepet szántak neki. A várost a főherceg után Károlyvárosnak (Karlstadt, Karlovác) nevezték el.¹² A horvát és a szlávón határrész élére egy-egy parancsnokot (*Oberst*) neveztek ki, akik a határszakszok igazgatásáért és védelmének biztosításáért feleltek. A horvát végvidéknek a már említett Károlyvárosban, a szlávónnak pedig Varasdon volt a székhelye. A magánvárak egy részét az uralkodó vette át, másik részükbe zsoldosokat telepített, ily módon megkönnyítve a földesuraknak a védelem működtetését. A lakatlan vidékek mindezek ellenére katonai szempontból nagy problémát jelentettek. Habár a stratégiaileg fontos pontok megfelelő őrizet alatt álltak, amivel esetleg nagyobb török csapatok áttörését is megállíthatták, azonban az erődök közötti lakatlan és őrizetlen vidékek a kisebb török egységeknek lehetőséget nyújtottak benyomulni a hátszországba. Ezeknek az eseteknek az elhárításában a 16. század folyamán betelepülő uszkókoknak és vlachoknak volt szerepük.

3. Az uszkókok letelepítése

A háborús konfliktus a horvát–török határ mindkét felén élő lakosságot mozgásba hozta. Az oszmánok által fenyegetett, valamint elfoglalt területek lakosságának egy része a pusztítás elől a horvát hátszországba, az örökös tartományokba, valamint Nyugat-Magyarországra vándorolt el, míg a határ török oldalán élő lakosság a határ másik oldalára kezdett menekülni. A harcok okozta nyugtalanság és a biztonság érzetének hiánya voltak a menekülés fő okai. 1530-tól elsősorban Boszniából, az Una folyó vidékéről és Szerbiából érkeztek menekültek, akiket főleg az „uskociti” és „uzkoky” szavakkal illettek.

¹⁰ *Hans Sokol: Die k.k. Militärgrenze. Wien 1967. 11.*

¹¹ *Hrvoje Šugar: Von Walachen zu Grenzern: Die Walachen im mittelalterlichen Dalmatien, Kroatien und Slawonien und ihre Kolonisation im Gebiet der Österreichischen Militärgrenze bis zum Jahr 1630. Wien 2017. 111–112.*

¹² *František Vaniček: Spezialgeschichte der Militärgrenze. I–IV. Wien 1875. I. 58–62.*

Ők voltak az uszkókok, ami horvátul annyit tesz: „menekülni”, „megszökni”. A következő években újabb csoport követte őket a Cetina völgyéből minden ingó javaikkal, így állataikkal együtt. Amikor megérkeztek, a földesurak nem álltak készen a letelepítésükre, se arra, hogy földbirtokokat adjanak nekik. A menekülők pedig nem álltak készen feltétel nélkül a földesurak jobbágyaivá válni.¹³ A tárgyalások a letelepedés módjáról az uszkókok, a krajnai rendek, valamint az érintett földesurak között 1533-ig elhúzódtak. Az érdekeltek abban egyetértettek, hogy az uszkókoknak az országban kell maradniuk, ugyanis úgy gondolták, minél többen települnek át az oszmán határvidékről, annál kedvezőbb a helyzet az elvesztett területek visszahódítására. A probléma végül 1533-ban oldódott meg, amikor Ivan Kobašič földbirtokos özvegye beleegyezett, hogy birtokát pénzre váltsa és hogy Sichelberg (Žumberák, Somberek) városába telepítsék az uszkókokat. A birtokos eredetileg zsoldosoknak akarta őket felfogadni, de az időközben bekövetkezett halála miatt tervét nem tudta megvalósítani. Az uradalom ebben az időben eléggé elpusztásodott a többszöri török betörések következtében. 1538-ig 300–400 uszkók család érkezett, akiknek jobbágytelkeket adományoztak. Azonban egy idő után újra felütötte fejét a helyhiány problémája, az újonnan érkezők már nem jutottak szabad földhöz. Ezúttal a tárgyalások tovább tartottak, megoldást pedig csak 1547-ben találtak a problémára. A sichelbergi uradalommal szomszédos hercegi zálogbirtokból, Meichauból vontak el területeket.¹⁴ Így kialakult a sichelbergi kerület (*Sichelberger Distrikt*), amely egy zárt területet képzett, és Sichelbergből volt igazgatva. Az intézkedés következményeként további családok költözhettek ide. A kialakuló határőrvidék intézménye Sichelberg területén világosan különbözött a horvát és szlavón területek igazgatásától. Egyik legfontosabb ismérve az volt, hogy Sichelberg a krajnai tartományhoz tartozott, így a főherceg felügyelete alatt állt. Azok az uszkókok, akik nem települtek le, nagy számban álltak zsoldosnak, és a stájer, krajnai, valamint karintiai rendek által felállított martalócegységekben szolgáltak. Főleg őrző, felderítő és ellenséges területeket pusztító, zsákmányoló feladatokat láttak el. Az 1530-as évek közepén kb. 300 uszkók szolgált martalócegységben. A korabeli családnagysággal számolva 300 felfegyverzett uszkók katona mögött egy hozzávetőleg 5000–8000 főt számláló közösség állhatott.¹⁵

¹³ Karl Kaser: Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft in der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535–1881). Graz 1986. 49.

¹⁴ Kaser, K.: Freier Bauer und Soldat i. m. 53.

¹⁵ Kaser, K.: Freier Bauer und Soldat i. m. 56.; Šugar, H.: Von Walachen zu Grenzern i. m. 102.

A hegyes sichelbergi kerület eléggé terméketlen volt. Nagyobb összefüggő szántóföldek csak elvétve akadtak, s ez kihatással volt a településszerkezetre is. A természeti adottságok csak kis és apró falvak kialakulását tették lehetővé. A térség gazdasági lehetőségeit behatárolta tehát egyrészt a relatíve gyors népességnövekedés, másrészt az a tény, hogy a mezőgazdaság terméseredményei extenzív módon már nem voltak tovább növelhetőek. A helyzetet tovább nehezítette, hogy a mezőgazdasági termelést csak a 18. században sikerült intenzívebbé tenni. Az eközben eltelt két évszázad alatt a lakosság az ötszörösére növekedett! A megnövekedett népesség így saját birtokai jövedelméből nem volt képes fenntartani magát. A birtokok kis mérete volt az első ok a sichelbergiek katasztrofális gazdasági helyzetére. Ezt az is fokozta, hogy itt volt a legkisebb a szántóföldek aránya az egyes birtokokon az egész határőrvidéken, ráadásul az itteni talaj termőképessége is csekély volt. Nem véletlen, hogy a gyenge termékenységű területek kultúrnövénye a zab volt.¹⁶ A fent felsorolt okok miatt a sichelbergiek inkább az állattenyésztésre fektették a hangsúlyt, azonban ez is legfeljebb saját szükségleteiket fedezte, eladható többletet nem tudtak produkálni.

4. Az uszkókok kiváltsága és katonai szerepük

A letelepített uszkók csoportok jogállását 1535-ben kezdték el központilag rendezni, amikor is I. Ferdinánd privilégiumlevelet adott ki számukra, egészen pontosan 1535. június 6-án.¹⁷ Az abban foglalt kiváltságokat két csoportra lehet osztani, egyrészt azokra, amelyek általánosságban az uszkók családokat érintették, másrészt azokra, amelyek azon velük érkezett vajdákra és kenézekre vonatkoztak, akik a letelepítésüket irányították. Az eltérő privilégiumok alapvetően a földbirtokviszonyokban (pl. birtokméret) különböztek egymástól. A rendelkezés megengedte, hogy addig kapott földjeiket szabadon eladhassák és örökíthessék, továbbá elrendelte, hogy a főlójuk kinevezett kapitány csak jogi felügyeletet láthat el. Ezzel a lépéssel valójában kivették őket a földesúri joghatóság alól, hiszen birtokaikat tehermentesen kapták, a bíraskodás terén pedig önigazgatási joggal élhettek. Az uszkókok húsz évre mentesültek mindennemű adó fizetése alól, ezenkívül részesültek a nyert zsákmányból is. A húsz év lejártával a hűbér után évente kötelesek voltak egy magyar forint adót és

¹⁶ Kaser, K.: Freier Bauer und Soldat i. m. 68.

¹⁷ Varga Szabolcs: A horvát bán katonai jogkörének változásai a 16. századelső felében. Történelmi Szemle 45. (2003) 1–2. sz. 161–164.

a tizedet fizetni, és ezentúl robottal is tartoztak. A vajdák és kenézek ideiglenesen szintén húsz évre nyerték el előljárái kiváltságait, amelyek a nemesekkel tették őket egyenrangúvá. Ők nagyobb földbirtokot kaptak, illetve adománylevelet állítottak ki nekik a földesurak. Húsz év után azonban már nem állt volna fenn továbbra is a nemesi állapot, és jobbágyokká kellett volna válniuk. Ezután az egyetlen különbség a két társadalmi csoport között a földbirtok méretében lett volna. Azonban az időben korlátozott privilégiumok húsz év után nem évültek el, hanem azokat kimondatlanul örök időre meghosszabbították.¹⁸ Az uszkókok mindkét csoportja szabad, katonai szolgálattal tartozó paraszttá vált. A hűbér egyre inkább tulajdonná változott, a birtokok örökíthetősége pedig 1544 óta adott volt.¹⁹ Mindezekért cserébe katonai szolgálattal tartoztak, s ha az uralkodó harcba vonult, kötelesek voltak fegyvert fogni.²⁰ Amíg a privilegizált uszkók a földbirtok tulajdonosa volt, addig cserébe fegyveres szolgálattal tartozott. Ha ki akarta vonni magát ez alól, akkor azt csak úgy tehetette meg, hogy feladta birtokát és vele együtt a privilegizált helyzetéről is lemondott.²¹

Életkörülményeiknek javítása érdekében 1544-ben I. Ferdinánd törvényt hozott, amelynek értelmében a sichelbergi uszkókok vám- és adómentesen hozhattak be az országba tengeri sót. Ez csak a sóra vonatkozott és csak saját felhasználásra, azonban az nem volt pontosan ellenőrizhető, hogy a behozott sóval kereskedni akartak-e vagy sem. Ezáltal nemsokára sócsempészek jelentek meg Krajnában, Stájerországban és Horvátországban. A sókereskedelem főleg a kis birtokkal vagy birtokkal nem rendelkező uszkókok számára volt fő bevételi forrás, amit Zengg környékéről szereztek be, s vitték lóháton Krajnába, Horvátországba, ahol azt zsírra cserélték, a zsírt pedig gabonára vagy egyéb szükséges árucikkekre. Ez a tevékenység a legtöbb uszkók számára nem volt elég a megélhetéshez, csupán mellékjövedelemként szolgált, hogy megóvja őket az éhezéstől.²²

Az egyes alakulatok ellátása komoly problémát jelentett. A környékből nem tudták ellátni a katonákat, emiatt az élelmiszert a hátországból kellett beszerezni, s az élelmiszerek a hirtelen megnövekedett kereslet miatt a magasba szöktek. Mint a legtöbb zsoldos a határon, az uszkókok is szegénységben éltek. Az amúgy is alacsony zsoldjukat csak ritkán fizették ki, és akkor is

¹⁸ Kaser, K.: *Freier Bauer und Soldat* i. m. 60.

¹⁹ *Krajasich, P.: Die Militärgrenze in Kroatien.* Wien 1974. 13.

²⁰ *Krajasich, P.: Die Militärgrenze* i. m. 13.

²¹ Kaser, K.: *Freier Bauer und Soldat* i. m. 59–61.

²² *Krajasich, P.: Die Militärgrenze* i. m. 69–70.

gyakran természeti járandóságokban, ruhában, élelemben. Emiatt gyakran verték magukat adósságba, illetve előszeretettel fosztogattak, hogy egyáltalán életben maradjanak. A Habsburg kormányzat nagyfokú toleranciát mutatott az uszkókok erőszakos tetteivel szemben, s ez a Habsburgok azon elképzelését bizonyítja, amely szerint jobb őket a saját oldalukon, és ellenőrzésük alatt tudni, mint a törökök pártján. Mivel oszmán területről menekültek át, csökkentették egy esetleges török támadás esélyét is. Ezek a katonák a kora újkorban összehasonlítva a hivatásos katonákkal inkább alárendelt szerepet tölthettek be. Habár az általuk okozott veszteség nagy mértékű tudott lenni az ellenség számára, de a stratégiai jelentőségük jóval csekélyebb volt. Ezt jól bizonyítja az is, hogy az uszkókok csupán 1579-től lettek beszámítva a Határőrvidék reguláris haderejébe, mivel addig irreguláris haderőként voltak csak számon tartva.

Nemcsak Sichelbergben, hanem Zenggben és Podrogában is telepítettek le uszkókokat. Az ott szolgáló katonák száma gyorsan emelkedett, s az uszkókok számára ez a terület lehetőséget kínált arra, hogy ne csak hadviselésből, hanem tengeri rablásokból, kalózkodásból tartsák fenn magukat. Az uszkók akciók az évtizedek során számos kisebb incidenshez, fegyveres összetűzéshez vezettek. 1612-ben Velence és a Habsburg Birodalom között az ellentét a kiújuló harcok miatt kiéleződött, s ez az ún. 1615–1617. évi uszkók háborúhoz vezetett. Végül „rendfenntartóként” a spanyol hajóhad bevetésével az Adriai-tengerre, a két fél pedig XIII. Lajos francia király diplomatáinak közvetítésével békét kötött. A szerződést 1617-ben írták alá Madridban, amelyben rögzítették, hogy a Zenggben élő uszkókokat a Habsburgoknak a hátszágba kell telepíteniük, hajóállományukat pedig megsemmisítették.²³

5. Vlachok eredete és letelepedésük

Az uszkókokon kívül a régióban egy másik népesség is megtelepedett, a vlachok, akik mind a Habsburgok, mind az oszmánok számára gondokat okoztak. Az ő származásukról nem rendelkezünk biztos forrásokkal. A balkáni népeknek azon csoportjai, amelyek tényleges katonai szolgálatban álltak, gyakran nehezen különíthetők el egymástól. A Római Birodalom bukása után romanizált állattenyésztő vlach közösségek jöttek létre, s a nem letelepedett életmódnak köszönhetően meg tudták őrizni eredeti identitásukat. A kialakuló szláv feudális államoknak sikerült egy részüket integrálniuk, s egyben szlavizálniuk, illetve

²³ *Bada Zoltán*: Horvát kalózkodás az Adriai-tenger keleti partján a 7. századtól a 19. század elejéig. *Limes* 15. (2002) 1. sz. 61.

az integrációval párhuzamosan görögkeleti hitre térítették őket. A Balkán-félsziget különböző pontjain voltak megtalálhatók, s ún. *katunok*ban éltek, ami több család zárt vagy kevésbé zárt csoportját jelentette. A *katun* élén álló személyt „*katunar*”-nak vagy „*primicur*”-nak hívták.²⁴

Az oszmán uralom korai éveiben a vlachok számos kiváltságot élveztek. Adót csak kisebb mértékben, vagy egyáltalán nem kellett fizetniük, és megtarthatták saját társadalmi berendezkedésüket. Számukra speciális feladatokat szántak: a hágók őrzését, a szállítmányok felügyeletét és transzportálását, illetve hadjáratokban való részvételt. Amíg a katonáskodó vlachok a Balkán török megszállásában, a határvédelemben és a további terjeszkedésben működtek közre, a vlachok saját előjáróit az oszmán törvények a helyi katonai-polgári adminisztráció rendszerébe emelték be: a kenézek elsősorban a török hadigépezet parancsvégrehajtói voltak, és csak másodsorban az alájuk osztott terület és népesség autonóm szervezeteinek vezetői.²⁵ Kinevezésükben vagy leváltásukban a szandzsákbég szava döntött, feladataikat szultáni törvénykönyvek határozták meg. Azonban ezek a kiváltságok az idő előrehaladtával egyre inkább megszűntek, amelyek kéz a kézben jártak az oszmán állam iránti lojalitás csökkenésével. A privilégiumaik fokozatos leépítése kellő indokot adott arra, hogy egy részük a határ másik oldalára meneküljön.

A menekülés fő kiváltó okai mindkét népcsoport, mind az uszkókok, mind a vlachok esetében a háború és a pusztítás voltak. A népességmozgást a vlachok esetében a tizenötéves vagy más néven hosszú török háború okozta (1591–1606), amely miatt az évek során több mint tízezren menekültek át a szlavón határvidékre. A vlachok jelentős része 1597 és 1600 között érkezett és a többségük a hatóságok tudta nélkül lépte át a határt, ezáltal letelepítésüket nem lehetett tervszerűen megszervezni. Túlnyomó részük közvetlenül a török határrész felől érkezett Pakracból, Cernikből, valamint Slatina és Pozsega vidékéről. A vlachokat átköltözésük után a Habsburg kormányzat arra kényszerítette, hogy életmódjukat gyökeresen megváltoztassák, ilyen volt például a letelepült életmód. A letelepedéssel fokozatosan kezdtek a *katunok* területileg kialakulni és megszilárdulni. Ezenkívül a kormányzat csak azokat a szokásokat, illetve hagyományait hagyta jóvá, amelyek az ő érdekeit is szolgálták. Egyes vlach közösségek számára a változás olyan hatalmas volt, hogy nem sokkal később inkább visszamenekültek oszmán területre. Legtöbbjüket főleg

²⁴ Šugar, H.: Von Walachen zu Grenzern i. m. 40.

²⁵ Hegyi Klára: Magyar és balkáni katonaparasztkok a budai vilajet déli szandzsájkjaiban. Századok 135. (2001) 6. sz. 1269–1270.

a kőrösi főkapitányság területére telepítették le.²⁶ A szétszórtan fekvő házakból némely esetben a lakosságnövekedés következtében falvak alakultak, más házak magányosan maradtak. A falvak túlnyomó többsége szórványtelepülésekből jött létre. A menekültek letelepítése az elpusztult területekre később a térség társadalmi és gazdasági fejlődésének alapja lett, mivel ez a letelepítés nagy társadalmi változást mozdított elő összehasonlítva a terület addigi állapotával. A régi közösségek és társadalmi kapcsolatok széthullottak, melynek köszönhetően új rend és szerkezet nyert teret. Ezen határmenti területek pusztulása és az autochton lakosság megritkulása leépítette a feudális kereteket, a vlachok bevándorlása pedig elősegítette egy új társadalmi szerkezet kialakulását.²⁷ A betelepült vlachok többsége görögkeleti vallású volt, emiatt az ortodox egyház kötelességének érezte gondoskodni az áttelepültekről. 1609-ben Marčaban egy kolostort építettek ortodox szerzetesek számára, amely 1611-től püspöki székhelyként szolgált.²⁸

6. A vlachok kiváltságai és katonai szerepük

1630. október 5-én II. Ferdinánd széleskörű privilégiumokat állított ki a varasdi főkapitányság területén élő vlachok számára. Ez a *Statuta Valachorum*, amely jogi alapul szolgált egy szabad határtársadalom létrejöttéhez. Ezáltal a vlachok és falvaik kiváltak a földesurak joghatósága alól, és innentől kezdve fokozatosan alakult ki egy viszonylag jól körülhatárolt és csaknem teljesen zárt territórium a határőrvidéknek, s a török kiűzése után a 18. században a többi főkapitányságot is ez alapján szervezték meg.²⁹ A rendelkezés rögzítette a vlachok jogait és kötelezettségeit a varasdi főkapitányságban. Legfontosabb joguk a szabad birtok privilégiuma volt, amit korlátozás nélkül eladhattak és át is örökíthettek. Személyükben szabadok lettek, valamint teljes adómentességet élveztek, adót még termény után sem kellett fizetniük,³⁰ ezenkívül vallásukat is szabadon gyakorolhatták. Az elpusztult határvidéken egy szabad, paraszti társadalom jött létre. A homogén határtársadalomból egyedül a vezetők,

²⁶ Kaser K.: Freier Bauer und Soldat i. m. 96.; Thomas Winkelbauer: Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. 1–2. Wien 2003. 1. 432.

²⁷ Šugar, H.: Von Walachen zu Grenzern i. m. 99.

²⁸ Šugar, H.: Von Walachen zu Grenzern i. m. 105.

²⁹ Winkelbauer, T.: Ständefreiheit und Fürstenmacht i. m. 433.

³⁰ Krajacich, P.: Die Militärgrenze i. m. 23–24.

a kenézek és a vajdák emelkedtek ki,³¹ de egyikük sem élvezett jogilag nagyobb szabadságot, mint egy átlagos vlach. A társadalom alsó rétegét azok a határlakók képezték, akik nem tudtak saját földbirtokra szert tenni. Ők a földdel rendelkezők birtokain dolgoztak, hogy megélhetésüket biztosíthassák, de fegyveres szolgálatot nem voltak kötelesek vállalni.

A földbirtokot kapott vlachok legfontosabb kötelessége a zsold nélküli katonai szolgálat volt. A *Statuta Valachorum* szerint a szolgáltatások két fajtájára voltak kötelezve: őrszolgálatra az erődökben és az erdőkben, illetve a saját védelmükre szolgáló erődök építésében való közreműködésre. Hasonlóan a sichelbergi uszkókokhoz, számukra is volt lehetőség a zsoldos katonai szolgálatra, legalábbis a letelepülés időszakában, ami a telepesek anyagi támogatásának egy módja lehetett. Egy esetleges idegen támadás esetén minden 18 évnél idősebb vlach férfi köteles volt a legrövidebb időn belül a kijelölt állomáshelyre vonulni. Ezen kívül a vlachoknak a határon túl is fegyveres szolgálatot kellett vállalniuk. Török területen 14 napra kötelezhették őket zsold nélküli szolgálatra, más területen csak 8 napra.³² Habár a letelepítettek száma viszonylag magas volt, csak egy részük teljesített aktív katonai szolgálatot. Alkalmazásuk a Habsburgok számára nemcsak előnyt jelentett, hanem problémákat is hozott magával. A vlachoknál megszokott volt, hogy rablóhadjáratokat folytattak török területen. Ez a 16. század során folyamatosan feszültséget keltett az Oszmán Birodalom és a Habsburg Birodalom között, mert a törekeny fegyverszünetet nem feltétlenül tartották be, s helyi szinten állandóan okot kerestek rá, hogy megtörjék azt. A vlachok akcióinak és provokációinak súlyos következményei is lehettek volna, mivel a 16. század végén és a 17. század elején még mindig az oszmán haderő volt fölényben.

7. Összegzés

Az uszkókoknak és vlachoknak szerepük volt abban, hogy a török előrenyomulást megállítsák, s ezáltal a horvát–szlavón hátsószög, valamint az örökös tartományok védelmét biztosítsák. A horvát–szlavón végvidéken a két népcsoport helyzete rendkívül hasonló volt. Személyükben szabadok voltak, adómentességet élveztek, szabad vallásgyakorlással, valamint öngazgatási joggal rendelkeztek, ezenkívül birtokaikat szabadon elidegeníthették és át is örökíthették, mindezekért cserébe katonai szolgálattal tartoztak. Amíg azonban

³¹ Kaser, K.: Freier Bauer und Soldat i. m. 316.

³² Krajacic, P.: Die Militärgrenze i. m. 24.

az uszkókok kiváltságait eredetileg csak húsz évre nyerték el, addig a vlachok privilégiumai nem voltak időben korlátozva. A határvédelem illetően történő biztosítása rendkívül gazdaságos megoldásnak bizonyult, ugyanis többségüknek nem kellett zsoldot fizetni, gyorsan lehetett őket mozgósítani és harcedzettek voltak. Ennek ellenére a két népcsoport a 16–17. században még nem képezett a Határőrvidéken döntő haderőt, ebben az időszakban a német és a spanyol zsoldosok még jóval fontosabb szerepet töltöttek be.

Ahhoz, hogy a régióban a Határőrvidék (*Militärgrenze*) a 18. századi formájában kialakulhasson, végbe kellett mennie a régi társadalmi rend teljes körű pusztulásának. Az új rend létrejöttének kiindulópontja a két népcsoport letelepítése volt. Két évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy a Határőrvidék szervezetileg egy egységes, zárt közösséggé alakuljon.³³ A 18. század közepéig a térségben nem is lehet egységes végvidéki társadalomról beszélni, hanem csupán több egymástól független határtársadalomról. Letelepítésük viszont a terület újjáélesztését indította el és segítségükkel a horvát- és szlavón főkapitányság területén egy gazdaságos, jól működő védelmi rendszer alakult ki, amelyet az oszmánok kiűzését követően 1699 után a visszafoglalt területekre is kiterjesztettek, és a 19. századig a Habsburg Monarchia déli és délkeleti határvédelmi rendszerének alapjául szolgált.³⁴

³³ Kaser, K.: *Freier Bauer und Soldat* i. m. 46–47.

³⁴ Kaser, K.: *Freier Bauer und Soldat* i. m. 46–47.; Pálffy G.: *A török elleni védelmi rendszer* i. m. 208–210.

Sándor Plangár

The Settlement of Uskoks and Vlachs and Their Role in the Early Operation of the Croatian-Slavonic Military Border Area

The main aim of the study is to show the settling procedure and the roles of Uskoks and Vlachs until the year of 1630 in the Croatian-Slavonic Military Border Area, but it also mentions the procedure with which the defence system against the Turks falls into the hands of Habsburgs. The study also examines the foundation of the Border Area and its operation.

In the first half of the 16th century, the Osman Empire conquered lot of important areas in the Balkan and occupied regions that were under the leadership of the Hungarian Kingdom before. These attacks were threatening issues to the Austrian provinces, as well. The remaining parts of Hungary and Croatia, that had been conquered by the Habsburgs, serviced as buffer states in order to defend the Hereditary Lands from the plunders of Osman troops. The Slavonic and the Croatian parts suffered a lot due to the huge destructions. Croatia was not able to finance the defence policy on its own, so the Croatian estates asked for the help of Habsburgs who became Croatian kings, and consequently, it was their responsibility to lead the defence system of the border.

Due to the Osman attacks thousands of refugees went from the destroyed and occupied places (especially from the Serbian and Bosnian regions) to the Croatian and Slavonic border; they are called Uskoks. Their appearance was a shock both to the Croatian nobles and the Habsburgs; their settling was a huge problem due to the lack of free lands. Their status changed, because it had been realised that they could be used against the Osman attacks. As a result, the settling of Uskoks started: they were organised to groups and they were obliged to stop the Osman clashes. The Uskoks were granted with privileges. As the title of Karl Kaser's monography indicates ("Freier Bauer und Soldat"), they became free soldiers and peasants, additionally, they did not have to pay taxes. However, they were granted these privileges as long as they were living under the leadership of Croatian or Slavonic military bureaus.

The Vlachs, who worked as shepherds before, went from the Osman Empire to the Border Area in the late 16th century, because they were deprived of their previous rights in the Empire. Their status was similar to the Uskokos'; they formed a main part of the Border Area.

With the help of Uskoks and Vlachs an economic and useful defence policy could be established in this area, and after the expulsion of the Osmans, this system was expanded to the re-conquered regions, as well. It served as the basis of the defence system of the South/South-East territories until the 19th century.

Sáfár Anna

„Némelly emlékezetes dolgok”

A Solti Református Egyházközség 1755 és 1797 között

1. Bevezetés

Tanulmányomban a Solti Református Egyházközséget szeretném bemutatni 1755 és 1797 között. Elsődleges forrásom az első anyakönyv végén található „Némelly emlékezetes dolgok” című úgynevezett *omniárium*, azaz vegyes tematikájú irat, ezeknek a bejegyzéseknek az elemzése által szeretnék betekintést nyújtani a közösség életébe. A 18–19. században több egyházközségben is készült ilyen *omniárium*, amely a katolikus *historia domus*okra hasonlít.¹

A veszprémi zsinat által hozott egyházi rendeletek már a trentói zsinat előtt 1515-ben előírták, hogy a lelki rokonság számontartása céljából a plébános vezessen egy könyvet, amelyben a gyermek, a szülők és a keresztszülők nevét és a keresztelés időpontját kell feljegyezni.² A legkorábbi anyakönyvek Pannonhalmán találhatóak, amelyeket 1456-ban kezdtek el vezetni. A legrégebbi római katolikus anyakönyvek a történelmi Magyarországon: Pozsony (1601), Beckó (1602), Szepesbéla (1609), Eperjes (1610), Deáki (1613). Az evangélikus: Kassa (1587), Bártfa (1592), Selmezbánya (1593), Szepesszombat (1599), Késmárk (1601). A református: Veszprém (1614), Kiskomárom (1624), Kiskun-halás (1678), Nagykőrös (1681), Győr (1682). A protestáns anyakönyvezés önállóan indult meg, mivel ennek a teljes körű jogát majd csak

¹ Dóka Klára: Plébániák, gyülekezetek, hitközségek iratai (Történeti áttekintés 1950-ig). Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2. (1990) 220.

² A katolikus anyakönyvek elterjedéséről lásd: Bárth Dániel: A keresztelés anyakönyvezésének elterjedése a magyar katolikus egyház 16–17. századi gyakorlatában In: Hálók: Egyetemi dolgozatok Szilágyi Miklós 60. születésnapja alkalmából. Szerk. Ambrus Vilmos. Bp. 1999. 97–106.

1781-ben kapják meg II. Józseftől, az korábban a katolikus egyház feladata volt.³ Az Ormánság és a Sárköz kutatói is foglalkoztak az anyakönyvekkel az egykészés szempontjából, például Kiss Géza,⁴ Balázs-Kovács Sándor⁵ és Andorka Rudolf.⁶ Az anyakönyv felhasználhatósága minden esetben azzal függ össze, hogy mennyire volt alapos az adatot bejegyző pap. A személynevek önmagukban még nem elegendők a kutató számára, de az egyes személyek foglalkozásának, családi állapotának, életkorának, származási helyének feltüntetése már a legtöbb adat esetében átfogó statisztikák készítésére ad lehetőséget. Általában az anyakönyvek számszerű adatait használják fel, demográfiai szempontból ezek a legfontosabbak.⁷ A történeti kutatások során először Nyugat-Európában figyeltek fel az anyakönyvek jelentőségére, amelyek a társadalom és a népesedés történetének feltárásához nyújtanak olyan jellegű adatokat, amelyeket más forrásokból nem lehetne ilyen mélységben felderíteni. A történeti demográfiai kutatások kezdetét és irányvonalait francia tudósok határozták meg. Michel Fleury és Louis Henry olyan módszert dolgoztak ki, amelyeket nem csupán hazájukban, hanem Magyarországon is lehet alkalmazni. Az úgynevezett családrekonstrukciós modell⁸ viszont nálunk nem aratott akkora sikert, mint szülőföldjén. Az anyakönyvek közül a keresztelési anyakönyveket tartják a legmegbízhatóbbnak. Azonban itt is maradhattak el bejegyzések, ha például a bába keresztelte meg a gyermeket. A házassági anyakönyvekben rengeteg a hiányosság, sokszor nincs feltüntetve a házaspár lakhelye, életkoruk, korábbi családi állapotuk. A halotti anyakönyveket később kezdték el vezetni, eleinte csak a felnőtteket írták bele, a csecsemőket nem jegyezték fel.⁹

³ Dóka K.: Plébániák, gyülekezetek, hitközségek iratai i. m. 219–220.

⁴ Kiss Géza: Ormánság. Bp. 1937.

⁵ Balázs-Kovács Sándor: A sárközi egyke az anyakönyvek tükrében. In: Fiatal Néprajzkutatók Országos Konferenciája. (Makói Múzeum Füzetei 75.) Szerk. Tóth Ferenc. Makó 1993. 136–144.

⁶ Andorka Rudolf: Adalékok az ormánsági „egyke” történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstrukciós vizsgálata alapján. In: Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok. Szerk. Faragó Tamás. Bp. 2001. 101–126.

⁷ Kovács Zoltán: Az anyakönyvek mint történeti források a magyar történeti kutatásban. In: Az anyakönyvek mint a történeti kutatások forrásai. (Tanácskozás Kunszentmártonban 1977. április 7-én). Szerk. Barna Gábor – Szabó László. Szolnok 1980. 6.

⁸ Például Kocsis Gyula végzett ilyen vizsgálatot 18. századi anyakönyvek felhasználásával Cegléden. Kocsis Gyula: Családrekonstrukciós vizsgálatok Cegléden a 18. század második felében. In: Múlt és jelen. Szerk. Pócs Éva. Bp. 2004. 67–82.

⁹ Kovács Zoltán: Az egyházi anyakönyvek forrásértékéről In: Parasztság és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére. Szerk. Rácz István. Bp. 1989. 69–71.

A solti református anyakönyveket 1755-ben indították el, Pálfalvi Kövi Gergely kezdte el vezetni. A matrikula a kor szokása szerint vegyes jellegű, a kereszteltek, a házasultak és a halottak adatait egyaránt tartalmazza, ezek az első nyolcvankét oldalon szerepelnek. A 83. oldaltól harminckét oldalon keresztül a „*Némelly emlékezetes dolgok*” című rész található. Ezt a részt 1755-től kezdték el vezetni, az utolsó bejegyzést pedig 1797-ben írták bele. Évenkénti bontásban a tisztviselők nevét és a községre vonatkozó legfontosabb adatokat tartalmazza, az évszámok mellett mindig szerepel, hogy ki volt az adott esztendőben a főbíró. Ebben az időszakban zajlott a templom építése, így a munkálatok és az ehhez kapcsolódó pénzügyek szerepelnek itt, de az árvízről, és természeti jelenségekről is írnak, például egy üstökösről. Ezt nem egy ember vezette, a lelkészek és főbírók bejegyzései is megtalálhatóak itt.¹⁰ 1777. április 30-án az új lelkész Motsi István elkezdte írni a presbiteri jegyzőkönyvet, s beszámol róla, hogy ő az új lelkész, és Kunszentmiklósról érkezett. Felsorolta a presbitérium akkori tagjait, még májusban és szeptemberben írt a presbitériumról, utána a következő beírás csak huszonhat év múlva került be, 1803 decemberében írt egy parázna életet élő férfiről.¹¹ A lelkész feltehetőleg az ekkor már az elöljárók által vezetett *omniárium* miatt nem érezte fontosnak, hogy folytassa a jegyzőkönyvet.

2. Solt mezőváros története

A település a Duna középső szakaszának bal partján, az egykori ártéren fekszik, az Alföld nyugati peremén. Solt reliktum jellegű kis mezőváros az egykori Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye solti felső járásában, ma Bács-Kiskun megyében.¹²

A város területe már az őskortól lakott volt. A régészek a réz- és bronzkor folyamán az itt élt népek kultúrájának emlékét is felfedezték a település területén.

¹⁰ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban: DRERL), D/224. a. Solti református egyházközség iratai, Anyakönyvek (a továbbiakban: D/224. a.) 1. kötet. Az idézett szövegekben a ma már nem használt diakritikus jeleket elhagytam, megtartottam azonban az egybeírás és különírás jellegzetességeit. A kis és nagybetűk használatát is meghagytam. A magánhangzók esetében megőriztem az eredeti rövid vagy hosszú változatot. Az olvashatatlan, tintafojtott hiányzó részeket kúpos zárójelben <...> kipontozással jelöltem.

¹¹ DRERL D/224. b. Solti református egyházközség iratai, Presbiteri jegyzőkönyvek (a továbbiakban: D/224. b.), 1–2.

¹² *Bárth János*: Népcsoportok, néprajzi csoportok és történeti-néprajzi tájak a Duna–Tisza közén. In: *Kétvízközi népméret. Tanulmányok a Duna–Tisza közéről*. Kalocsai Múzeumbarátok Köre. Szerk. Romsics Imre. Kalocsa 2005. 74.

Megtalálták a rómaiak pénzét, fegyvereit és sírjait. Itt vezetett a Pannóniából Dáciába vezető kereskedelmi út, a rómaiak a katonailag legfontosabb pontokat szállták meg, így a solti szakaszt és a Tételhegyet is. A Duna menti sáv egykor bizonyos kutatók szerint Árpádnak és leszármazottjainak volt a szállásterülete,¹³ a város neve a Zoltán, Zsolt, illetve Solt személynévből származik,¹⁴ Györffy György pedig lehetségesnek tartja, hogy Árpád vezér legkisebb fiának nevéből ered.¹⁵ Írásban Solt település nevével először egy 1145-ben keltezett oklevélben találkozunk, amikor a Soltról Dunapatajra vezető utat említik. A 11–13. században Solt a kalocsai érsekséghez és a királyi birtokhoz tartozott. Soltot mezővárosnak, azaz *oppidum*nak 1384-től említik legelőször.¹⁶

Solt mezőváros gyarodását és fejlődését segítette, hogy járási székhely volt.¹⁷ Fontos közlekedési csomópont és közigazgatási központ volt a 14. század elejétől a 16. század első feléig. Jelentős összeget adózott, mely Solt gazdasági potenciálját jelzi. A török hódítás azonban véget vetett a virágzó mezővárosi életnek. Bár a település nem pusztult el, az összeírásokban már csak falunak nevezik. A török által megszállt Solt szék helységeinek nagy része a kalocsai *náhi*éhez tartozott.¹⁸ Az új adóztatás folyamatosságát a kalocsai vár helyőrsége biztosította. A község lakói nem csak a törököknek, hanem egyben a magyar földesuraknak is és a vármegyének is adóztak.¹⁹ Ezen a vidéken a reformáció a mohácsi vész után terjedt el. A település neve gyakran előkerül a Rákóczi-szabadságharc történetében. A fejedelem itt táborozott és itt fogadta I. Lipót császár követét, majd innen indult a bácskai hadjáratra. Vak Bottyán János és a császáriak között folyó harcok emlékét őrzi a Sákör-dűlő. A török kiűzése, a Rákóczi-szabadságharc csapatmozgásai és a rácok pusztítása után az 1710-es években már kezdetét vette a fejlődés, amely növelte a település lakosságának számát. A dunai átkelőhely fontossága miatt visszanyerte jelentőségét, és 1715-ben már ismét mezővárosként jelenik meg az adóösszeírásban. A 18. század első felében módos jobbágyok, szántóterülettel rendelkező gazdálkodók, igásállattal és kisebb méretű szántóval rendelkező házas

¹³ Lásd: Veres Kristóf György: Elméletek a magyarság megtelepedésére a Kárpád-medencében a honfoglalás után. In: *Opuscula historica* II. Szerk. Kósa-Grimm András Kristóf – Veres Kristóf György. Bp. 2018. 11–38.

¹⁴ Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Bp. 1980. 575.

¹⁵ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Bp. 1966–1998. II. 325.

¹⁶ Nagy Béla: *Solt nagyközség monográfiája*. Solt 1990. 136.

¹⁷ Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–V. Bp. 1890–1913. III. 345.

¹⁸ Vass Előd: *A kalocsai náhi*je 1548. évi adóösszeírása. *Cumania* 6. (1979) 7–62.

¹⁹ Nagy B.: *Solt nagyközség* i. m. 151–152.

szellérek, számadó juhászok, pásztorok, bojtár gyerekek, görög boltosok, bor- és pálinkamérést bérlő zsidó vállalkozók, nyáron szántó-vető emberek, vándor szőlőkapások éltek a településen.²⁰

A török uralom miatt elnéptelenedett nagy kiterjedésű pusztai területek adomány, vétel, házasság révén kerültek az északi vármegyék nemességéhez a 18. század második felében. Így jutott birtokhoz Solton és környékén a báró Révay, a gróf Berchtold, a gróf Nemes, a gróf Vécsey, a gróf Benyovszky, a gróf Czebrían, a gróf Pongrácz és a gróf Teleki család. A birtokok eleinte kevés jövedelemmel rendelkeztek, de a 18. századra a folyamatos fejlődésnek köszönhetően a város már jelentős jövedelmet termelt. Kastélyaik a 19–20. században épültek. 1737-ben a Bosnyák család volt a település földesura, és az 1784-es első magyarországi népszámláláson is ők szerepelnek birtokosként.²¹

Solt széke kezdetben Fejér vármegyéhez tartozott, majd a török megszállás idején már Pest vármegyéhez kapcsolták,²² így 1655-ben az ekkor létrejövő Pest-Pilis-Solt vármegye része lett.²³ A következő fontosabb változás 1876-ban történt, amikor az önálló Kiskunságot hozzá csatolták és a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye nevet kapta. 1949-ben újabb rendezés következett, amikor a vármegye déli részéből Kecskemét székhellyel létrejött a mai Bács-Kiskun megye.²⁴

Fényes Elek azt írta, hogy Solton a 19. században főként búzát, árpat, zabot, kukoricát, szénát termeltek. A vidéken szőlőhegy található, amelyet Meleghegynek neveznek, tengerszint feletti magassága 136 méter. A gyakori árvizek miatt a település lakói ide menekültek, és várták meg amíg a víz visszavonul. A szőlő és a nád mellett nagy kiterjedésű erdőterülete is volt. Marhákat és lovakat neveltek, a gyümölcs is bőségesen megtermett, a lakosok a házaikat dombokra építették az áradások ellen; kiváló pincékkel rendelkeztek. Határa 20 811 hold, melyből 4000 hold szántóföld, 6000 hold kaszáló, 5554 hold legelő, 1471 hold szőlőhegy, 3487 hold nádas rétság és mocsár. Ebből majorság 4010 hold 1/3 részben szántó, 2/3 kaszáló; a többi úrbéri telek volt. A földje feketeföld, homok, és sok helyen futóhomok. Soltnak országos vásártartási joga

²⁰ Nagy B.: Solt nagyközség i. m. 191–192.

²¹ Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. I–II. Bp. 1910–1911. I. 128.

²² Magyar Törvénytar 1000–1895. 1657–1740. évi törvénycikkek (Corpus Juris Hungarici. Millenniumi emlékkiadás 4.) Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1900. 610–611.

²³ *Bél Mátyás*: Pesti-Pilis-Solt vármegye. In: Bács-Kiskun megye múltjából 6. Helytörténeti források és szemelvények a XVIII–XIX. századból. Ford. Szóts Rudolf. Bp. 1982. 17–18.

²⁴ Nagy B.: Solt nagyközség i. m. 142.

volt. A vásárokat Sára-napon, áldozócsütörtökön, Rókus-napon és Márton-napon tartották.²⁵

Az 1784–1787. évi népszámlálás idején a lakosságszám 2697 fő volt. 1825-ben a lakosság száma 6911 főre emelkedett, melyből 6815 református, 82 katolikus, 7 görögkeleti, 4 evangélikus és 3 zsidó volt. Pest-Pilis-Solt megye *schematismusai* alapján Nagykőrös, Kecskemét, Cegléd és Dunavecse után itt volt a legnagyobb lélekszámú református gyülekezet, de itt a volt a legmagasabb a reformátusok aránya a teljes lakosságon belül a többi négy településhez képest.²⁶ A reformátusok nagy száma is mutatja a solti felekezet jelentőségét.

3. A templom építése

Solt ősi temploma a Tételhegyen állt. Arról nem rendelkezünk információval, hogy kik és mikor alapították a solti gyülekezetet. A Duna menti reformáció 1541 és 1560 között szerveződött. Az első reformátorok a Dunántúlon Sztárai Mihály és Dévai Bíró Mátyás voltak. Szegedi Kis István református teológus nagy valószínűséggel járt Solton. Mint tanító és prédikátor végigjárta az Alföldet, a Duna–Tisza közét és a Dunántúlt.²⁷ Bár Magyarországon kezdetben a lutheri irányzat terjedt el, Szegedi Kis István azonban kálvinista volt, így Solt gyülekezte is ezt az irányzatot kezdte el követni. Az első egyházak között találjuk a kunszentmiklósi, a szabadszállási, a fülöpszállási, a dunavecsei, a solti és a dunapataji. Solt fekvésének köszönhetően központi helynek számított. 1563-ban alakult meg a Solti Senioratus (egyházmegye) 31 egyházközséggel, melyek között ott volt Ráckeve is, ahol Szegedi Kis István volt a prédikátor.²⁸

Arról nincs adat, hogy a solti egyházközség mikor kapott először lelkészt, 1626-tól kezdve van névsor a lelkipásztorokról. Az első ismert itt szolgáló lelkész Decsi Kristóf volt. A református gyülekezet itt nem a római katolikus templomot foglalta el, hanem 1560 körül fatemplomot épített. A hódoltság alatt a török nem engedélyezte kőtemplom emelését, mert attól tartott, hogy a magyarok várként használják ellenük. Többször is tűzvész áldozata lett, de a község lakói mindig újjáépítették. A ma is álló templom fokozatos bővítéssel

²⁵ *Fényes Elek*: Magyarország geográfiai szótára I–IV. kötet. Pest 1851. IV. 33–34.

²⁶ *Dóka Klára*: Pest-Pilis-Solt megye felekezeti és nemzetiségi összetétele a reformkorban. *Magyar Sion. Új folyam* 2. (2008) 2. sz. 239.

²⁷ *S. Szabó József*: A protestantizmus Magyarországon. I–II. Bp. 1928. I. 24.

²⁸ *Földváry László*: Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. I–II. Bp. 1898. I. 223.

épült, 1755-ben kívül-belül felújították, ekkor bővítették a karzatokat is, amelyet komáromi asztalosok készítettek, név szerint Fodor Ferenc, Jókai Sámuel, Czina István és Molnár Mihály.²⁹ A komáromi asztalosok munkáját dicsérik szerte az országban fellelhető templombelsőik. Kiváló szakmai tudásukkal olyan jellegzetes komáromi stílust alakítottak ki, amely rendkívüli népszerűségnek örvendett. Számos új és újjáépített templom berendezését készítették el. Például Madaron, Nagykőrösön, Szentesen és Kiskunhalason. Ilyenkor egy vagy több asztalosműhely elment a helyszínre, és a megbeszéltek alapján elvégezték a megrendelt munkát. Kazettás mennyezeteket, kórusmellvédeket, szószékeket, padokat, és úrasztalokat készítettek és festettek.³⁰ 1769-ben az egyház vezető testülete Mária Terézia királynőhöz a következő tárgymegjelöléssel terjesztette fel építési kérelmét: „A reformátusok régi templomát összeragasztandó és kívül újonnan építendő tornya fundamentumának engedélyezése tárgyában”.³¹ Berek István főbíró részvételével, a Tanács és Igaz János lelkész jelenlétében a torony alapkövetéle 1769 májusában történt. Ebben az évben a harangokat is elhelyezték. A templomot a református hagyományoktól eltérően nem betlehemi csillag vagy kakas díszíti. A torony csúcsán egy kovácsoltvas csillagmotívumot láthatunk, amely a torony építésének évében, 1769-ben látható fényes üstökös emlékére készült. A bejegyzés szerint a mezővárosból augusztustól szeptemberig látszott az üstökös, és 1769. október 17-én „fel emeltük a Toronynak gombját, melynek részén, kakas helyett, a mint mások szokták, üstökös tsillagnak formájára tsináltattuk, annak az üstökös tsillagnak emlékezetire, mely a mostan folyóesztendőben [...] minden éttzakánkint közel egy hónapig az égen láttszott”. Az üstökösöt a híres francia csillagász, Charles Messier fedezte fel 1769. augusztus 8-án. Először ködös objektumként jellemezte, és „a távcsőben haloványának mutatkozott”. A következő éjszaka az elmozdulásából megállapította, hogy valóban üstökösről volt szó, nem sokkal később pedig már szabad szemmel is látható volt.³² A toronygomba iratokat és abban az évben veretett pénzeket helyeztek el.³³ 1770. november 5-én tették a helyére Csontos Péter órásmester által készített toronyórát.³⁴

²⁹ DRERL D/224. a. 1. kötet 83.

³⁰ Bővebben a komáromi asztalosok templom munkáiról lásd: *Nagy Varga Vera*: Komáromi asztalosok a 17–19. században. Tények és feladatok a komáromi asztalosság kutatásában. Néprajzi Értesítő 85. (2003) 41–59.

³¹ DRERL D/224. a. 1. kötet 88.

³² *David A. J. Seargent*: The Greatest Comets in History: Broom Stars and Celestial Scimitars. New York 2009. 121.

³³ DRERL D/224. a. 1. kötet 88.; a solti üstököséről lásd: *Rezsabek Nándor*: „Üstökös tsillag” a templomtornyon. *Meteor* 40. (2010) 7–8. sz. 24–26.

³⁴ DRERL D/224. a. 1. kötet 89.

Az épület a mai formáját 1787-ben nyerte el. A torony nyugati felén erről az időszakról márványtábla lett elhelyezve ezzel a szöveggel: „*Ditsösségesen uralkodó Második József Romai Császárnak és Apostoli Királyunknak különös engedelméből ugy Méltóságos Földes Urainknak meg egyezésébül ezen ház a Szent Háromság egy Istennek Tiszteletére építetett 1787dik esztendőben a solti Helvetika Confession lévő gyülekezetnek tulajdon költségén.*” Az első istentiszteletet 1787. november 14-én tartották a megújult templomban. A családok csináltattak maguknak padosorokat és így a „saját” helyükön foglaltak helyet. Az új templom felszentelését 1790. augusztus 15-én tartották. A parókiát 1795-ben építették, erre a telket a Révay családtól kapta az egyházközség. A református temető a Meleghegy tetején található. A református lakosság a templomból is számúzta a keresztet, ezért itt fejfákat állítottak.³⁵ A solti református egyház neveltje volt Báthori Gábor, a Dunamelléki Református Egyházkerület egykori püspöke,³⁶ az egyházkerületben ő végezte el az első vizitációt. A vizitáció kérdéseit előzetesen elküldték a településekre, és a helyi lelkészek ez alapján készítették el az egyházközség leírását, majd adták át a püspöknek.³⁷

Az egyházközségben 1756 óta működött az iskola, hartai német kőművesek építették vályogból. A gyermekek télen nagyobb számban jártak, tavasz elejétől, amikor megkezdődött a szántás, vetés a földeken, lassan kimaradtak. 1756-ban 162 fiú és 116 lány járt az iskolába, ekkor még csak egy tanító és a lelkész oktatta őket.³⁸ 1819-ben a 203 fiúra két, míg a 150 leányra egy tanító jutott. Ekkor még az iskola igazgatása a városi előjárókkal együtt történt.³⁹

³⁵ Nagy B.: Solt nagyközség i. m. 165.

³⁶ Pap Ferenc: Báthori Gábor (1755–1842) liturgiai öröksége és a Pesti Egyház Ágendája (1796) a korszak összefüggésében. In: Illés lelkével. Tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelképásztori működéséről. Szerk. Pap Ferenc. Bp. 2012. 18–19. Báthori Gábor 1755. január 26-án született Solton, édesapja Báthori Ferenc városi főjegyző, édesanyja Pintér Judit. 1768-tól Kecskeméten tanult, majd Debrecenben, onnan pedig németországi és svájci egyetemekre ment. Mikor visszatért Magyarországra először a tassi, három év múlva pedig a dunapataji egyházközség lelkésze lett. 1796-tól Pesten lelkész, 1814-től a dunamelléki kerület püspökévé választották. Az 1815-ben kezdte megszervezni az átfogó egyházkerületi vizitációt, majd az előre megtervezett módon 1816 és 1819 között véghez is vitte. Pesten neki köszönhetően épült fel a Kálvin téri templom 1830-ban.

³⁷ A vizitáció tizenegy pontból álló kérdéssora megtalálható Bárh János Bácskai magyar reformátusok című művében. *Bárh János*: Bácskai magyar reformátusok a XIX. század elején. Topolya 2017. 19–21.

³⁸ DRERL D/224. a. 1. kötet 116.

³⁹ DRERL A/1. i. G Dunamelléki Református Egyházkerület iratai, Püspöki vizitációk iratai 1816–1990, Báthori Gábor féle vizitáció G 1–225. sz. (a továbbiakban: A/1. i. G), 193. 15.

4. *Paraszti és református erkölcs*

A solti mezővárosi közösségben a szokásnak és a hagyománynak meghatározó ereje volt az erkölcsi szabályok tekintetében. Az egyének életében cselekvést, magatartást irányító előírások voltak. A viselkedési szabályok elsajátítása a mezőváros erkölcsi életének alapját képezi. A szabályok nem azt jelentették, hogy ezt mindenki megtartja. Ezért volt fontos egymás folyamatos ellenőrzése, kihágás esetén pedig a számonkérés. Mindez kiterjedt a nevelés, a vallási élet, a munkavégzés, a játék, a szórakozás, a szerelmi élet és a párválasztás területeire is. A házasságkötés és a családalapítás kötelességnek számított. A leányokat 20-24, a legényeket 24-26 éves koruktól sürgették a házasságkötésre, ezután már vénlánynak és vénlegénynek tartották őket.⁴⁰ Az egyes erkölcsi normák és viselkedési szabályok megtartását a nők és a férfiak önmaguk között ellenőrizték. A vallásnak meghatározó szerepe volt az erkölcsi életben. A római katolikus és a protestáns egyházakban eltérő hitelvek hatottak a hívekre, de ezek általában eredményre vezettek. Ezeket tanításaik terjesztésével és a fegyelmezéssel érték el. A keresztyény egyházak erkölcsének alapja a tízparancsolat volt, így a katolikusok és a protestánsok nézete alapvetően megegyezett abban, hogy mit tartanak bűnnek.⁴¹ Az egyházak a vallás erkölcsi elvek képviselőiként voltak jelen, a nép bíráiként léptek fel, és büntették meg a híveket.⁴²

A kálvinizmus szigora kiterjedt a munkára és a hétköznapiakra is. Például a lelkész kiprédikálta a bűnöket, vétségeket, azaz vasárnap az istentiszteleten elmondta az előző héten történeteket. Megintette a vétkezőket névvel vagy névtelenül.⁴³

A református parasztság életében jelentős szerepet kapott az egyházak helyi igazgatására felállított presbitérium, melyek a 18. századtól váltak általánossá. Szabályozták a helyi szokásokat, fontos feladatuk volt a fegyelmezés, ők feleltek az anyagi ügyekért, később már az iskolák ellenőrzése is hozzájuk tartozott, de előfordult, hogy a lelkész prédikációjába is beleszóltak.⁴⁴ A 19. században megmaradt az egyházi és a világi bírászkodó testület személyi összefonódása, illetékességi területeinek elkülönülése a fegyelmezés terén sem következett be. E testületek a presbitérium elé kerülő ügyek nagy részében békéltető tisztséget

⁴⁰ *Tárkány Szücs Ernő*: Magyar jogi népszokások. Bp. 2003. 177.

⁴¹ *Nagy Olga*: A törvény szorításában. Bp. 1989. 228.

⁴² *Jávor Katalin*: Az egyház és a vallásosság helye és szerepe a paraszti társadalomban. In: Magyar Néprajz VIII. Társadalom. Főszerk. Paládi-Kovács Attila. Bp. 2000. 794.

⁴³ *Tárkány Szücs E.*: Magyar jogi népszokások i. m. 808.

⁴⁴ *Kósa László*: Protestáns egyházas szokások és magatartásformák. In: Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Főszerk. Dömötör Tekla. Bp. 1990. 457.

töltöttek be. Korlátozott lehetőségekkel rendelkeztek, az eklézsiakövetéssel, a megintéssel, a figyelmeztetéssel és a dorgálással. A büntetés fokozatai: négy szemközti megintés, a tanúk előtti megfeddés, a gyülekezet előtti dorgálás, ezek után az úrvacsorától való eltiltás, a gyülekezetből való kitiltás. Az 1830-as évekre a fegyelmezés már csak három bűnre korlátozódott: a káromkodásra, a lopásra és a paráznaságra, de a legtöbb esetben ezeket a világi igazgatás is büntette. Az eklézsiakövetés során bűnbánó személyek között a paráznak szerepelnek a leghosszabb ideig. A paráznakat később is a presbitérium elé idézték, vagy ők maguk jelentkeztek. A világi hatóságok egyre inkább átvették a bíraskodás munkáját.⁴⁵

A solti eklézsia presbitériuma az előjárókból, hat kiválasztott közemberből és két kurátorból állt, akiket a presbitérium választott és esketett fel. A presbitériális gyűléseket a lelkészlakban tartották, olyan esetekben, amikor határozatra vagy eligazításra volt szükség. Az eklézsia jövedelme a lakosokra kivetett pénzből és búzából (papi bér) való adózásból tevődött össze. A jövedelméhez tartozott a perselybe való adakozás és a halottak harangozásáért való fizetés. Az eklézsia ladájaiba is adakoztak, így épült fel a torony, a templom és a lelkészlak. A bűnös életű híveket a kurátorok vagy a presbiterek közül valaki bejelentette a lelképásztornak. Például akkor, ha az illető rosszul bánt a feleségével, családjával vagy nem járt istentiszteletre. Ezeket az embereket a lelképásztor többször is magához hívatta, a kurátor jelenlétében megintette, kérte, hogy javuljanak meg, az egymás ellen panaszkodó házásoknak bajait igyekezett elhárítani, ha ez nem járt sikerrel, akkor a presbitérium elé állították őket, ha ekkor sem történt semmi javulás, a városi tanácsra bízta őket.⁴⁶ A településen 1758-ban már biztosan volt presbitérium, az *omniáriumban* ennél az esztendőnél az alábbi bejegyzés található: „*Attnak a Tisztelendő Presbyterium számára Tiszt. Senior Dallos István Ur kezéhez flor. 15.*”⁴⁷

5. A lelkész

A protestáns lelképásztorok évszázadok óta a közösségük lelki vezetői voltak, nemcsak vallási meggyőződésükben, hanem akár politikaiban is. Fontosságuk legfőképp azokon a településeken nőtt meg, ahol a lakosság majdnem teljesen azonos vallású volt. A pap megnyilvánulásai, elsősorban az erkölcsi

⁴⁵ Balázs Kovács Sándor: Protestáns etika – paraszti erkölcs. Adatok a sárközi parasztság erkölcsi értékrendjéről. A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 19. (1996) 301.

⁴⁶ DRERL A/1. i. G 193. 11.

⁴⁷ DRERL D/224. a. 1. kötet 84.

magatartása, de nemcsak az övé, hanem a családjáé, mindenekelőtt a feleségéé, követendő mintaképként szolgáltak a híveknek.

A feudalizmus korában általánosnak számított, hogy legalább egy fiú az apa pályáját folytatta, ez a társadalom minden rétegében jellemző volt, a lelképásztori családoknál is. A lelkészek gyakran a feleségüket is ároni familiából (lelkészcsaládból) választották. A reformátusoknál kiváltképp kismemesi és a paraszti rétegből származtak. A társadalmi és rokoni kapcsolatok, ezáltal mindenekelőtt az alsó néprétegekhez fűzték a protestáns lelkészeket, ami sokszor függő viszonyhoz vezetett. Ide tartozik a „földesúri kegy” és a községi vezetéstől való függés is.

A magyarországi reformátusoknál és evangélikusoknál a világi testület, azaz a magisztrátus, tanács, később presbitérium hívta meg az általuk választott lelkészt, és ehhez kérték a felsőbb egyházi beleegyezést. Korlátozottan, de érvényre jutott a demokratikus elv, mert a testület és a földesúr mellett a közös akarat döntött. A reformátusoknál a 18. század második feléig fent maradt a papmarasztás szokása, mely a lelkészhiány miatt jött létre. Az évnek egy meghatározott napján, általában újévkor, a prédikátor nyilvánosan közölte, hogy marad-e a szolgálati helyén, és ekkor a hívek elmondták a véleményüket az eddigi munkájáról és a kéréseiket felé. Később ez a helyzet megfordult, és a világi testület döntött a lelkész marasztásáról. Azonban nemcsak az erkölcs-telen életet elő papok ellen döntöttek. A helyi előljárók is gyakran beleszóltak az anyagiak miatt. A 19. századtól az erkölcsi szerepe átalakult, és inkább a mindennapi életben próbálta tanácsokkal segíteni a híveit.⁴⁸

A lelképásztor tartotta a vasárnapi, az ünnepnap és a hétköznapi istentiszteleteket, a vasárnap délutáni katekézist, kivéve, ha beteg volt, olyankor a segédlelkész vette át a helyét. A hétköznapi kétszeri tiszteletet nyáron és télen is mindig megtartották. Az úrvacsorán azok vehettek részt, akik már konfirmáltak. Magát az asztalt, a terítőket, az úrasztali edényeket – kannákat, kelyheket és tányérokat – a hívek adományozták. A kenyeret és a bort is a közösség tagjai adták. Az úrvacsorát húsvétkor, pünkösdkor és karácsonykor két-két, új kenyérkor és újborkor egy-egy, tehát összesen öt alkalommal nyolcszor szolgáltatták ki. Az úr asztalához készülő gyermekek lelkész általi oktatásban részesültek, és áldozócsüörtök délután ünnepélyesen konfirmáltak.⁴⁹

Minden szegény és beteg embert felkeresett, ha valaki bűnös életet élt, akkor azt akarata ellenére is meglátogatta. A végtiszteességet énekszóval vagy hitbéli tanítással a lelkész adta meg.⁵⁰

⁴⁸ Kósa L.: Protestáns egyházas szokások i. m. 455–456.

⁴⁹ DRERL A/1. i. G 193. 13.

⁵⁰ DRERL A/1. i. G 193. 16.

1755 és 1797 között négy lelkész szolgált Solton. Pálfalvi Kövi Gergelyt 1751-ben szentelték fel Herbornban majd Bogyiszlóra került, 1755-ben Debreceni M. János solti prédikátor idős kora miatt lemondott hivataláról és őt rendelték a helyére. Ő kezdte el vezetni az anyakönyvet, 1760. januárjában hunyt el 40 évesen. Őt Veszprémi Fejes István követte, aki Pécelről kérte át magát másik egyházközségbe, s 1769-es haláláig volt Solt lelkésze. Helyére Fótról hívták Igaz Jánost, aki 1777-ig maradt a településen. Solton botrányba keveredett a feleségével együtt, amely eljutott az egyházmegye vezetőihez, és bizottságot rendeltek ki a helyszínre, ahol a vizsgálatok bebizonyították, hogy mindketten szégyenteljes, parázna életet éltek, házasságon kívüli szexuális kapcsolatot létesítettek több személlyel is. Paksi András kölesdi lelkészt szeretnék volna a helyére, Igazt pedig Kölesdre küldték volna, azonban meghíúsult a csere, mert ott se maradhatott a róla szóló híresztelések miatt.⁵¹ Végül Motsi István kunszentmiklósi segédlelkészt rendelték a mezővárosba, 1829-ig 84 éves korában bekövetkező haláláig szolgált a solti egyházközség élén.⁵²

6. A tanító

Magyarországon a 16–17. században nagy számban alakultak katolikus és protestáns iskolák. A nagy iskolavárosok kollégiumai köré kiépülő protestáns, elsősorban református iskolahálózatok esetén, ahol is a további tanulmányaik megalapozása végett tanítói szolgálatot vállaló diákok látták el a falusi és

⁵¹ DRERL A/1. a. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 4. kötet. 1776–1785.

⁵² Motsi István 1745. június 4-én született Nagykőrösön egy lelkészcsaládba. A család 1815. május 5-én kapta meg a nemességet igazoló oklevelet, ezután már nemesoroszi előnevet használtak. Előbb születésének helyén, azután a 1761-től Debreceni Református Kollégiumban tanult, 1771-ben Szentesen volt tanító, majd Hollandiában, Utrechtben folytatta tanulmányait, ahol Stipendium Bernardinum ösztöndíjjal tanult, és itt szentelték fel. Miután végzett az Akadémián, az akkori főtiszteltetű püspök és kunszentmiklósi lelképásztor, Szőnyi Virág Mihály mellett az 1777. esztendőig káplánként szolgált. 1777 áprilisában rendelték a solti ekléziába rendes lelképásztornak. A következő évben, 1778 elején házasságot kötött a nagykőrösi Nemes Kalocsa István leányával, Erzsébettel, akitől négy fia és három leánya született. A lelkésznek három prédikációja jelent meg két kötetben, mindkettőt Vácon nyomtatták. A *keresztényen való igazságának a szent léleknek az aspostolokra lett kitölttetéséből lett megmutattatása* című prédikáció 1807-ben jelent meg. *Kette metzett érdem pénz vagy ugyan azonn szent írásbéli helyről két prédikációk* című kötetét 1814-ben adták ki, amely két egyházi beszédét tartalmazza. 1829. augusztus 2-án temették el 52 év lelképásztorság után.

Motsi István és a gyülekezet kapcsolatával bővebben is foglalkoztam: *Sáfár Anna*: Motsi István lelkész és a gyülekezet viszonya a solti református ekléziában 1777 és 1829 között. Szakdolgozat. Budapest. 2019.

a mezővárosi kisiskolákban az oktatást.⁵³ Az egyházi érdek is azt diktálta, hogy ahol már volt pap és templom, ott létesítsenek iskolát is. A tanítás mellett sokszor a kántori feladatokat is ellátta, a papot a templomi, sőt akár gazdasági teendőiben is segítette, tanított, harangozott, és énekelt. A 18–19. században a protestáns felekezeti oktatás viszonylag szabadon rendelkezik a lehetőségeihez és képességeihez mérten, mivel az első (1777), és a második Ratio Educationist (1806) sem fogadta el kötelezőnek, amiatt, hogy csak rendeletek voltak és nem törvények.⁵⁴

Solton elég gyakran küldték el vagy mentek el maguktól a tanítók, ennek oka a bejegyzések szerint általában a viselkedésük volt.

1778-ban Nádudvari János debreceni diák, a legkisebb gyermekek tanítója érkezése után „*nemsokára rendeletlenül kezdte magát viselni*”. Ami miatt már többször is megintették, de nem sokkal később lovas katonának állt.⁵⁵

1782-ben Tormássi Ferenc egy reggel bezörgetett a lelkészhez, hogy másik helyre szeretne menni. Ahogy a szövegben is említik „*nem a mi akaratunkból*”, ezzel pedig nehéz helyzetbe kerültek. Azonban „*forte fortuna éppen ebben a változásban ide talált jönni*” egy volt miskolci kántor Osváth István, akivel megegyeztek a maradásában.⁵⁶

Ugyanebben az esztendőben a másik tanítót Dobos Mihályt megfosztották a hivatalától, „*Tszapszéken való tánczolásáért, illetlen társalkodásáért*”, majd az előljárók tudta nélkül elvették Ordasra.⁵⁷ A 16. századtól ismertek egyházi tilalmak és világi statútumok, amelyek küzdenek a különböző kocsmai mulatságok ellen is. A történeti feljegyzésekben, például a büntetőperek jegyzőkönyveiben és tanúvallomásaiban gyakran szerepel, hogy kocsmai mulatságokon nem tudtak a tánc dallamában megegyezni és verekedés lett belőle. Székesfehérváron se nézte jó szemmel a nyilvános táncot a tanács a borkimérésekben és vendégfogadóknak, mitután azonban elkerülhetetlen volt, hogy ne táncoljanak, ezért ellenőrizni próbálták őket. A tanács különösen a verekedésektől tartott.⁵⁸

⁵³ Hasonló nagykunsági gyakorlatot mutat be a tanulmányában Éliás János: *Éliás János: A nagykunsági partikulák, mint alsóbb iskolák szerepe a Debreceni Református Kollégium oktatási rendszerében 1750-től 1850-ig*. Polymatheia 17. (2020) 1–2. sz. 149–170.

⁵⁴ *Kicsi Noémi*: Kántor, tanító vagy kántortanító? Magyarosi Sándor kisfülpösi református kántortanító életpályája a 20. század történelmi eseményeinek tükrében. Erdélyi Múzeum 78. (2016.) 2. sz. 107.

⁵⁵ DRERL D/224. a. 1. kötet 92.

⁵⁶ DRERL D/224. a. 1. kötet 94.

⁵⁷ DRERL D/224. a. 1. kötet 95.

⁵⁸ *Pesovár Ferenc*: A tánc általános alkalmi. In: Magyar Néprajz VI. Népzene, néptánc, népi játékok. Főszerk. Dömötör Tekla. Bp. 1990. 220.

1786-ban „nevezettes Casus esett”. Sipos Mihály kántortanító már két éve volt ekkor a településen, de a harmadik évben megváltozott. „Az oskolát negligalta, most Hadnagyak, majd nem tudom minek kéjbzelvén magát, mind a ruhája és viselkedése nem volt illendő, akarván majmolni azt a személyt akinek magát kéjbzelte lenni.” Azonban nemcsak ezek miatt haragította magára az előjárókat. Olyan dolgokba avatkozott, ami nem rá tartozott és Herczeg József vármegyei hadnaggyal is illetlenül viselkedett, ezért elküldték, emiatt az iskola két hónapig volt rektor nélkül.⁵⁹

7. Büntetések

A református egyháznak szerves része volt az egyházfegyelem gyakorlása a 18. század végéig. II. József 1781-ben törölte el a nyilvánosan megszegényítő fegyelmezési eljárást, így a kötelező peniteálást is. Az 1791-ben a budai protestáns zsinat kánonjai is inkább a lelkiismeretre hatást, intést választották meg a követendő egyházi fegyelmezési módként.⁶⁰ A protestáns gyülekezetekben alkalmazott egyházfegyelem kutatásának eredményei az egyháztörténet, a vallási néprajz, és a társadalomtörténet számára is fontosak. Ezek közé tartozik Kiss Réka munkája, amely 1638/43 és 1761 között mutatja be a Küküllői Református Egyházmegye egyházfegyelmi szokásait.⁶¹ A forráskiadványok közül kiemelném a Hunyad-Zarándi⁶² (1686-1718, 1810-1815) és a Küküllői⁶³ (1638-1720) Református Egyházmegyék parciális zsinatainak végzéseit.

Illyés Endre szerint az egyházfegyelem kérdésében a Magyarországi Református Egyházban öt korszakot különíthetünk el. Az általam vizsgált korszak a harmadikba és a negyedikbe esik.⁶⁴ A harmadik korszak 1711 és 1780 között tartott, ekkor már egyre inkább bevonták a presbitériumokat az egyház kormányzásába. A tízparancsolat ellen vétkezők elnyerték büntetésüket,

⁵⁹ DRERL D/224. a. 1. kötet 98.

⁶⁰ Kósa László: Erkölcsei kihágások és büntetésük Gyulán a XIX. század első felében. Békési Élet 14. (1979) 1. sz. 120.

⁶¹ Kiss Réka: Egyház és közösség a kora újkorban. A Küküllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében. Bp. 2011.

⁶² A Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzése (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 4.) Közread. Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd. Kolozsvár 2007.

⁶³ A Küküllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzése 1. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 6/1.) Közread. Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd. Kolozsvár 2008.

⁶⁴ Illyés Endre: Egyházfegyelem a magyar református egyházban (XVI–XIX. századokban). Debrecen 1941. 59.

némely esetben csak az egyház részéről, más esetekben a hatóságok részéről is. Az egyházfegyelmezés az úrvacsoraosztás előtti eklézsia gyűlésen zajlott. A hanyatlás már ebben a korszakban is megfigyelhető, az úrvacsorával nem élöket és a templomkerülőket már csak megintették.⁶⁵ A következő korszakban a fegyelmezés szándékának fokozatos lazulását vehetjük észre. II. József 1781-ben adta ki a türelmi rendeletet, amely már csak az önkéntes penitenciatartást engedélyezte. A gyülekezetek ellenben még gyakorolták a fegyelmezést, amelynek felelősei a lelkipásztorok voltak, mellettük pedig fontos szerepük volt a tanítóknak és a kúrátoroknak, valamint a presbitériumnak. Több helyen azonban megelégednek pénzbírságok kirovásával, és dorgálásokkal. Súlyos büntetéssel azonban már csak ritkán találkozunk, amelynek oka a világi és egyházi hatalom fokozatos szétválása. Az egyház már nem alkalmazta az előző korok kemény fegyelmezését.⁶⁶

1777-ben „Város Kotsissa Tsuka János a Város Házánál Szolgáló Leánnyal Tóth Ersébbettel tisztátalanson találtatott”, akit 1778. augusztus 9-én elvett, ezáltal felmentve magukat a büntetés alól. Azonban még abban az évben, október 10-én törvénytelen fia született Fazekas Erzsébettől, Kováts Lajos főbíró pedig ezek miatt megbüntette.⁶⁷ Később még három gyermeke született a feleségétől.⁶⁸

1782-ben Bajusz Ferenc maga vallotta be, hogy szolgáljukkal Deák Judittal létesített házasságon kívüli szexuális kapcsolatot és ezért a férfi peniteált. A leány az egyik szolgálót is meg akarta vádolni, a férfi ellenben tagadta, hogy bármi köze lenne hozzá. „Szöllöskei Ferentzet Bajusz Ferentznek Szolgáját is vétkesnek akarta tenni, de mint hogy a Város Házánál a leány examináltván Szöllöskei Ferentzet menten vallotta még esküvéssel, és maga átkozódásával innen azután vétkesnek Szöllöskei Ferentzet.”⁶⁹ 1783. február 24-én Deák Juditnak leánya született, apának Bajusz Ferenc lett beírva. A férfinak a feleségétől pár nappal azelőtt született ugyancsak egy leánya. Mind a két lányt Zsuzsannának keresztelték.⁷⁰

1784-ben Soos János és a testvére István mind a ketten „a nállok Szolgálat Pöre Anna nevü leanyal tisztatalankodtak”. Az esetük az úriszék elé is került, de végül nem kaptak büntetést, ennek az oka nem derül ki a szövegből.

⁶⁵ Illyés E.: Egyházfegyelmem i. m. 118.

⁶⁶ Illyés E.: Egyházfegyelmem i. m. 141.

⁶⁷ DRERL D/224. a. 1. kötet 111.

⁶⁸ DRERL D/224. a. 2. kötet 2., 21., 40.

⁶⁹ DRERL D/224. a. 1. kötet 111.

⁷⁰ DRERL D/224. a. 2. kötet 21.

A következő két évben mind a két legény megházasodott, egyikük se vette el Pöre Annát.⁷¹

1771-ben lejegyezték, hogy Jenei Mihálynak leánya született „*egy egész nap élvén születése után kereszteleetlenül meg hólt s el temettetett*”. A „*Sacramentum semmibe hagyása*” miatt Kórósné bábaasszonyt és a szülőket is megbüntették „*Kit Kit illendőképpen mind azért, hogy megmutassuk azt, hogy a Sacramentumoknak hátrahagyása nekünk Kedvünk ellen s értelmünk ellen való mind pedig azért, hogy mások is tanulmányok e példából*”.⁷² Itt valószínűleg abból lehetett probléma, hogy a bába és a szülők nem vitték el a gyermeket a lelkészhez kereszteleésre. A büntetés módja nem derül ki a szövegből. Az 1819-es vizitációban leírták, hogy a kereszteleést rendes körülmények között a lelképásztor a templomban végezte, de ha a gyermeknél valamilyen gond lépett fel és a szülők azt kívánták, akkor nappal és éjjel is megkeresztelte a gyermeket a lelkészlaknál. A bábák sem a saját vallásukon lévő, sem más vallású szülők gyermekeit nem keresztelehették meg.⁷³ A reformátusok ellenezték a szükségkeresztesség vagy bábakeresztesség középkori hagyományát, sőt a hitvallási irataikban, egyházi törvényeikben is megtiltották azt. A katolikusok engedélyezték, hogyha fennállt annak a veszélye, hogy a gyermek születés közben vagy utána meghalhat, a kereszteleést a bába is, sőt, más laikus személy is elégezheti, mert ez az üdvözülés feltétele. A helvét hitvallás szerint a keresztesség a Krisztusban nyert bűnbocsánat és a gyülekezetbe való felvétel szentsége.⁷⁴

9. Összegzés

Megállapíthatjuk, hogy a solti reformátusok története szokatlan és izgalmas jelenségre hívja fel a figyelmünket, amelyek módszeres és aprólékos összegyűjtésével lehetővé válik a Solt mezővárosban élt reformátusok hétköznapijainak rekonstruálása, és az egyházközség történetének megírása. A Solti Református Egyházközségnek a bíraskodáson, az iskolai nevelésen és a vallásgyakorláson keresztül volt módja az értékrend alakítására. Ehhez további adatokkal szolgálhatnak a Motsi István lelkész által vezetett anyakönyvek

⁷¹ DRERL D/224. a. 1. kötet 111.

⁷² DRERL D/224. a. 1. kötet 116.

⁷³ DRERL A/1. i. G 193. 15–16.

⁷⁴ Szabadi István: „In casu necessitatis...” A szükségkeresztességről szóló 18. századi rendeletek és a református egyház. In: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök emlékezete. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 33.) Szerk. Hermann István. Veszprém 2014. 159.

és a presbiteri jegyzőkönyv. Ő 1803-tól kezdte el részletesebben leírni a közösségében zajló történéseket, így a két forrás kiegészíti egymást. Motsi István írásaiból már a közösség élete bontakozik ki előttünk. A „*Némelly emlékezetes dolgok*” elemzésének a segítségével betekintést nyerhetünk egy szinte teljesen református közösség életébe, s megtudhattuk, hogy az elöljárók és lelkészek mit tartottak érdemesnek, vagyis emlékezetesnek feljegyezni és megörökíteni az utókornak.

Tanulmányommal az anyakönyvek összetett világára kívántam rávilágítani, és felhívni a figyelmet forrásértékükre néprajzi szempontból.

Anna Sáfár

**“Some Memorable Things” – The Reformed Parish of Solt
Between 1755 and 1797**

There are more and more studies that concentrates on the lower clergy and village society's relationship in the Hungarian and foreign ethnography. This study presents the history of the Reformed Parish of Solt between 1755 and 1797 with a careful analysis of the available sources.

At the end of the church register, that had been initiated by Gergely Pálfalvi Kövi in 1755, there is an omniarium-like document with the name of “Some Memorable Things” (“Némely emlékezetes dolgok”), which is similar to the Catholic *historiae domus*. It contains the officers' names and the most important information about the oppidum. The source material also includes entries from several individuals, including the chief judges and ministers, who were currently in power. These archival sources can provide important data for ethnography, and also, help to reconstruct the social and religious life of the settlement. Due to this, it is possible to look into the life of an almost entirely Reformed community, such as the process of building their church, conflicts with teachers, and church discipline. The sources reveal which events the superiors and ministers found memorable to record and capture for the posterity.

This study aims to highlight the complex world of registers and to draw attention to their value as a source from an ethnographic point of view.

(Translated by Edina Kocsik)

Horváth Levente

Ki a bűnös?

Bosznia okkupációja a korabeli sajtó szemszögéből

1. Bevezetés

Bosznia–Hercegovina okkupációja az Osztrák–Magyar Monarchia részéről lényeges, sőt nagy jelentőséggel bíró esemény volt egy nagy háború és ezzel együtt egy új évszázad, egy új rend kialakulása tekintetében.¹ A balkáni terület elfoglalása azonban nem valósult meg könnyen, az 1878. évi okkupálást követően még harminc évig, 1908-ig nem sikerült azt annektálni.² Ez a harminc év is mutatja, mennyire ellenállt a terület népessége az annexiónak és épp ezért lehetséges az is, hogy a Monarchia népei, ezen belül is a magyar nép, politikai hozzáállástól függően különbözőképpen láthatta az okkupáció kérdését.

Jelen tanulmány az okkupáció három nézőpontból történő megítélését kívánja bemutatni. Vizsgálódásunkhoz három sajtótermék biztosítja az elsődleges forrást. A korabeli baloldali³ álláspontot a Munkás–Heti–Kronika, a Népszava elődje, a kormánypártit a Hon, a Függetlenségi Párthoz közelit pedig a vidéki Pécsi Figyelő képviseli a tanulmányban. Az újságcikkek értelmezése nyomán képet kaphatunk arról, hogyan is vélekedtek a korabeli ellenzéki és kormánypárti politikai közösségek az okkupációs válságról.

¹ Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. I–II. Bp. 1934. I. 169.

² Csorba László: A tizenkilencedik század története. Bp. 2000. 246.

³ A tanulmányban a baloldali jelzőt mai értelemben, vagyis a munkássegyleti, későbbi munkáspárti és szociáldemokrata álláspontként használom.

2. Eseménytörténeti áttekintés – az okkupáció kezdete

Az 1870-es években, főleg annak második felében a Balkán-félszigeten – és így Bosznia–Hercegovinában – kialakult helyzet igencsak összetett volt. A terület alapvetően két nagyhatalmi érdekszférát érintett: a cári Oroszországot és az Osztrák–Magyar Monarchiát.

Orosz részről a stratégiai tényezők mellett (kijutás a Földközi-tengerre)⁴ teret nyert az úgynevezett pánszlávizmus gondolata is, amely megfelelő indokkal szolgált a cári hatalomnak a gyengülő Törökország ellen indított háborúra. Az orosz érdeklődés a délszláv területek felé tettekben is megnyilvánult, miután a hercegovinai, majd később a bulgáriai felkelésre való reakcióként a még 1873-ban, a bismarcki Németország ösztönzésére létrejött „három császár szövetsége” fokozatosan felbomlott.⁵

Az Osztrák–Magyar Monarchia érdekeinek felsorolásánál a stratégiai okok mellett fel kell hívnunk a figyelmet arra a tényre, hogy ekkoriban az államszövetség közös külügyminisztere gróf Andrassy Gyula volt, akinek felfogása erősen formálta a monarchia külpolitikáját. Andrassy ugyanis, ahogy Gratz Gusztáv fogalmaz: „*külpolitikai sakkjátzmájában igazi ellenfelének mindig Oroszországot tekintette*”.⁶ A közös külügyminiszter úgy vélte, hogy Magyarország területi integritását leginkább a cári hatalom fenyegeti, éppen ezért igyekezett késleltetni az Oszmán Birodalom felbomlását, hogy a birodalom esetleges széteséséből feltűnő nemzetállamok ne váljanak „*Oroszország prédájává*”.⁷ Ez az elgondolás azonban a délszláv népek külpolitikai orientációjának okán nem igazán lehetett eredményes, tudniillik a szerbeknél egyébként is erősen érzékelhető magyarellenességhez – amely elsősorban a szerbek boszniai terveivel volt kapcsolatos – természetesen egy jelentős orosz-barátság is párosult,⁸ hiszen az ő részükről Bosznia–Hercegovina megszerzésének reménye ezen a kapcsolaton alapult.⁹ Ez 1874-ben meg is mutatkozott abban, hogy a cári hatalom jelezte Ausztria–Magyarország felé, hogy *casus bellinek* minősíti a Monarchia Bosznia ellen irányuló, tettekben is megnyilvánuló okkupációs terveit.¹⁰ Gróf Andrassy Gyula ugyanakkor inkább a legnagyobb ellenfélnek

⁴ Csorba L.: A tizenkilencedik század i. m. 206.

⁵ Csorba L.: A tizenkilencedik század i. m. 205.

⁶ Gratz G.: A dualizmus i. m. 167.

⁷ Gratz G.: A dualizmus i. m. 168.

⁸ Csorba L.: A tizenkilencedik század i. m. 205.

⁹ Gratz G.: A dualizmus i. m. 169.

¹⁰ Gratz G.: A dualizmus i. m. 169.

tartott Oroszországgal való viszony javítására törekedett, főképp azért, mert tudta, hogy Ausztria–Magyarország már az adott helyzetben is soknemzetiségű birodalom, melyben majdnem minden nemzetiség másként áll hozzá mind Bosznia–Hercegovinához, mind pedig Oroszországhoz (így míg a csehek és délszlávok inkább az oroszok felé húztak, addig a magyarok és lengyelek az oroszoktól való eltávolodásra törekedtek az osztrákok közömbössége mellett).¹¹

Jóllehet Bosznia annektálásának lehetőségét Andrassy már korábban is, az 1876 júliusi reichstadt-i megállapodás keretében felvetette,¹² végül 1877 januárjában részben az Oroszország és a Monarchia közötti titkos budapesti konvenció döntött a kérdéstről. Ezen megállapodás értelmében ugyanis úgy döntöttek, hogy amennyiben a Monarchia nem szól bele az orosz–török háborúba, megkaphatja Bosznia–Hercegovinát,¹³ mintegy biztosítékként arra, hogy nem jön létre egy olyan nagy délszláv állam, amely alapvető problémákat jelenthetne Ausztria–Magyarországnak.¹⁴

Mindazonáltal nem közvetlenül ennek a titkos egyezménynek lett az eredménye Bosznia Monarchia általi elfoglalása, mivel az orosz–török háborúban feltűnt a hatalmi egyensúly kapcsán Anglia is. Angliában végre Andrassy olyan szövetségesre lett, akire lehetett támaszkodni az orosz fenyegetéssel szemben. Andrassy ezen kapcsolatának köszönhetően Ausztria–Magyarország diplomáciai bravúrnak is tekinthető lehetőséget kapott, hiszen a berlini konferencia rendelkezésének értelmében engedélyt kapott arra, hogy okkupálja Bosznia–Hercegovinát.¹⁵ A Monarchia hadserege így 1878. július 29-én átlépte a Száva folyót.¹⁶

3. A válság egy ellenzéki (baloldali) lap nézőpontjából

Választott újságunk, a Munkás–Heti–Krónika első száma, melyet vizsgálódásunk középpontjába állítunk, az 1878. augusztus 11-i lapszám. A Munkás–Heti–Krónika nevezetű újság négyoldalas heti kiadvány volt, amely a címlapon

¹¹ Csorba L.: A tizenkilencedik század i. m. 205.

¹² Kozári Monika: A keleti válság és a nagyhatalmak balkáni célkitűzései (1875–77). Történelmi Szemle 30. (1987–1988) 3. sz. 321.

¹³ Csorba L.: A tizenkilencedik század i. m. 205.

¹⁴ Ian D. Armour: Apple of Discord: Austria–Hungary, Serbia and the Bosnian Question 1867–71. The Slavonic and East European Review 87. (2009) 4. sz. 629.

¹⁵ Csorba L.: A tizenkilencedik század i. m. 205.

¹⁶ Bencze László: Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban. Bp. 1987. 93.

általában egy erőteljes, propagandától mentesnek nem mondható cikkel indult, majd a következőkben olyan politikai és apolitikus témákat jelentetett meg, amelyek valamilyen módon összefüggésbe voltak hozhatók a munkások aktuális helyzetével és általában rossz fényben tüntették fel a kormányzatot.

Az 1878. augusztus 11-i számban is a *Politikai törekvéseink* című írás került a címlapra, de az ennek a számnak harmadik oldalán lévő írás már az okkupáció kérdését tárgyalta, amely cikk – hosszabb terjedelméből ítélve – meglehetősen jelentőséggel bírt az újság szerkesztőinek szemében is.

Hogy milyen volt a Munkás–Heti–Krónika megközelítése az okkupációt illetően, azt a Társadalmi szemle című rovaton belül megjelenő, *Osztrák–Magyar hadsereg* című írás plasztikusan mutatja be. Ezen cikk erősen bírálja az okkupációs folyamatot és ezzel együtt azokat, akiket felelősnek tart a kialakult helyzetért. Így rögtön a cikk elején Andrassy külügyminiszter neve is feltűnik, meghozzá elég gúnyos kontextusban. Az írás szerint az okkupáció nehezebben megy, mint arra számíthatott a közös külügyminiszter.¹⁷ A cikkíró a két általa valószínűsített okot is felsorolja: egyrészt a magyar hadseregnek semmi kedve a „*testvér török tartományait elfoglalni*”, másrészt pedig a helyi ellenállást említi meg. Az okkupációnak tehát, ebben az interpretációban, egyik oldalról sincs értelme.

A továbbiakban két távirat alapján beszámol két, a magyar hadsereggel kapcsolatos jelenségről. Az egyik parancsmegtagadás miatti föbelővésekről szól, míg a másikkól az derül ki, hogy a magyar csapatok élére állítólag rendkívül ügyetlen tábornokokat állítottak, akik 1866 óta a káromkodáson kívül semmit nem tanultak. Az első táviratnál lényeges kiemelni, hogy magántávirat volt, míg a második az Abendpost hivatalos jelentése a tábornokok alkalmatlanságáról. Az ehhez hasonló problémák hangsúlyozása is valószínűleg egyfajta értelmetlenséget hivatott mutatni, a célt értelmetlennek kívánta beállítani, ami az okkupációról alkotott vélemény tulajdonképpen explicit kinyilvánítása. A cikk zárása sem mentes az ironikus, gúnyosnak mondható hangnemtől, sőt, igen baljós jövőt sejtet: „*Továbbá még az a remény van kilátásban, hogy nemcsak a volt török szuverén államocskák fognak fellázadni, hanem még orosz–török szövetség is fog köttetni Ausztria–Magyarország ellen.*”¹⁸

Már a fentebb hozott példák révén is érezhető, hogy a lap egyértelműen kritikával illeti a bécsi vezetést és a kormányt – akár közvetlen véleményformálással,

¹⁷ „Az osztrák–magyar hadsereg okkupálni küldetett Boszniát és Hercegovinát, csak hogy nem megy ám az olyan könnyen, mint azt **Andrassy külügyér Berlinben kigondolta.**” [Kiemelés tőlem. – H. L.] Munkás–Heti–Krónika, 1878. augusztus 11. 1.

¹⁸ Munkás–Heti–Krónika, 1878. augusztus 11. 3.

akár táviratok és más ellenzéki lapok kritikus cikkeinek idézésével. Ez hatványozottan igaz a szeptember 1-i számra, ahol már a cikk elején a hadjárat elhúzódását emelik ki, majd újfent felmerül Andrásy neve egy félreérthetetlenül ironikus és ezzel együtt kritikus szövegkörnyezetben: „[...] *most láthatja, miként lehet egy országot tönkre tenni.*”¹⁹

Gróf Andrásy Gyula nevét többször is összefüggésbe hozza a lap az okkupációs válsággal, a legtöbb esetben egyértelműen őt szemeli ki bűnbaknak, de talán ez az egyik legerősebb jelző, mellyel a minisztert és munkáját illetik.

A cikkekből nyilvánvalóvá válik, hogy a Munkás–Heti–Kronika nem tekinti diplomáciai bravúrnak a berlini konferencián kapott okkupációs lehetőséget (Csorba László és más a témában jártas kutatók véleményével ellentétben).²⁰ A helyzetnek ebből a perspektívából való megítélése és láttatása ugyanakkor nyilvánvalóan az olvasó befolyásolását is célozza. Így Andrásy, mint a jelenlegi külpolitika képviselője, ebben a kontextusban majdhogynem „főbűnösként” tűnik fel.

A lapszámokat áttekintve az tűnik ki, hogy az újság, amely elméletben a munkás rétegnek fóruma kíván lenni, kritikusan szemléli a politikai helyzetet és pesszimistán festi le azt. Ezt a képet pedig folyamatosan igyekszik megerősíteni és kiterjeszteni a „hátszóra” is, egyszer azzal, hogy az ország tönkretételéről beszél, máskor pedig a háborús sérültekkel kapcsolatos, kevésbé tényszerű, ám annál inkább emócióktól telített beszámolók által, amelyek rendszerint bővelkednek az erőteljes retorikai fordulatokban és kifejezésekben.²¹

A fentebb jellemzettekhez hasonló cikkek jelképes példái lehetnek az újság

¹⁹ „Andrásy gróf büszke lehet Berlinben kapott mandátumára; **most láthatja, miként lehet egy országot tönkre tenni.** Nemcsak hogy kiküldik hazánk fiait, gazdasági erejét idegen földre egy oly nemzet ellen harcolni, mely bennünket meg nem sértett, de a legszemtelenebb módon zsarolják az itthon maradtakat is.” [Kiemelés tőlem. – H. L.] Munkás–Heti–Kronika 1878. szeptember 1. 2.

²⁰ Csorba L.: A tizenkilencedik század i. m. 205.

²¹ Erre jó példa lehet a következő idézet: „Lehangoltság, szomorúság uralkodik most a magyar közönség körében. Ezernyi ezerre megy már azon családok száma, a melyek a boszniai harcok által súlyosan vannak érdekelve. Budapesten, úgy mint a vidéken, lázas izgatottsággal várják az érkező hírlapokat, remegve és keresve a közlött veszteségi kimutatásokban egyik fiát, másik férjét, harmadik édes apját stb. S ha ott nem találta nevét az „elesettek” és „megsebesültek” között, **forró könyvek zápora közt imaszerű fohász két ajkairól,** és könnyebbülve ad hálát az egeknek, hogy mepszabadította őt a legszomorubbtól, vagy ha pedig megtalálta, miként ha tört döfnének szívébe: feljajdul szive szeretnének elvesztése fölötti fájdalomában.” [Kiemelés tőlem. – H. L.] Munkás–Heti–Kronika, 1878. szeptember 1. 3. Értelmezésünk ezen pontján lényeges megjegyeznünk, hogy nem arra utalunk, hogy az idézetben bemutatott jelenetek ne történhetek volna meg. Célunk az, hogy bemutassuk a lap ezen jelenetekről és az egész okkupációjáról alkotott interpretációját.

írói, retorikai eszköztárának bemutatására is, amely jórészt kimerül a „költői túlzás” alakzatában. Ennek ismeretében érdemes megnézni ezekben a cikkekben előforduló jelzőket (például „*forró könnyek zápora*”), illetve azon kifejezések használatát, melyek inkább a szépirodalmi regiszterre jellemzők (például „*imaszerű fohász két ajkairól*”). A példákon keresztül érzékelhető, hogy a cél az intenzívebb, erőteljesebb kép alkotása. Mindezek egyértelműen a hatáskeltés, s azon keresztül a meggyőzés eszközei. Ebben az esetben az olvasónak arra a véleményre, szemléletre való „eljuttatása” lehet a cél, miszerint a hadjárat értelmetlen veszteségekkel jár, és hogy az egész okkupáció „úgy rossz, ahogy van”, csak nagyhatalmi, politikusok és irányító államférfiak érdekét, nem a munkásokét szolgálja és mindezen problémának megvannak a felelősei is.

4. A válság egy kormánypárti lap szemszögéből

A kormánypárti álláspont esetében sem kizárólag a véleményre, hanem annak megformálására és a helyzet láttatására szeretnénk fókuszálni. Ezen politikai oldal álláspontja mindazonáltal korántsem egyszínű. Az előző, erősen ellenzéki sajtóhangok érthető módon bírálják az okkupációt és az azzal kapcsolatos bármilyen, az osztrák vagy a magyar vezetés által tett lépéseket. A kormányoldalnak azonban még akkor sem volna lehetősége ilyen egysíkú, ellentétes vélemény kialakítására, ha szándékában állna. Ennek két fő oka van. Egyrészt a külügy nem tartozott a magyar belpolitika és az országgyűlés „hatáskörébe”,²² így nincs lehetősége arra, hogy a két fél közül (Ausztria és Magyarország) az egyik a közössel ellentétes álláspontra helyezkedjen, emellett Ferenc József is az okkupáció pártján állt.²³ Ráadásul Andrássy magyar közös külügyminiszter volt, az oroszellenes külpolitikai fellépés híve és Tisza Kálmán támogatását is élvezte.²⁴ Az „okkupáció szükségessége” vélemény megvédése azonban szintén nem kecsegtetett volna túl pozitív belpolitikai „eredménnyel”, annak köszönhetően, hogy a magyar közvélemény nagy része gyakorlatilag egyáltalán nem értett egyet Andrássy politikájával, így pedig a miniszterelnök népszerűsége is egyre inkább csökkent.²⁵ Ezért Tisza Kálmán miniszterelnöknek (1875–1890) és kormányának, illetve a kormányoldal sajtójának olyan megközelítésre és véleménykialakításra volt szüksége, amely, elismeri a közvélemény álláspontját,

²² Gratz G.: A dualizmus i. m. 177.

²³ Kozári Monika: Tisza Kálmán. Bp. 2019. 196.

²⁴ Gratz G.: A dualizmus i. m. 177.

²⁵ Kozári M.: Tisza Kálmán i. m. 196.

és részben egyet is ért azzal, ugyanakkor a felelősséget elhárítja a kormány felől. A politikai nyomásnak köszönhetően a kormánynak is tudomásul kellett vennie az okkupációra vonatkozó bécsi döntést, hozzátevé az oszmán vezetés előzetes beleegyezése iránti óháját. A cél tehát az lehetett, hogy a kormány mindkét oldalnak megfeleljen, egyszerre értsen egyet a megszállással és jegyezze meg – a magyar közvéleményhez igazodva –, hogy az okkupáció a Porta beleegyezésével történik. Ez utóbbi feltétel a kongresszus döntésének értelmében jogos is volt, a Porta ugyanakkor nem szándékozott elfogadni a kongresszusi döntést – jóllehet az erre irányuló lépései csak közvetettek és diplomáciaiak voltak. Amint azonban kiderült az oszmán álláspont, a magyar közvélemény felháborodásának adott hangot, és ez a kormányoldal szempontjából meglát-szott az országgyűlési választások eredményein is.²⁶

A kormánypárti sajtó álláspontját jelen dolgozatban a kormányközeli Hon nevű, saját maga által közgazdasági és politikai napilapnak definiált orgánumon keresztül fogjuk megvizsgálni. A következő cikkkrészletekben a kormányoldal érintő, fentebb említett problematikát tárgyaljuk.

A Hon 1878. augusztus 4-i számának címlapján rövid cikket találunk a boszniai eseményekről: „A boszniai véres események igen sajnálatos események, melyekért az illető hadvezetést jelentékeny felelősség terheli, nép és uralkodó előtt. Bosnyákország megszállására legfőbb jogczim az volt, hogy ott két népfaj egymást öldösi, helyre kell állítani a nyugalmat; [...] az által, hogy lehetővé teszik, hogy ne csak a két öldösse egymást, hanem öldözhessenek egy harmadikat is, mely »európai hivatást« megy oda teljesíteni. [...] A megszállásban rejtlő **alapgondolat**, ismételjük, mind ennek lehetőségét kizárja.” [Kiemelés tőlem. – H. L.]

Az írás rövid és tömör, a véleményformálás problematikája azonban egyértelműen érezhető rajta, már az első sorokban is.²⁷ Az idézet első mondatában is érzékelhető az a hozzáállás, hogy ez az oldal is elismeri az események

²⁶ *Ress Imre*: Bosznia-Hercegovina mint a magyar „impérium” része? Szemléletváltás az okkupációtól a százdafordulóig. In: *Modernizáció és államépítés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Szerk. Csibi Norbert – Schwarczwoelder Ádám. Pécs 2018. 85.

²⁷ „A boszniai véres események igen sajnálatos események, melyekért az illető hadvezetést jelentékeny felelősség terheli, nép és uralkodó előtt. Bosnyákország megszállására legfőbb jogczim az volt, hogy ott két népfaj egymást öldösi, helyre kell állítani a nyugalmat; de az a cél édes-kevessé van elei [...] az által, hogy lehetővé teszik, hogy ne csak a két öldösse egymást, hanem öldözhessenek egy harmadikat is, mely »európai hivatást« megy oda teljesíteni. Még kevésbé lenne azonban helyes, ha, mint **némely az okkupáció iránt nagyon előzékeny hajlamokkal viseltető újság kívánni látszik**, hadvezényletünk e szerencsétlenségért úgy akarná megvigasztalni magát s a hadsereget, hogy vérengzésre vérengzéssel, vadságra vadsággal felel. A megszállásban rejtlő alapgondolat, ismételjük, mind ennek lehetőségét kizárja.” [Kiemelés tőlem. – H. L.] Hon, 1878. augusztus 4. 1.

alakulásának problémás mivoltát („*sajnálatos események*”), amelyekért azonban egyértelműen az osztrák hadvezetést teszi felelőssé. Jóllehet hangsúlyozza, hogy a vérengzés szembemegy a megszállás alap gondolatával. Az „*alapgondolat*” szóra érdemes fokozott figyelmet fordítanunk. Az író (és így a lap) szerint tehát volt egy olyan alap gondolat, egy eszmei kiindulási pont, amely értelmet adott az okkupációnak, amely miatt érdemes lehetett egyetérteni Bosznia megszállásával. Ezt a véleményt – kormánypárti mivolta lévén – természetesen nem is rejti el a lap. E példa pedig jól illusztrálja a fentebb már röviden bemutatott dilemmát: a kormánypárti vélemény ingadozott a két álláspont között, megpróbált egy harmadik, köztes választ találni. A továbbiakban a cikk a „*véres megszállás problémáját*” Philippovich generálisnak, vagyis az okkupáció vezetőjének²⁸ a számlájára írja, a kormányt vagy annak véleményét pedig meg sem említi. Ez a „megoldás” is rímél a kormányoldal részéről tapasztalható kettős, ambivalens állásfoglalásra.

A Hon pedig a későbbiekben is fenntartotta ezt a véleményt, így az 1878. augusztus 8-i számában is, amikor is a *Kérdés alapja* című, a címlapon szereplő publikációban a konferencián elvállalt kötelezettséget említi meg. Ebben a cikkben ráadásul mindezt úgy teszi meg, hogy bevonja argumentációjába az ellenzéki orgánumokat, már az első soroktól kezdve: „*Az orosz és szerb lapok kivételével csak a magyar ellenzéki lapok tartják bűnnek, monarchiánk részéről, az európai mandátum elvállalását, Hercegovina és Bosznia megszállását*” [Kiemelés tőlem. – H. L.].²⁹

A rövid idézetben két szó is kiemelendő: „*bűn*” és „*mandátum*”. Ezen két kifejezés jól példázza a két oldal véleményét és a két oldal hozzáállását is egymáshoz. Jóllehet közvetlenül az egyik médium (így az egyik oldal) használja ezeket a szavakat, ennél fogva természetesen nem az állítás hitelessége, inkább annak retorikai szerepe a lényeges (az olvasó meggyőzése arról, hogy az ellenzéki lapok valóban így gondolkoznak), a szóhasználat mégis viszonylag közel áll a fentebb bemutatott ellenzéki narratívához. Főképp, ha a „*bűn*” kifejezést egybevetjük a Munkás–Heti–Kronika korábban elemzett véleményével.³⁰ Ugyanakkor a „*mandátum*” szó használata se fedti teljesen a valóságot, legalábbis nem ebben a kontextusban, amelyben egyfajta „kötelezettség elvállalását” jelenti. A szóhasználat önmagában természetesen nem feltétlenül helytelen, hiszen arra vonatkozik, hogy a szerződésnek megfelelően mindenkinek végre kell hajtania az abban rá kiszabott pontokat. Inkább az a megtévesztő,

²⁸ Bencze L.: Bosznia és Hercegovina i. m. 106.

²⁹ Hon, 1878. augusztus 8. 1.

³⁰ Vö. 17. lábjegyzet

hogy a Hon nevű újság lapjain anélkül tűnik fel ez a kifejezés, hogy hozzátennék a tényt, miszerint a terület megszállásának konkrét lehetősége már az 1877. évi budapesti titkos konvencióban felmerült, mintegy „ellenszolgáltatásként” a Monarchia semlegességéért.³¹ Tehát konkrétan a „*mandátum elvállalása*” szókapcsolat az, ami szándékoltan megtévesztő, hiszen szó sincs arról, hogy a Monarchiát rákényszerítették volna az okkupációra, sőt éppen ellenkezőleg történt, az osztrák–magyar fél tevékeny szerepet játszott az események ilyenfajta alakulásában, és ez még akkor is így van, ha a későbbiekben már nem volt lehetőség visszalépni.³² Így önmagában ez a szókapcsolat is jól jellemzi a kormányoldal felfogását.

A Hon 1878. augusztus 17-i számának címlapon található, *Okkupáció* című írásban³³ találkozhatunk azzal az oszmán diplomáciai taktikával, amelyet Bencze László „*halogató taktikának*” hív.³⁴ Erre azért volt szükség, mert a Porta, bár ellenezte az okkupációt, az Isztambul előtt állomásozó orosz seregek miatt csak diplomáciai lehetőségekhez tudott nyúlni a megszállás késleltetése érdekében.³⁵ Ezt a taktikai megoldást használja ki ügyesen az *Okkupáció* című cikk írója azáltal, hogy azt *cunctatorságnak*³⁶ aposztrofálja. Ez a diplomáciai megoldás tehát tökéletes arra, hogy a bécsi vezetés és az annak döntésére végül rábólintó magyar kormány felmentésre kerüljön a „*véres okkupáció*” vádjá alól, hiszen – ezen interpretáció szerint – a Porta nem figyelmeztette lakosságát és hatóságát, pedig ha mindezt megteszi, azok az események, melyekkel a külügyi kormányt vádolják, nem történtek volna meg. A továbbiakban pedig ehhez a problematikához ügyesen köti hozzá az okkupáció legfőbb okát. Úgy fogalmaz, hogy ahogy egyre gyorsabban folytatják az okkupációt az osztrák–magyar csapatok, úgy derül fény egyre inkább a Porta álláspontjára. Ezért van szükség Bosznia mielőbbi megszállására, hogy ennek a „habozásnak” és „késleltetésnek” a Porta részéről ne legyen foganatja. Bár a cikk szerzőjének – ahogy azt

³¹ Csorba L.: A tizenkilencedik század i. m. 205–206.

³² Csorba László is úgy fogalmaz, hogy a berlini szerződés „*megengedte*, hogy a Monarchia – ha nem is anektálja, de – okkupálja Bosznia Hercegovinát.” Csorba L.: A tizenkilencedik század i. m. 206.

³³ „És ha e [késelkedés – H. L.] miatt [a Porta – H. L.] még csak hatóságait és népét sem informálta, arról monarchiánk külügyi kormánya csakugyan nem tehet; hogyha tehát haderőnk a hátgondolatoknak véget vet, a *cunctatorságnak üügyét* elveszi; azt monarchiánk tekintélye és missiója egyaránt megköveteli.” [Kiemelés tőlem. – H. L.] Hon, 1878. augusztus 17. 1

³⁴ Bencze L.: Bosznia és Hercegovina i. m. 75.

³⁵ Bencze L.: Bosznia és Hercegovina i. m. 95.

³⁶ A kifejezés itt a „késedelmeskedésre” utal, hiszen a „*cunctator*, -oris m.” szó jelentése „tétovázó, habozó, késlekedő”. Györkösy Alajos: Latin–magyar szótár. Bp. 1989. 148.

Bencze László kutatásainak köszönhetően láthattuk – valóban volt igazsága a Porta taktikájával kapcsolatban, újfent érdemes figyelni a szóhasználatra, különösképpen a „*missió*” szóra. E kifejezést többször is használja a Hon nevű orgánus és egyértelműen mutatja a lap és a kormányoldal hivatalos felfogását a megszállás kérdéséről: „*legfőbb jogczim az [...], hogy ott két népfaj egymást öldösi, helyre kell állítani a nyugalmat*”.³⁷ Ez tehát a „*missió*”. Rendet teremteni a helyiek biztonsága érdekében és ez az, ami a cikk szerint megköveteli az okkupáció végrehajtását és befejezését.

A Hon nevű kormánypárti újság tehát, az előzetes feltevéseinknek megfelelően, olyan interpretációt nyújtott olvasóinak, mely elismeri, hogy vannak problémák az okkupáció kapcsán, ugyanakkor azokért nem a magyar kormányzatot hibáztatta. A Hon a Munkás–Heti–Kronikában feltűnő, az okkupációt mindenestül ellenző, elutasító, az okkupáció céljára vonatkozó, értelmetlenséget hangsúlyozó állásponttal szemben igyekezett értelemmel megtölteni ezt a célt, mintegy megformálva Bosznia elfoglalásának „*alapgondolatát*”.

5. A válság egy vidéki ellenzéki lap tükrében

Az okkupációs válság országos léptékű hírek számított, így több vidéki lap is foglalkozott a témával. Ezen lapok közül a Pécsi Figyelő nevű újság néhány cikkrészletét vizsgáljuk meg. Ez a napilap két szempontból is érdekes vizsgálati tárgyának ígérkezik. Egyfelől a már elemzett fővárosi lapok mellett képet kaphatunk egy vidéki újság nézőpontjáról is. Másrészt lényeges hozzátennünk, hogy egy ellenzéki újsággal, a Függetlenségi Párthoz hű napilappal van dolgunk.³⁸ Így tehát alkalmunk nyílik arra, hogy az ellenzék másik oldalának interpretációját is megismerjük, méghozzá egy vidéki napilap segítségével.

Ahogy azt már említettük, a Pécsi Figyelő is több számában foglalkozott az okkupációval. 1878. szeptember 14-i száma viszont különösen érdekes, lévén hogy a címlapon szereplő *A berlini szövevény* című írásban visszatekint a berlini kongresszusra és az ott hozott döntésekre, megosztva így olvasóival a külpolitikai kérdésről alkotott véleményét és felfogását. Már a cikk címe is negatív jelentésárnyalatot hordoz azáltal, hogy *szövevénynek* titulálja a kongresszus által hozott döntéseket és azoknak következményeit. A cikkírő

³⁷ Hon, 1878. augusztus 17. 1.

³⁸ Ezen a ponton fontos megjegyeznünk, hogy korabeli tekintetben (vagy terminológiában) a függetlenségi pártot baloldali vagy szélsőbaloldali pártként említik, nézetei ugyanakkor nem összetévesztendők a Munkás–Heti–Kronika érvrendszerével.

álláspontja ennek megfelelően már az első bekezdésekben nyilvánvalóvá válik: „**ez nem békekötés, hanem új és általános harcoknak magvetője**” [Kiemelés tőlem. – H. L.].³⁹

Az idézetből kiderül, hogy a Függetlenségi Párthoz kötődő Pécsi Figyelő is, ellenzéki mivolta révén, kritikával illeti az okkupációt. Ugyanakkor, a szinte kizárólag Magyarországra és a Monarchiára korlátozódó, Munkás–Heti–Kronika által képviselt perspektívával ellentétben, lényegesen globálisabban fogja fel a problémát. Tudniillik, mint ahogy azt a példaként hozott idézetekben megfigyelhettük, az előző ellenzéki sajtótermék részben a kormányt, de legfőképpen Andrássyt és tevékenységét igyekszik kritizálni és a kialakult helyzetért kis túlzással főbűnösnek kikiáltani. Ezzel szemben a Pécsi Figyelő továbbmegy, és a kormány mellett a bécsi vezetést, sőt, magát a kongresszust és annak döntéseit is vitatja.⁴⁰ Itt egyértelműen a „bécsi politika” és annak követése a probléma forrása. Feltételezhetjük, hogy az író ezek alapján úgy véli, Andrássy is az osztrákok nyomására cselekedett. Ezen vélemény kialakulása ugyanakkor mélyebben gyökerezhet. Mivel a Pécsi Figyelő következetesen függetlenségi párti lap volt, a dualizmus rendszerének kritikája is lényeges elem volt politikai retorikájában. Ebből a szempontból pedig érthető, hogy ez a napilap túlmegy az egyszerű kormánykritikán és az osztrák fél lépéseit, tágabb értelemben a dualizmus rendszerét kritizálja az aktuális problémán keresztül.

Bécs erőteljesebb hibáztatása mellett még egy lényeges különbséget találunk a két ellenzéki lap kritikájában. Ugyanis, míg a Munkás–Heti–Kronika a megszállásnak gyakorlatilag minden formáját elvetette, addig a Pécsi Figyelő szeptember 28-i számában megjelenő újságcikk másfajta véleményre enged következtetni. A cikkíró – aki többes számban szólal meg – úgy véli, hogy az okkupáció, amennyiben az békés módon valósult volna meg, még a török félnek is kedvező lett volna. Az oszmán kormányzat Bosznia, és más, a központtól távol eső területek feletti irányításra való alkalmatlanságát taglalja hosszán.⁴¹

³⁹ Pécsi Figyelő, 1878. szeptember 14. 1.

⁴⁰ „Reánk pedig polyglott nemzetiségű és vallásu hazánk és a kettős monarchiára sem vár egyéb sors és ez mindazért, mert a **bécsi politika nem a nemzet akaratával** egyezőleg, hanem az autokratáralom szellemében ezzel ellenkező irányban halad és mivel az alkotmányos kormányhatalmat legalább látszólag gyakorló **miniszterek nem a nemzet, hanem a kamarilla sürgetéseire hallgattak** [...]” [Kiemelés tőlem. – H. L.] Pécsi Figyelő, 1878. szeptember 14. 1.

⁴¹ „Részünkről **meg vagyunk győződve** arról, hogy a **békés megszállás** megengedése és előmozdítása az európai török uralom fennállására nézve **határozottan előnyös lett volna**, a török kormány ezen távoleső, földiratilag majdnem elszakadt tartományokat megvédeni és csendben tartani nem képes, ezt tanúsították a szerb és montenegrói támadás és a **bellázadás**, melyet soha sem birt egészen lecsendesíteni, e tartományokból erőt pedig nem tudott magának méríteni, ellenben azoknak osztrákmagyar haderő általi állandó megszállása az angol szövetséggel

Mindez a Hon egyik fentebb elemzett cikkéből kiemelt „*missió*” fogalmával, a béketeremtés ideológiai céljával is összecseng. Mindazonáltal lényeges leszögeznünk azt a tényt, hogy bár a Függetlenségi Párthoz közeli Pécsi Figyelő is bírálja a török fél hozzáállását, ugyanakkor – szemben a kormányközeli Honnal – sem a „bécsi vezetés” sem pedig a magyar kormány döntéseit nem tartja megfelelőnek.⁴²

Az újság 1878. szeptember 28-i, *Ki a bűnös* című cikke – a címének megfelelően – arra kíván választ adni, kik is voltak a felelősek a kialakult helyzetért. Az írásban kirajzolódó vélemény rímelt az előző cikkel kapcsolatos megfigyeléseinkre. Egyfelől újfent megerősítést nyer az a korábbi megállapításunk, miszerint az okkupációs válságban a dualista politika az egyik fő probléma a lap és így a függetlenségi párti politikusok szerint. A cikkíró mindazonáltal úgy érzi, hogy az éremnek két oldala van és a másik fél, amelyik legalább ugyanolyan arányban felelős, az a török kormány, sőt, maga a bosnyák nép is.⁴³ Az események ezen interpretációja a Bencze László által jelzett, a török kormány által folytatott „*halogató taktikára*” utal, amelynek bírálata újfent közös pont a kormányközeli Hon véleményével.

Ezek alapján kijelenthetjük, hogy a függetlenségi politika elsősorban nem az okkupációt önmagában, hanem annak háborús elhúzódását bírálta. Ez a jelenség pedig kiváló lehetőséget szolgáltatott arra, hogy a dualista rendszerrel szembeni kritikájának hangot adjon. Ennek okát pedig a kormány és a bécsi vezetés mellett a török kormány cselekedeteiben, a bosnyákok hozzáállásában is látta. Mindemellett azt mondhatjuk, hogy elsődlegesen azokat a döntéseket illette kritikával, amelyeket a kongresszuson hoztak, mivel álláspontja szerint ezek a rossz döntések alapozták meg a háborús helyzet elhúzódását és elfajulását.

6. Összegzés

A tanulmányban három korabeli lap állásfoglalásait vetettük össze és elemeztük a Bosznia–Hercegovina okkupációjáról alkotott vélemények kutatása során.

egyetemben biztosítékot nyújtott volna a portának Stambulnak az orosz általi elfoglalása ellenében.” [Kiemelés tőlem. – H. L.] Pécsi Figyelő, 1878. szeptember 28. 1.

⁴² Vö. 37. lábjegyzet

⁴³ „Azonban valljuk be az igazat teljesen! **nem kevésbé bűnös a török kormány és a bosnyák nép is**, mert a magyar hadfi sohasem vetkőzött volna le az emberi érzésből, soha sem felejtette volna el a humanitás követelményeit, ha a török kormány álnoksága által felbőszített bosnyák bestiák nem keltették volna fel a bosszú érzetét, mit azután a fekete-sárga elem nem késett fokozni és céljaira ügyesen felhasználni.” [Kiemelés tőlem. – H. L.] Pécsi Figyelő, 1878. szeptember 28. 1.

A baloldali véleményt képviselő Munkás–Heti–Krónika alapvetően elvetette és értelmetlennek tartotta a katonai megszállást, a problémás helyzet kialakulásért pedig elsősorban a közös külügyminisztert, gróf Andrássy Gyulát és a Tisza-kormányt hibáztatta, és a helyzetet is meglehetősen tragikusan – többször jellemzően baloldali kifejezéseket használva – láttatta.

Munkánkban a kormánypárti véleményt a Hon nevű napilapon keresztül közelítettük meg, melynek cikkeiből kiemelt példák révén megállapíthattuk, hogy a kormányoldal hozzáállása sem volt egyszerű a bécsi vezetés politikai nyomása okán, míg a hazai magyar közvélemény alapvetően nem értett egyet az okkupáció gondolatával. Ennek fényében a Hon cikkeiben nagyrészt olyan sorokat olvashattunk, amelyek arra engedtek következtetni, hogy az okkupációs válság problémáit a kormány alapvetően elismerte, a felelősséget azonban inkább a Portára vagy az osztrák hadvezetésre hárította.

A másik ellenzéki, a Függetlenségi Pártot képviselő álláspontot a vidéki Pécsi Figyelő írásainak segítségével ismertettük, mely abban különbözött a Munkás–Heti–Krónikában feltűnő véleménytől, hogy a békés megszállás lehetőségét nem vetette volna el, erre azonban a lap szerint, ahogy a példák révén megvilágítást nyert, nem lett volna lehetőség, már az okkupációt megelőzően sem.

A három sajtóorgánium és így a három politikai oldal véleményformálása tehát értelemszerűen több tekintetben különbözött, ugyanakkor voltak közöttük enyhe átfedések is. Szintén megállapíthattuk azt, hogy sem a Hon, sem pedig a Pécsi Figyelő nem alakított ki igazán markáns, homogén véleményt, szemben a baloldali Munkás–Heti–Krónikával, amely a megszállást alapvetően elvetette. Az idézetek értelmezése során megfigyelhettük, hogy mindhárom napilap szóhasználata – mely kiválóan megvilágítja rejtettebb álláspontjukat –, igencsak lényeges nyelvi-retorikai eszközként szolgált.

Levente Horváth

Who is to Blame? – The Occupation of Bosnia in the Perspective of the Contemporary Press

In this study, the assessment of the 1878 occupation of Bosnia by the Austro–Hungarian Monarchy is analysed through the view of the press. Three main press outlets with different political orientations serve as a basis for this research, in order to demonstrate and examine the distinctive perspectives: namely the *Munkás–Heti–Krónika*, the *Hon* and the *Pécs Figyelő*.

Through the comprehensive study of these newspapers, the opinions of the Hungarian government and the opposition are expounded in relation to the occupation crisis. Due to the research, it can be stated that the political parties and sides' viewpoints and perceptions about the occupation crisis can be determined based on the interpretation of the press. With the use of the press sources, it was also ascertainable that the opposition party, which can be considered a left-wing party in today's sense, fundamentally rejected and considered the military occupation meaningless, and also blamed the Common Foreign Minister and the Hungarian government for the arising problematic situation. With the examination of the near-government newspaper, *Hon*, it can be deduced that the government acknowledged the problems of the occupation crisis, but the responsibility was transferred to the Porte and to the Austrian military leadership in order to suit both the Viennese leadership's and the Hungarian public's opinion. Through the daily newspaper nearby to the Independence Party, we found that it would not have ruled out peaceful occupation, but this solution, even according to the newspaper, would not have been possible.

Based on our extensive press analysis, the overall finding can be deduced that neither side, except the *Munkás–Heti–Krónika*, was able to establish a homogeneous, unified standpoint. However, the position of the newspapers, albeit only indirectly, reflects the perception of the political sides.

(Translated by Edina Kocsik)

Papp Júlia Eszter

A bukaresti béke a magyar sajtó tükrében*

1. Történeti bevezető, a XX. század eleji diplomácia jellemzői

A századelő diplomáciatörténetét a dinasztiai, nemzetek és társadalmi osztályok belső indítékai és azok kölcsönhatásai határozták meg.¹ E három különböző érdek nem egyenlő mértékben érvényesült ebben az időszakban, hanem a nemzetié volt az elsőbbség. Ehhez a dinasztiai is alkalmazkodtak, hogy korábbi szerepüket részben megőrizték.²

A külpolitikában a nemzeti célok megvalósulásának több állomását is megkülönböztethetjük. Az első lépés az önálló nemzetállam kialakítása volt, ez megvalósulhatott dezintegráció formájában, ha egy államban több nemzet élt együtt, valamint integráció formájában, ha a nemzet tagjai több különböző államban éltek. A nemzetállam megteremtése után a következő feladat az államkeretek közti hegemonia biztosítása, a szuverenitás megteremtése volt, ezt pedig az etnikailag idegen területek felé irányuló expanzív törekvések követték.³ Hogy mennyire voltak sikeresek ezek az expanzív törekvések, arra belső tényezők és külső tényezők is hatással lehetnek. Fontos belső tényező volt az industrializált, modern nemzetgazdaság és a lakosság magas szintű

* Ezúton is szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Ternovác Bálint tanár úrnak, aki mindenben támogatott a tanulmány elkészítése közben.

¹ *Diószegi István: A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939.* (História könyvtár. Monográfiák 4.) Bp. 1997. 230.

² *Diószegi István* találó megfogalmazásában: „A patinás uralkodóházak fennen hirdették, hogy címereik népeik üdvösségének szimbólumai, de a feudalizmus ósdi köpönyegére a nemzeti kokárdát is ráakasztották.” *Diószegi I.: A hatalmi politika i. m.* 230.

³ *Diószegi I.: A hatalmi politika i. m.* 231.

elkötelezettsége a nemzeti érzelmek iránt.⁴ Külső tényezők lehetnek a kiszemelt terület földrajzi, gazdasági, politikai adottságai; a terjeszkedő ország fekvése; és a különféle törekvések interdependenciája, melyek azonosságuk esetén erősíthették, ellenkezésük esetén ki is olthatták egymást.⁵

A lakosság külpolitikai mozgósításának „*legfőbb eleme az ideológiai-politikai tényező: a nacionalizmus volt. A külpolitikai célok megvalósítása jelentékeny mértékben a lakosságnak a célok iránti elkötelezettségén, a külpolitikai célok közösségében kifejezésre jutó nemzeti egységen múlt.*”⁶ Ez az aktivitás elsősorban az állam törvényhozó és végrehajtó hatalmának döntéshozó fórumain jelentkezett.⁷ Volt azonban egy másik fontos tényező is: a sajtó. Ennek korabeli jelentőségét Diószegi István így értékeli: „*ekkoriban egyre nagyobb szerepet kezdett játszani, bármiféle nemzeti álláspontot akadály nélkül képviselhetett, és bizonyos esetekben (egyes nemzetek parlamenti passzivitása alkalmával például) a véleménynyilvánítás legfontosabb politikai fóruma volt.*”⁸

2. A békekötés történeti háttere

Az első és második Balkán-háború történetében is tetten érhető a balkáni nemzetállamok igényeinek és a nagyhatalmak érdekeinek sajátos összetalálkozása, melyek, amennyiben hasonlóak, egymást erősítve, amennyiben különbözőek, egymást gyengítve hathatnak.

Az első Balkán-háború idején a kis balkáni nemzetek fejlődésük kezdeti szakaszában voltak, mindannyiuk célkitűzése az önálló nemzetállam létrehozása volt. Mivel érdekeik egybevágtak, Bulgária, Görögország, Szerbia és Montenegró közösen tömörültek szövetségbe, és 1912. október 8-án hadat üzentek Törökországnak. A harc során a szövetséges államoknak sikerült kiszorítaniuk a törököket a félszigetről. Az első Balkán-háború idején mind Oroszország, mind az Osztrák–Magyar Monarchia nagyrészt szabad teret engedett az események folyásának, azonban problémák merültek fel, amikor a békekötés miatti rendezés nem a Monarchia érdekeinek megfelelően alakult.

⁴ Diószegi I.: A hatalmi politika i. m. 233–234.

⁵ Diószegi I.: A hatalmi politika i. m. 235.

⁶ Diószegi I.: A hatalmi politika i. m. 234.

⁷ Diószegi István: Nemzet, dinasztia, külpolitika. Gyorsuló idő. Bp. 1979. 12.

⁸ Diószegi I.: Nemzet, dinasztia, külpolitika i. m. 12.

A Monarchia diplomatái nem számítottak arra, hogy Törökország ennyire meggyengül a háború során.⁹ Az új helyzetben viszont egy másik erős államot kívántak létrehozni, Albániát, amely fenn tudja tartani a balkáni erőegyensúlyt Szerbiával szemben,¹⁰ amely a Monarchia érdekeivel is egyezett. A többi balkáni állam azonban nem szerette volna figyelembe venni a kívülálló nagyhatalom követeléseit, és a Monarchia tervei Oroszország érdekeit is sértették volna, ezért az feladta passzivitását, és a szerbeket kezdte támogatni.¹¹ A nagyhatalmi érdekek egymás ellen feszültek, Oroszország és a Monarchia együttműködésének lehetősége véglegesen megszűnt, amelyet a szkutari válság is jelzett.¹² 1912. december 3-án fegyverszünet kötött, és Londonban elkezdtek tárgyalni a békéről mind a győztes balkáni államok, mind a nagyhatalmak. A konferencia nem hozott végleges megegyezést,¹³ melyet részben a nagyhatalmak beavatkozása, részben a balkáni államok nemzeti törekvései okoztak.¹⁴

Az első Balkán-háborút véglegesen lezáró békét 1913. május 30-án kötötték meg Londonban. A szövetséges államok azonban nem tudtak tartósan megegyezni a területek felosztásáról, és Bulgária 1913. június 29-én megtámadta a szerb és görög hadsereget, ezzel elkezdődött a második Balkán-háború.¹⁵ Július 10-én Románia is megtámadta Bulgáriát, és így belépett a háborúba. Ekkora már Bécsből is serkentették a bolgár hegemon törekvéseket,¹⁶ azt remélve, hogy a megerősödött Bulgária képes lesz korábbi jelöltjük, Albánia helyett fenntartania a balkáni status quo-t.¹⁷ A több fronton helytállni képtelen bolgár hadsereg azonban súlyos vereséget szenvedett, és július 31-én megszületett a fegyverszüneti egyezmény. A második Balkán-háborút az 1913. augusztus 10-én megkötött bukaresti béke zárta le.

A balkáni államok nemzeti érdekei, területi követelései a háborúban elért sikereik szerint különböző mértékben valósultak meg. A szerződés értelmében Bulgária elvesztette az első Balkán-háborúban megszerzett területek nagy

⁹ *Diószegi István: Az Osztrák-Monarchia külpolitikája 1867–1918. (Tudomány–Egyetem) Bp. 2001. 133.*

¹⁰ *Diószegi István: Nemzetközi kapcsolatok története 1789–1918. Bp. 1966. 228.*

¹¹ *Diószegi I.: Nemzetközi kapcsolatok i. m. 228.*

¹² *Diószegi I.: Nemzetközi kapcsolatok i. m. 228.*

¹³ *Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. Bp. 1934. 270.*

¹⁴ *Diószegi I.: Nemzetközi kapcsolatok i. m. 228.*

¹⁵ *Gratz G.: A dualizmus kora i. m. 270–271.*

¹⁶ *Diószegi I.: Nemzetközi kapcsolatok i. m. 228.*

¹⁷ *Diószegi I.: Nemzetközi kapcsolatok i. m. 228.*

részét, melyet a bolgárok nemzeti katasztrófaként éltek meg.¹⁸ A béke azonban előnyös volt a győztes Románia és Szerbia számára is.¹⁹

Az első világháború későbbi szövetségrendszereinek nagyhatalmai számára eltérő következményekkel járt a békekötés. Általánosságban elmondható, hogy a bukaresti béke „minden látszat ellenére [...] megszilárdította az antant együttműködését és fellépését, míg a másik oldalon éppen ellenkező hatást ért el.”²⁰ A béketárgyalásokon az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai érdekei megegyeztek Bulgáriáéval (közös céljuk volt, hogy Szerbia Macedónia felé történő terjeszkedését gátolják), a bolgárok támogatásához azonban a Monarchiának nem voltak meg a szükséges diplomáciai eszközei. Az orosz erőfeszítések éppen ellenkezőleg, Bulgária területcsökkentését célozták. A Monarchiának mégis szükséges volt részben az orosz célokat támogatnia mozgásterének csökkenése miatt. Így nyilvánvalóvá vált, hogy nem képes a bolgárok követeléseit (és ezzel saját külpolitikai érdekeit) érvényesíteni a tárgyalóasztalnál. Az orosz diplomáciának fontos eredménye volt a Monarchia erőtlenségének bizonyítása, mert Bulgáriát orosz függésbe szeretne vonni az osztrák helyett.²¹ A szerződést a nagyhatalmak közül csak Nagy-Britannia ismerte el érvényesnek, és a balkáni kisállamok közül csak Szerbia ratifikálta, így felmerült a revízió lehetősége is. Ez a Monarchia érdekeit szolgálta volna ugyan, a többi nagyhatalomét azonban nem, így végül nem került rá sor.²²

3. A tanulmány tárgya

Tanulmányomban a dualizmuskori magyar sajtót fogom vizsgálni egy meghatározó külpolitikai esemény, az 1913-as második Balkán-háború békekötésének kapcsán. Szeretném bemutatni, hogy milyen kapcsolat volt a Monarchia külpolitikája és a választott lapok véleménye között, hogyan fejeződött ki a lakosság külpolitikai állásfoglalása ezekben a sajtótermékekben. Mindazonáltal szeretnék tekintettel lenni az újságok egyedi hangjára, politikai meggyőződésükből, illetve az eltérő olvasóközönségükből fakadó különbségeikre is.

¹⁸ Demeter Gábor: Kisállami törekvések és nagyhatalmi érdekek a Balkán-háborúk idején (1912–1913). Debrecen 2007. 357.

¹⁹ Demeter G.: Kisállami törekvések i. m. 357–359.

²⁰ Demeter Gábor: Az 1913. augusztus 10-ei bukaresti béke közvetlen hatásai a nagyhatalmi politikára és Bulgária külpolitikai orientációjára. KÜT 6. (2009) 1–2. sz. 77.

²¹ Demeter G.: Kisállami törekvések i. m. 360–362.

²² Demeter G.: Kisállami törekvések i. m. 362–366.

Elemzésemben két kormánypárti, nagy példányszámú országos napilapot (Budapesti Hírlap, Az Ujság) vizsgáltam, a vidéki lapok közül pedig a Szatmárvármegye című hetilapot. A három újság politikailag máshova sorolható be az alapján, hogy az uralkodóhoz, a magyar kormányhoz és annak döntéseihez hogyan viszonyulnak. Azonban mindhárom lap politikai véleménynyilvánításában megjelenik a nemzeti érzelm, így a második Balkán-háború és a bukaresti békekötés megítélésében is. A Szatmárvármegye esetében azt is szeretném bemutatni, hogy történt-e változás az események megítélésében, amikor az olvasóközönség nem csak a Monarchia külpolitikai érdekei miatt lehetett közvetetten érintett a háborús eseményekben, hanem helyi etnikai különbségek miatt is (tehát egy másik nemzet külpolitikai aktivitása is szerepet játszott az újság narratívájának megalkotásakor a magyar nemzetén kívül).

4. Az elemzett napilapok

Az 1881-ben alapított és a kutatás tárgyát képező események évében Rákosi Jenő által szerkesztett Budapesti Hírlap „konzervatív szellemiségű volt, a 67-es kiegészítés politikáját képviselte, helyenként és időnként szinte nacionalista és sovinszta felhangokkal”.²³ Az 1800-as évek végére harmincezres példányszámot ért el.²⁴ Népszerűségét később is meg tudta őrizni, és egészen 1939-ig működött.

Az Ujság 1903-ban indult, és politikai irányvonalát tekintve Tisza István konzervatív-liberális nézetei voltak rá jellemzőek. A bukaresti béke évében, 1913-ban 65 000-es példányszámban jelent meg.²⁵

A Szatmárvármegye politikai hetilap volt, „melyet a vármegyei egyesült ellenzék az 1905-ben életre kelt nemzeti ellenállás alkalmából alapított”²⁶ és 1908-ban a legolvasottabb hírlap volt a vármegyében.²⁷ Később, a kérdéses 1913. esztendőben a Szatmárvármegye a vármegyei Országos Függetlenségi és 48-as párt hivatalos lapjának vallotta magát, és ennek megfelelően erősen ellenzéki véleményt képviselt Tisza István kormányzásával szemben.

²³ Budapesti Hírlap 1883–1939 (<https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/BudapestiHirlap/>, letöltés 2020. nov. 22.)

²⁴ Buzinkay Géza: Kis magyar sajtótörténet. Bp. 1993. 53.

²⁵ Az Ujság, Ujság 1903–1944 (<https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/Ujsag/>, letöltés 2020. nov. 22.)

²⁶ Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Szatmárnémeti sz. kir. város. Bp. 1908. 400.

²⁷ Borovszky S.: Magyarország vármegyéi i. m. 401.

5. Budapesti Hírlap

A Budapesti Hírlap véleménycikkeiben Bulgária egyértelműen pozitív színben tűnik fel, az országot a „*Balkán erkölcsileg, anyagilag, területileg legerősebb államának, az európai török uralom megsemmisítőjének*” nevezik.²⁸ Nemcsak direkt módon értékeli fel a második Balkán-háború vesztes országát, hanem például leközlök a bulgáriai magyarok szimpátianyilatkozatát is. A Bulgária iránti rokonszenv miatt a béketárgyalások végső szakaszát úgy ítélik meg, hogy a győztes balkáni államok már a saját érdekeik érvényesítésén túl is követelnek Bulgáriától („*nem a balkáni erők egyensúlya a földolog, nem Szerbia közgazdasági önállóságának érdeke, hanem Bulgária teljes megalázása és fölosztása*”).²⁹ A napilap álláspontja szerint ez nem elfogadható, hiszen a balkáni erőviszonyok egyensúlyának kellene megvalósulnia, hogy a béke tartós legyen. Emiatt nem tartják kívánatosnak, ha a békekötés következtében Bulgária túlságosan meggyengülne. A Budapesti Hírlap részletesen ecseteli a béketárgyalások elhúzóda miatti nehézségeket (aratás elmaradása, kalózkodás megjelenése).³⁰ Azt tartja az egyik legnagyobb veszélynek, hogy az igazságtalan béke miatt állandóvá fog válni a győztes államok hatásai és a legyőzött polgáraik közötti konfliktus pl. bandaháborúk révén.³¹

A győztes balkáni államokról némileg különböző a Hírlap véleménye. Amilyen egyoldalúan pozitívan ábrázolja Bulgáriát, annyira negatív a győztesek megítélése. A konferenciáról maró gúnnal nyilatkoznak: „*[n]em valami épületes dolog lehet az a bukaresti tanácskozás. Az ottani nagy hőségben, a belső és külső tüztől égő fejű, izzadt urak ülnek, ugrálnak, szónokolnak, kiabálnak egymásra, fülledt levegőjű szobában. Mindenik nagyobb legény akar lenni a másíknál, mindeníkből ősi gyűlölet agyarkodik a másíkra.*”³² A részletből is kítűnik, hogy az újság szerint a béketárgyalásokon az államokat az egymás iránti ellenszenv motíválja, és mindegyikük csak a saját érdekeit kívánja érvényesíteni, nem törődve a Balkán egészére vonatkozó következményekkel. Különös ellenérzéssel viseltetnek Szerbiával szemben, ami a napilap megítélése szerint propagandahadjáratot folytat Magyarország ellen és újonnan szerzett vasútvonaláival a magyar gazdaság számára károkat okozhat.³³ Az újság

²⁸ Budapesti Hírlap, 1913. augusztus 8. 1.

²⁹ Budapesti Hírlap, 1913. augusztus 6. 1.

³⁰ Budapesti Hírlap, 1913. augusztus 6. 2.

³¹ Budapesti Hírlap, 1913. augusztus 8. 1–2.

³² Budapesti Hírlap, 1913. augusztus 6. 1.

³³ Budapesti Hírlap, 1913. augusztus 12. 2.

véleménye szerint azonban Románia nem tartozik e „*nekihevült agyú balkáni politikusok*” közé, hanem a feltételezett indulatokat csillapítani igyekeznek,³⁴ a béke minél előbbi megkötését kívánja elérni.³⁵

Ahogy a béketárgyalás folyamata a bolgárok számára kevésbé kedvező végkimenetel felé közeledett, felmerült a gondolat, hogy a végső döntést az európai nagyhatalmak közbeavatkozásával tegyék előnyösebbé Bulgária számára. A Budapesti Hírlap hasábjain is megjelenik ez a lehetőség, még azelőtt, hogy a bolgár diplomácia kudarcra biztossá válna.³⁶ Az újság ettől a ponttól kezdve valószínűnek tartja, hogy a béke revideálására sor fog kerülni. Ennek az az oka, hogy nem tartják hosszútávon fenntarthatónak Bulgária kialakult, megálázónak ítélt helyzetét,³⁷ és az ország „*[m]inden reménye abban van, hogy a hatalmak revíziója hozzájuttatja jogos kívánságainak teljesüléséhez.*”³⁸ A napilap úgy véli, hogy a balkáni vezetők képtelenek a saját helyzetük megoldására (ahogy a fenti, a béketárgyalásról szóló idézet is illusztrálja), és így elkerülhetetlennek tartja az európai nagyhatalmak közbeavatkozását a megnyugtató rendezés érdekében. A béke megkötése után megjelent értékelő vezércikk „*A bukaresti béke és revíziója*” címet viseli, és ebben tényként kezelik, hogy a felülvizsgálatra előbb-utóbb sor fog kerülni. A cikkben egyenlő esélyűnek tűnik a nagyhatalmak diplomáciai közbelépése és a konfliktus Bulgária általi fegyveres megoldása. A helyzetet a többi laphoz képest borúlátóan ítélik meg, mivel úgy gondolják, hogy revízió nélkül „*a bukaresti békének sem lesz hosszabb az élete annál a néhány hónapnál, a mely a londoninak jutott*”.³⁹ Az európai nagyhatalmaknak emiatt minden erejükkel véghez kell vinniük a revíziót – a felügyeletük nélkül a Budapesti Hírlap nem tudja elképzelni a balkáni egyensúlynak nemcsak a megteremtését, hanem a fennmaradását sem.⁴⁰

6. Az Ujság

Az Ujságban Bulgária megítélése ambivalens. Már augusztus 1-jén ezt jósolják a béketárgyalásokról: „*Annyi bizonyos, hogy Bulgária most fogja igazában*

³⁴ Budapesti Hírlap, 1913. augusztus 6. 2.

³⁵ Budapesti Hírlap, 1913. augusztus 7. 3.

³⁶ Budapesti Hírlap, 1913. augusztus 5. 5.

³⁷ Budapesti Hírlap, 1913. augusztus 8. 6.

³⁸ Budapesti Hírlap, 1913. augusztus 8. 6.

³⁹ Budapesti Hírlap, 1913. augusztus 12. 1.

⁴⁰ Budapesti Hírlap, 1913. augusztus 12. 1–2.

megjárni a maga kálváriáját. A nagy reménység s a romantikus lendület, a mellyel a »keresztes« háborúba indult, megtörték a vakságon és makacsságon, a mellyel »nagyokra vágyott«, s a hiszékenységen, a mely a vezető embereket a pánszláv intrika pókhálójába fogta.⁴¹ Bulgária ez alapján tehát egy nemes célért indította el a második Balkán-háborút, a háború folyamán azonban a saját becsvágyát igyekezett kielégíteni. Fontos az is, hogy Az Ujság szerint nem a saját meggyőződése, hanem a pánszláv befolyás hatására cselekedett. Bulgária idealistaként való jellemzése a későbbi vezércikkekben nem jelenik meg, ehelyett úgy vélik, hogy az ország által hangoztatott elvek csak ürügyként szolgáltak a még nagyobb hatalom megszerzéséhez. Úgy gondolják, hogy fordított helyzetben Bulgária ugyanilyen kegyetlenül járt volna el a győztes balkáni hatalmakkal szemben.⁴² Ennek ellenére később is bizonyos mértékű rokonszenvvel fordulnak a vesztes ország felé az első Balkán-háborúban szerzett érdemei miatt (a „*legtöbb vért vesztett*”, „*a közös ellenség főerejével küzdött*”).⁴³ Emiatt tartják elfogadhatatlannak a véleményük szerint Bulgária fejlődését gátló békét.⁴⁴ Úgy vélik, hogy Bulgária revansvágya miatt a balkáni konfliktus lezárása nem lesz tartós.⁴⁵

A balkáni béketárgyalásról Az Ujság a Budapesti Hírlaphoz hasonlóan gúnyos hangnemben nyilatkozik, az eseményeket egyfajta tragikomédiaként festve le. A balkáni államok egyetlen motivációjaként a még nagyobb hatalom megszerzését jelöli meg.⁴⁶ Drámai hangnemben ábrázolja azt, hogy a balkáni népek számára semmi sem szent: „*[ö]sszevissza gyermekek és asszonyok, betegek és aggyastyánok vére kiált ég felé, s az összes balkáni népek öltek és raboltak, valláskülönbség nélkül, s az összes balkáni népek összecapták a kezüket a kegyetlenségeken, ha ezt a másokra kellett bélyegül ráolvasni*”.⁴⁷ Az egymás ellen forduló balkáni népek közé Az Ujság Bulgáriát is besorolja, nem tesz különbséget győztesek és vesztesek között. A napilap kiemeli Romániát, mely katonai veszteségek nélkül fejezte be a második Balkán-háborút, és mely véleményük szerint ebből a kedvező pozícióból a béketárgyalások menetét irányítani kívánja anélkül, hogy erre joga lenne.⁴⁸

⁴¹ Az Ujság, 1913. augusztus 1. 1.

⁴² Az Ujság, 1913. augusztus 8. 2.

⁴³ Az Ujság, 1913. augusztus 8. 5.

⁴⁴ Az Ujság, 1913. augusztus 8. 5.

⁴⁵ Az Ujság, 1913. augusztus 8. 5.

⁴⁶ Az Ujság, 1913. augusztus 5. 1.

⁴⁷ Az Ujság, 1913. augusztus 8. 2.

⁴⁸ Az Ujság, 1913. augusztus 7. 1.

A nagyhatalmak között különösen érdekes Oroszország megítélése. Korábban láthattuk, hogy Az Ujság felrótta Bulgáriának, hogy „*pánszláv Macchiavellik ejtették törbe őket*”.⁴⁹ Oroszország szerepe még kétszer jelenik meg az ezt követő cikkekben. Augusztus 8-án felvetik azt a lehetőséget, hogy Oroszország a londoni egyezményt kívánja majd érvényesíteni, és Kis-Ázsiában vagy Trákiában közbe fog avatkozni.⁵⁰ Ezzel összefüggésben a napilap kijelenti, hogy a Monarchiának meg kell őriznie a jó viszont Oroszországgal, és nem szabad, hogy a béke revíziója során e két nagyhatalom ellentétbe kerüljön.⁵¹ (Az Ujság itt helyesen reflektál a Monarchiának arra a külpolitikai felismerésére, hogy az orosz diplomáciai célokot legalább részben támogatnia kell a dualista állam saját erőtlensége miatt.) A napilap feloldja az ellentétet a cikkekben egyszerre megjelenő, a Monarchiával egyetértésben lévő és Monarchia-ellenes Oroszország között. A szláv állam képét két részre választja: a hivatalos nyilatkozatokból kirajzolódó országra és az e mögött munkálkodó pánszláv „néphangulatra”, amelyet „*hatalmas pártfogók*” szítanak, és így magyarázza a látszólagos ellentmondást.⁵²

Az Ujság sokkal hangsúlyosabban jeleníti meg a háború lezárásának és a békeidőszak bekövetkeztének fontosságát, mint a Budapesti Hírlap. Ennek ellenére elismerik, hogy lehetséges a béke revíziója, ami véleményük szerint Kavala kérdése miatt fog megtörténni.⁵³ Később saját értesüléseikre hivatkozva szintén úgy nyilatkoznak, hogy a béke revíziója elkerülhetetlen.⁵⁴ Az események végső értékelésekor hangsúlyozzák, hogy mind gazdasági, mind politikai szempontból mennyire fontos lenne a tartós béke, viszont úgy ítélik meg, hogy a jelenlegi feltételek nem fogják ezt garantálni. Felülemelkednek azon a nézőpontra, hogy egyes balkáni nemzetek előnyös helyzetbe való juttatása a Monarchia számára is kedvező volna, sokkal inkább a balkáni erőegyensúly megteremtését tartják fontosnak minden körülmény között.⁵⁵

⁴⁹ Az Ujság, 1913. augusztus 1. 2.

⁵⁰ Az Ujság, 1913. augusztus 8. 1.

⁵¹ Az Ujság, 1913. augusztus 9. 5.

⁵² Az Ujság, 1913. augusztus 9. 4.

⁵³ Az Ujság, 1913. augusztus 7. 4.

⁵⁴ Az Ujság, 1913. augusztus 8. 5.

⁵⁵ Az Ujság, 1913. augusztus 9. 5.

7. Szatmárvármegye

A Szatmárvármegye nézete a háborúról alapvetően különbözik az előzőleg elemzett újságokétól, ez pedig ellenzéki pártállásából következik. Nem kérdőjelezi meg azt, hogy a fegyveres konfliktust maguk a balkáni államok robbantották ki, de úgy véli, hogy a háború szörnyűségeiért nagyrészt a csak a saját érdekeiket néző európai nagyhatalmak a felelősek, akik az újság véleménye szerint csak szították ezt a konfliktust, ahelyett, hogy mérsékelték volna.⁵⁶ Másrésztől viszont az európai nagyhatalmakat egyként kezeli, nem mutatja be különböző motivációikat, érdekellentéteiket. Oroszország hibáztatása, a pánszlávizmus vádja teljes mértékben hiányzik az események értékeléséből.

A mozgósított magyar katonák az újság szerint Ausztria érdekeit képviselik (Tisza István pedig ezt az osztrák akaratot viszi keresztül), Magyarországnak semmilyen nemzeti haszna nem származik belőle.⁵⁷ Azt is hozzáteszi, hogy a mozgósítás végső soron felesleges volt, a háború akkor is ugyanúgy alakult volna, ha az Osztrák–Magyar Monarchia semmit nem tett volna.⁵⁸ Hogy ezen állítása nagyobb érzelmi hatást gyakoroljon az olvasóközönségre, élénk színekkel festi meg mind a magyar katonák, mind a balkáni népek szenvedéseit.⁵⁹ A Szatmárvármegye felrója Tiszának, hogy az ország gazdasága eközben romlásnak indult, mind a munkaerőhiány, mind a természeti csapások (elsősorban az ekkor pusztító árvíz) következtében.⁶⁰

A Szatmárvármegyében kevesebb figyelem jut a harcoló balkáni államoknak, hiszen az újság az egész háború szempontjából kisebb jelentőségűnek ítéli őket, mint a nagyhatalmakat. Bulgáriát csak egyszer említi, helyzetének ecseteléséből szájalom érződik ki: „[a] nemrég dicsőséges Bulgária gúzsba vert tagokkal, szétszaggatva hever előttünk”.⁶¹ Az egyetlen ország, amelyet kiemel, az Románia. Ezt az országot ítéli a háborús felek közül a legveszélyesebbnek. Úgy gondolja, hogy a háborúból nem vette ki a részét, hanem „puskaropogás nélkül növekedett meg a zavarosban halászás mindig bevált recipéje szerint”.⁶² Az újság ezután leplezetlen ellenszenvvel szól „honi román álltestvéreink”-ről,

⁵⁶ Szatmárvármegye 9. (1913) 31. sz. 1.

⁵⁷ Szatmárvármegye 9. (1913) 31. sz. 1.

⁵⁸ Szatmárvármegye 9. (1913) 33. sz. 1.

⁵⁹ Szatmárvármegye 9. (1913) 31. sz. 1.

⁶⁰ A helyi esemény különösen nagy hangsúllyal jelenik meg: „Ami a nagyhatalmi érdekeknek hozott áldozat után még megmaradt volna, azt elvitte egy égi hatalom.” Szatmárvármegye 9. (1913) 31. sz. 1.

⁶¹ Szatmárvármegye 9. (1913) 31. sz. 3.

⁶² Szatmárvármegye 9. (1913) 31. sz. 3.

nem téve különbséget köztük és a saját államukban élő románok között.⁶³ Arra a veszélyre hívja fel a figyelmet, hogy a Balkán-háborúban megerősödött és megnövekedett államnak Erdély felé fog fordulni a figyelme, és azt próbálja meg majd elfoglalni.⁶⁴ Az újság erős ellenszenvé máshol is tetten érhető az 1910-ben a vármegye lakosságának egyharmadát alkotó⁶⁵ román kisebbséggel szemben. Többször is azt állítja, hogy Tisza István „*az oláhokkal paktál*”,⁶⁶ egy hírben például úgy jelennek meg a hangsúlyozottan együgyű oláh parasztok, mint akik a kormánypártot valódi meggyőződés nélkül támogatják, és így megakadályozzák a függetlenségi jelölt győzelmét.⁶⁷ Az etnikai ellentét tehát többszörösen is politikai szembenállássá változik át.

A békét a Szatmárvármegye sem gondolja tartósnak, a békekötés jellegéről nagyon találóan fogalmaz: „*[a] Balkán manlicherrel, kaszával, ostromágyúkkal és gyilokkal, elől- és hátultöltő berozsdásodott puskákkal felszerelt és egymást mérszárló szövetséges és testvér népsége végtére is – olajággal a sipkák mellett – egymással megkötötte a békét.*”⁶⁸ Az elemzésekben többször is feltűnik egy nagyobb európai háború réme.⁶⁹ Azonban a revízió gondolata konkrétan nem jelenik meg, a bukaresti béke egy vészterhes időszak lezárását jelenti a Szatmárvármegye véleménye szerint: „*Nevezetes dátum az augusztus hatodika; mert ezzel [...] gyilkosságok, kínzások, embertelenségek nagyon hosszú láncolata zárult be.*”⁷⁰

8. Az újságok formai összehasonlítása

A béketárgyalásról szóló hírek kétféle módon jelennek meg: szerepelnek bennük a szerkesztőség álláspontját tükröző véleménycikkék, és az országos lapok esetében a béketárgyalás menetéről beszámoló tudósítások. Ez utóbbiak a napilapok saját tudósítóinak tényszerű megfigyeléseit és a tárgyaló felek hivatalos nyilatkozatait tartalmazzák, így a történelmi tényekről jóval hitelesebb

⁶³ Szatmárvármegye 9. (1913) 31. sz. 3.

⁶⁴ Szatmárvármegye 9. (1913) 31. sz. 3.

⁶⁵ A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. (Magyar Statisztikai Közlemények 42.) Bp. 1912. 42.

⁶⁶ Szatmárvármegye 9. (1913) 37. sz. 3.

⁶⁷ Szatmárvármegye 9. (1913) 7. sz. 2.

⁶⁸ Szatmárvármegye 9. (1913) 32. sz. 3.

⁶⁹ Szatmárvármegye 9. (1913) 32. sz. 1–2.; Szatmárvármegye 9. (1913) 32. sz. 3.

⁷⁰ Szatmárvármegye 9. (1913) 32. sz. 3.

képet adnak, mint a politikai elemző cikkek. Némi részrehajlás azonban még a tudósításokban is megfigyelhető. Példa erre a Budapesti Hírlap esetében megfigyelhető kis mértékű szelekció a hírek között, vagy Az Újságban a tudósított hírek előtt található rövid összefoglaló, amely ráirányítja a figyelmet a közölt adatok jelentősebbnek ítélt elemeire.

A Szatmárvármegyében szintén jellemző az újság felépítésére a véleménycikkek és tudósítások kettőssége, és ezek a tényyszerűség szempontjából ugyanúgy különböznek. Véleménycikkeikben megjelennek országos és nemzetközi események, de tudósításaikban szinte kizárólag helyi, vármegyei híreket közölnek. Országos történésekről csak elvétve tudósítanak (pl. Ferenc József születésnapjáról),⁷¹ nemzetközi hírekről pedig egyáltalán nem.⁷²

9. Az újságok tartalmi összehasonlítása

Elsőként fontos leszögezni azt, hogy jelentős különbség figyelhető meg a Budapesti Hírlap és Az Újság illetve a Szatmárvármegye között országos és helyi jellegük okán. Az Újságban a világ és az ország minden tájáról megjelennek hírek, és helyi érdekeltségre utaló címe ellenére ugyanez jellemző a Budapesti Hírlapra is. Ezzel szemben a Szatmárvármegyében a helyi hírek sokkal hangsúlyosabbak, és az országos, illetve nemzetközi események alig-alig jelennek meg bennük.

Az újságok hangnemét vizsgálva levonható az az általános következtetés, hogy a Budapesti Hírlap politikai véleménycikkeiben inkább akar érzelmileg hatni olvasójára, gyakran használ történelmi párhuzamokat és gyakran él különféle retorikai és költői eszközökkel. A Szatmárvármegye hangnemét tekintve a Budapesti Hírlappal rokon, elsősorban érzelmi hatást kíván gyakorolni, emiatt gyakran alkalmaz erőس stílusértékű szavakat, érzékletes képeket, iróniát, és az olvasó meggyőzése érdekében még a túlzásoktól sem riad vissza. Az Újság jóval racionálisabb ítéletalkotásra törekszik a véleménycikkeiben is, bár a gúnyos hangnemet szintén gyakran alkalmazza.

Nemcsak a három napilap hangvételéből lehet következtetni politikai hovatartozásukra, hanem cikkeik tartalmából is. A béketárgyalás szereplőinek megítélése nem egységes. Bulgáriát a Budapesti Hírlap kizárólag pozitív jelzőkkel illeti, míg Az Újság felhívja a figyelmet az ország háborús felelősségére

⁷¹ Szatmárvármegye 9. (1913) 33. sz. 3.

⁷² Ahogyan az újság maga is megfogalmazza egy véleménycikkében: „a nemzetközi diplomácia titkait nem tudhatjuk”. Szatmárvármegye 9. (1913) 31. sz. 1.

is, ugyanakkor szimpátiát is kifejez iránta. Az Ujság hasonlóan elmarasztaló ítéletet mond a béketárgyalás győztes balkáni államairól, mint Bulgáriáról, míg a Budapesti Hírlap külön kezeli Bulgáriát, és őt akarja szimpatikus félként bemutatni. Bulgária nagyrészt kedvező megítélését természetesen magyarázza, hogy a Monarchia lehetőségeihez mérten Bulgáriát támogatta a béketárgyalások során, így a hátrányos békefeltételek mindkét országot rosszul érintették.

A Szatmárvármegye véleménye gyökeresen különbözik a másik kettőtől, a háború felelősének elsősorban a lelketlen machiavellistákként ábrázolt európai nagyhatalmakat és Romániát nevezi meg. Ez arra utal, hogy az országos külpolitikai érdekeket a vidéki napilap nem képviseli, amely részben ellenzéki jellegéből következik, részben pedig abból, hogy az országos érdeket felülírja a helyi politikai befolyás: az etnikai szembenállás a román kisebbséggel. A két országos napilapnál ez a helyi jellegű elkötelezettség értelemszerűen hiányzik, és nem jellemző a kormánnyal való erős szembenállás sem. A Budapesti Hírlapnál egyértelműen pozitív a román állam megítélése. Az Ujság szintén megfogalmaz kritikát Románia háborús és a béketárgyalásokon való szerepével kapcsolatban, de ez a kritika végső soron nagyravágyó kisállamként mutatja be Romániát, nem pedig olyan hatalomként, amely a Monarchiával szemben is területi követelésekkel léphetne fel. Így végső soron, bár nézőpontjuk hasonló, Az Ujság kritikája kevésbé radikális, mint a Szatmárvármegyében olvasható.

A Szatmárvármegye hangsúlyozza a konfliktus lezárásának fontosságát, és ezt a felfogást Az Ujság is vallja. Az Ujság felmutatja azt a szempontot is, hogy a balkáni békének a Monarchia gazdaságára is kedvező hatása van, és így fenntartása szükséges. Ehhez csatlakozik a Szatmárvármegye is, csak az ellenzéki újság a Balkán-háborúk során a magyar gazdaságot ért kárt hangsúlyozza, nem pedig a békekötés gazdasági előnyeit.

A három újság közül azonban egyik sem táplál hamis reményeket, mindannyian elismerik a békekötés dacára fennmaradt feszültségeket a balkáni államok között és többször is említik egy nagyobb léptékű európai háború kockázatát. A két országos napilap a revíziót szorgalmazza az európai nagyhatalmak vezetésével, míg ez a gondolat a Szatmárvármegyénél hiányzik. Az újságok által megfogalmazott aggodalmak jórészt megalapozottak voltak, hiszen az ezt követő balkáni konfliktus kirobbanása nemcsak a Monarchia, hanem az egész világ számára komoly következményekkel járt.

Júlia Eszter Papp

The Peace Treaty of Bucharest in the Light of the Hungarian Press

In the early 20th century diplomacy, a state's ability to assert its interests was influenced by – among many other factors – the extent to which foreign policy events appeared in the public opinion, and to which extent were these events viewed as personal national affair by the population. This endeavour of foreign policy not only appeared in the decision-making bodies of the state, but also in the press, which had increasing significance at that time. The study examines this in the context of a specific foreign policy event, the Bucharest Peace Treaty of 10 August 1913, which ended the Second Balkan War, and three printed press products, *Az Ujság*, *Budapesti Hírlap*, and *Szatmárvármegye*.

The First and Second Balkan Wars were initiated by the small Balkan states seeking independence, but the supreme powers in the area, especially Russia and the Austro-Hungarian Monarchy, also wanted to shape the wars and peace agreements according to their own needs. The alliances of World War I were already unmistakably recognizable in the field of diplomacy, and the national tensions, that later led to the outbreak of World War I in the Balkans, could be perceived, which increases the importance of military and diplomatic battles. The critical differences between the three newspapers are visible in how they distinguished the recognition of small states, that were involved in the Peace Treaty, by the great powers. Their views also differ on the process of peace-making and the possibility of revision. There is a particularly sharp contrast between the two pro-government national dailies, *Budapesti Hírlap* and *Az Ujság*, and between the rural and oppositional weekly paper, the *Szatmárvármegye*. Moreover, a significant Romanian minority lived in the territory of Szatmár county at that time, thus, unlike the national newspapers, a local ethnic confrontation also modifies the perception of the Balkan conflict in *Szatmárvármegye*. Despite these differences, all three newspapers' political opinions demonstrated the national compassion that is needed for foreign policy endeavour.

In this study, the issues of the three newspapers – that were published in a few days before and after the Peace Treaty – are used; and to the appropriate interpretation of the events of the war, the literature of István Diószegi and Gábor Demeter is used. The aim of this research is to explore the similarities and differences that can be discovered in the mentioned newspapers, and thus provide a momentary insight into the Hungarian public's opinion at the turn of the century.

(Translated by Edina Kocsik)

Selmeczi Péter

A „békecár” és a „gőzhenger”

Az orosz ellenségkép ábrázolása az első világháború
alatt kiadott magyar élclapok karikatúráin

1. Bevezetés

Az 1914. július 28-án kirobbanó első világháború tekinthető a modern történelem első totális háborújának, melynek ismérve, hogy amíg a korábbi évszázadok katonai konfliktusai során a nem harcoló személyek életét rendszerint csak közvetlenül a harcterek környezetében befolyásolták a hadi események, addig ezek egész társadalmak életében hoztak gyökeres változásokat.¹ A megnövekedett háborús terhek megkövetelték a hátország, így a gazdasági szereplők és a szélesebb társadalom egységét és a háborús erőfeszítések melletti maximális kiállását, így nemcsak a háború és annak hatásai voltak jelen az emberek mindennapjaiban, hanem a háborús propaganda is. Képeslapok, köztéri plakátok, az embereket körülvevő hétköznapi tárgyak, illetve állami és civil szervezetek megmozdulásai (segélyszervezetek gyűjtései, hadikölcsönkampányok, köztéri alkotások felállításai, hadikiállítások) igyekeztek ösztönözni a lakosságot a háborús erőfeszítések melletti kiállásra. A háború iránti lelkesedés ébrentartásának legfontosabb csatornájává Magyarországon is a dualizmus idejére kiépült tömegsajtó vált.²

¹ Terjedelmi okokból kifolyólag nem áll módomban minden egyes vonatkozó karikatúrát górcső alá venni, tanulmányomban elsősorban az orosz ellenségképpel kapcsolatban megjelenő leggyakoribb motívumokat, ábrázolásmódokat kívánom bemutatni példákkal is illusztrálva. Tanulmányom elkészültében nyújtott segítségéért ezúton is szeretnék köszönetet mondani egyetemi témavezetőmnek, Dr. Nagy Ildikó tanárnőnek (ELTE BTK).

² *Takács Róbert*: Sajtó és propaganda a háború idején. In: *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918)*. Szerk. Kaba Eszter. Bp. 2018. 31.

A világháború kitörését követően életbelépett az 1912:LXIII. tc.,³ melynek értelmében a sajtó termékeit a hatalom előzetes ellenőrzés alá vonta. Ennek keretein belül, ha a lapban „a hadviselés érdekeit sértő közleményt” találtak, megtilthatták az adott cikk közlését, a lapszám terjesztését, illetve bűnvádi eljárást is indíthattak ellene, de súlyosabb esetben a lap megjelenését is felfüggeszthették.⁴ A kormányzat a sajtó kontrollja mellett elvárta annak részvételét a háborús propaganda támogatásában illetve terjesztésében, és elmondható, hogy a Nagy Háború kezdetén a magyar politikai sajtó képviselői – meggyőződésből vagy kényszerből – egyértelműen kiálltak a háború ügyének támogatása mellett.⁵ A lapok a front eseményeiről központilag szervezett módon tudósítottak, a hátszágban pedig a sajtó kötelessége lett a lakosság háborús lelkesedésének megőrzése, melyet részint a magyar vitézség hangoztatásával, részint az ellenséges hatalmak törekvéseinek elítélésével, azok befekettítésével igyekeztek biztosítani.

A propaganda szempontjából fontos volt az ellenséges hatalmak negatív színben való feltüntetése, az ellenségkép-képzés, melynek vizuális megjelenítéseire jó példák a korszak népszerű hetilapműfajának számító élclapok karikatúrái. Jelen tanulmányomban ezen időszak neves, széles körűen forgalmazott élclapjaiban, így a *Borsszem Jankóban*, a *Bolond Istókban*, illetve a *Mátyás Diákban* megjelenő karikatúrákat áttanulmányozva kívánok áttekintést adni arról, hogy az első világháború alatt hogyan jelent meg az orosz ellenségkép a különböző gúnyrajzokon. Bemutatom, hogy az alkotók milyen vizuális eszközöket használtak fel az orosz ellenség dehumanizálására, dehumanizálására, kigúnyolására, milyen gyakori motívumok jelentek meg és ezen ábrázolások milyen kontextusban fordultak elő az egyes karikatúrákon.

³ 1912. évi LXIII. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91200063.TV>, letöltés 2020. nov. 10.)

⁴ A magyarországi sajtóellenőrzésért két szerv felelt a tárgyalt időszakban. Az előzetes cenzúra gyakorlása a Miniszterelnökségi Sajtóirodához tartozott, míg a Honvédelmi Minisztérium alárendeltségében létrejövő Hadfelügyeleti Bizottság, illetve annak sajtóalbizottsága volt az, amely meghatározta, hogy mely témák nem kerülhetnek a nyilvánosság elé. Utóbbi intézményhez tartozott a fronton működő ún. Sajtófőhadiszállás, illetve a haditudósítók is. A témáról bővebben: *Mucsi Ferenc*: Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején. *Történelmi Szemle* 27. (1984) 1–2. sz. 192–202.; *Kelemen Roland*: Sajtókorlátozás az első világháborúban. Egy alapjog léte az első világháborús kivételes hatalmi szabályozás árnyékában. *Iustum Aequum Salutare* 13. (2017) 4. sz. 113–126.

⁵ *Takács R.*: Sajtó és propaganda i. m. 28.; *Mucsi F.*: Sajtó, cenzúra Magyarországon i. m. 193.

2. Élclapok, mint a korszak történelmének forrásai

A magyarországi élclap kialakulásának gyökerei a szabadságharc időszakáig nyúlnak vissza, de széleskörű elterjedése a kiegyezést követően indult meg. Korszakunkra már, mint hagyományos magyar politikai hetilapműfaj működtek, szerkesztői, rajzolóí az aktuálpolitikai eseményekre reflektálva igyekeztek görbe tükröt tartani az olvasóik elé.⁶ Az élclapok a kor más sajtótermékeihez képest viszonylag csekély számban jelentek meg (az úttörőnek számító *Borsszem Jankónak* 1870-ben négyezer előfizetője volt),⁷ ugyanakkor a korszak városi társadalmának olyan fontos közösségi terei, mint a különböző kávéházak, kaszinók, olvasókörök, a helyi közélet alakjainak találkozóhelyei rendre előfizettek a nagyobb élclapokra, így azok viszonylag kicsiny példányszámuk ellenére szélesebb tömegekhez is eljuthattak.⁸ Buzinkay Géza élclapokról szóló munkájában kiemeli, hogy ezen sajtóműfaj fontos forrása a század olvasó közönségének (elsősorban a városi értelmiségnek) olvasási szokásait, politikai nézeteit és gondolkozásmódját illetően. A lapok tartalmával kapcsolatban az olvasók nem csak a szerkesztőségeknek címzett levelekkel mondhatták el véleményüket, hanem verseket, humoros történeteket beküldve befolyásolták a lapokban megjelenő témákat – maguk is szerzőkké váltak.⁹ A korszak legfontosabb élclapjai nem kötődtek kifejezetten egyetlen politikai párthoz sem,¹⁰ de mind kapcsolódott a kor magyar közéletének valamilyen eszmei-politikai áramlatához, így a *Borsszem Jankó* szabadelvű, a *Mátyás Diák* illetve a *Bolond Istók* alapvetően függetlenségi beállítottságúak voltak, míg a *Magyar Herkó Páter* kifejezetten antiszemita élclapként működött,¹¹ ugyanakkor az első világháború kitörését követően mindegyik hasonló intenzitással kötelezte el magát a háborús erőfeszítések támogatása mellett.¹²

Az élclapok népszerűségét biztosította az előbb említetteken fölül, hogy jelentős mennyiségű képi tartalommal rendelkeztek, és kiemelt fontosságot kaptak bennük a különböző karikatúrák, más néven torzrajzok vagy gúnyrajzok.

⁶ Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Bp. 2016. 212–213.

⁷ Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás* i. m. 214.

⁸ Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás* i. m. 297.

⁹ Buzinkay Géza: *Borsszem Jankó és társai*. Bp. 1983. 5.

¹⁰ „Az élclapok szókimondó politizálását lehetővé tette, hogy a nagypolitika számára szinte észrevehetetlenül fejlődhetek ki: a politikai irányokat a pártlapoknál egyszerűbb és ezért hatásosabb, szórakoztató, népszerű formában szolgálták.” Buzinkay G.: *Borsszem Jankó* i. m. 21.

¹¹ Tamás Ágnes: *Propagandakarikatúrák ellenségképei Szarajevótól Párizsig*. Bp. 2017. 22.

¹² Mucsi F.: *Sajtó, cenzúra Magyarországon* i. m. 194.

A gúnyrajzok alatt olyan művészeti alkotásokat értünk, amelyek tárgyukat nem a maga természetes valójában ábrázolják, hanem annak egyes részleteit túlzó módon, torzítva mutatják be. Ezen rajzokra jellemző volt az emberiség erkölcsi-társadalmi tévedéseinek megjelenítése képzelt karaktereken keresztül, illetve valós személyek nevetségessé tétele,¹³ de tágabb értelemben idesorolható minden más olyan humoros, szatirikus rajz, amely társadalmi és politikai eseményeket, illetve a mindennapi élet ellentmondásait mutatta be kritikai élel.¹⁴

Az első világháború kitörését követően a karikatúrák eszköztára gyakorlatilag változatlan maradt, azonban addigi szerepük gyökeresen megváltozott. A karikatúráknak más vizuális és grafikus műfajokkal együtt kiemelt szerepet tulajdonítanak napjaink kutatói az ellenségképek kialakításában,¹⁵ Eberhard Demm szavaival élve pedig a „*propaganda kiszolgálóivá*” váltak, elveszítve olyan korábbi funkciójukat, mint a „*társadalomkritika gyakorlása az állam, a hadsereg és az egyház autoriter struktúráival szemben* [fordítás tőlem – S. P.]”¹⁶ Tamás Ágnes propagandakarikatúrák ellenségképeivel foglalkozó munkájában kiemeli, hogy a karikatúrák jól alkalmazhatóak ellenségképek generálására és terjesztésére, mivel üzenetüket szélesebb rétegekhez képesek eljuttatni, figyelemfelkeltőbbek és gyorsabban dekódolhatóak, mint a szövegek, továbbá ellenséges vagy semleges területeken élők is megérthetik jelentéstartalmukat. A rajzok üzeneteinek értelmezése függött a befogadó előzetes háttérismertétől, de „*még hiányosan megfejtve is befolyásolhatta az olvasót [...] hogy egy csoportra barátként vagy ellenségként tekintsen*”.¹⁷ Az alkotók gyakran a leg-
elemibb népmesei ellentéppárokhoz nyúltak vissza, gyakoriak voltak a különböző mitológiai és bibliai utalások, továbbá az ellenséges nemzetek kultúrájával kapcsolatban már kialakult, a társadalom széles rétegeiben berögzült sztereotípiák használata.

¹³ Tamás Ágnes: A magyar politikai karikatúrák másfél évszázada. In: A magyar politikai karikatúra története. Szerk. Tamás Ágnes – Vajda László. Bp. 2018. 9.

¹⁴ Tamás Ágnes: Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon. Pozsony 2014. 99.

¹⁵ Z. Karvalics László: Nagy Háború és propaganda: a diskurzusfejlődés néhány iránya. In: Propaganda. Politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban. Szerk. Ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó. Bp. 2016. 48–49.

¹⁶ Eberhard Demm: Propaganda and Caricature in the First World War. *Journal of Contemporary History* 28. (1993) 1. sz. 166.

¹⁷ Tamás Á.: Propagandakarikatúrák ellenségképei i. m. 41.

3. Az oroszkép a dualizmus-kori közéletben, illetve a sajtóban

Az oroszokkal, illetve Oroszországgal szemben a magyar közvélemény körében már az első világháború kirobbanását megelőzően is erősen negatív érzelmek és sztereotípiák éltek, mely összefüggésben állt az orosz nagyhatalom expanziós törekvéseivel, a cári önkényuralmi rendszer elítélésével, illetve a 19. század második felétől az Orosz Birodalom által hivatalosan is felvállalt pánszláv ideológia¹⁸ vélt vagy valós veszélyével.

A 18. század végén megszülető ún. herderi jóslat¹⁹ is már „nemzethalál víziókat”, komoly félelmeket és veszélyérzetet keltett a reformkori művelt nemesség, írók-költők köreiből, és az 1830–1831. évi lengyel felkelés leverését (mely egyúttal állandósította a lengyelek ügyével való szolidaritást) követően a reformellenzék tagjait az Orosz Birodalom minden megmozdulása aggodalommal töltötte el, amely az 1849. évi orosz intervenciót követően csak tovább erősödött.²⁰ Az attól való félelem, hogy Oroszország hatalmának növekedésével a birodalom szláv elemei fokozatosan teret nyerve szétfeszítik mind a Monarchia, mind Magyarország integrális kereteit, a dualizmus-kori közéletben is folyamatosan tetten érhető,²¹ és elsősorban a különböző orosz katonai és politikai lépésekkel (pl. 1870–1871-es Pontus-kérdés, 1877–1878. évi orosz–török háború) összefüggésben a politikai sajtó termékei, így az élcikkek is érzékenyen reagáltak az eseményekre.²²

A dualizmus korának élcikkeiben gyakoriak voltak az olyan karikatúrák, amelyek a különböző nemzetiségek autonómia-követeléseit bírálták, de ezek mellett magának a pánszláv ideológiának, illetve a hazai nemzetiségi

¹⁸ Pánszlávizmus: a 19. század során kialakult eszmerendszer, amelynek célja Európa szláv szempontok szerinti „megszervezése” volt, ennek megvalósítását alapvetően az európai szláv népek államszövetség formájában való egységesítésében látták képviselői, orosz vezetéssel. *Gecse Géza: Pánszlávizmus az orosz és a szovjet külpolitikában 1914–1991. Külügyi Szemle 7. (2008) 1. sz. 144.*

¹⁹ „A magyarok [...] a szlávok, németek, vallachok és más népek közt az ország lakosságának kisebbik részét alkotják, és évszázadok múltán már a nyelvükkel is alig találkozunk.” *Pomogáts Béla: A nemzethalál víziója. Egy Illyés Gyula-tanulmány előzményei és története. Forrás 50. (2018) 4. sz. 39.*

²⁰ *Varga János: Helyét kereső Magyarország. Bp. 1982. 97.*

²¹ Azt, hogy a dualizmus-kori Magyarországot mennyire foglalkoztatta a pánszláv ideológia térnyerésétől való félelem nagyon jól mutatja, hogy például „Féltek a muszkától?” elnevezéssel még gyermekjáték is létezett a korszakban. *Barna Jakab: A játékok könyve. Bp. 1906. 117.*

²² Lásd még: *Várdi Katalin: Az 1870–1871-es Pontus-kérdés a korabeli élcikkek (Borsszem Jankó, Űstökös, Figaro, Kladderadatsch) tükrében. In: „Közel, s Távól” IV. Az Eötvös Collegium Orientalisztika Műhely éves konferenciájának előadásából, 2014. Szerk. Doma Petra – Takó Ferenc. Bp. 2016. 23–44.*

mozgalmak Szentpétervárhoz fűződő baráti kapcsolatainak elítélése, negatív színben való feltüntetése is gyakorta megjelenik a rajzokon.²³ Ezeken az ábrázolásokon már feltűnnek azon *muszkákkal*²⁴ kapcsolatos karakterjegyek, jelképek és motívumok, amelyek az első világháború éveiben is jellemeznifogják az élclapokban megjelenő orosz ellenségképet. Gyakorta tűnik fel a rajzokon az orosz államot szimbolizáló kozák alakja, amint a háttérből biztatja, harcra ösztönzi a különböző szláv csoportokat megtettesítő figurákat,²⁵ az „*utazó rubel*” motívuma, mellyel a nemzetiségi mozgalmaknak juttatott orosz anyagi támogatást fejezték ki a karikatúristák,²⁶ illetve az orosz medve alakja, amely mindenekelőtt az orosz nagyhatalmiságot jelképezte különböző kontextusokban.

4. A „békecár” és tábornokai

Az első világháború alatt készült karikatúrákon gyakorta tűnnek fel az ellenséges hatalmak uralkodói, katonai és politikai vezetői különböző torzított alakokban, gúnyolódás tárgyaként. A vizsgált élclapok rajzain az orosz uralkodó, II. Miklós rendszerint, mint népét elnyomó és azt feláldozó kegyetlen despota, önkényúr jelenik meg. Gyakori jelzője volt a „békecár”, amely utalás arra, hogy II. Vilmos német császár és az orosz cár 1914 júliusának legvégén zajló, a világháború kitörését megkésve megakadályozni próbáló táviratváltásai nem tudták meggátolni az osztrák–magyar–szerb konfliktus kiterjedésését, a július 30-án meghirdetett orosz általános mozgósítást pedig a német fél agresszióként értékelve augusztus 1-jén hadat üzent az Orosz Birodalomnak.²⁷ Miután a Monarchia és Oroszország között is beállt a hadiállapot (1914. augusztus 6.), a magyar élclapokban a cár alakja, mint a látszólag békére törekvő, de valójában háborúra készülő, álságos, megbízhatatlan figura jelenik meg. Ennek érzékletes bemutatása a Borsszem Jankó 1914. augusztus 9-i

²³ Tamás Á.: Nemzetiségek görbe tükörben i. m. 297.

²⁴ A muszka az orosz népre használt népies eredetű, a korszakban széleskörűen használt elnevezés volt.

²⁵ Tamás Á.: Nemzetiségek görbe tükörben i. m. 141.

²⁶ Például: Borsszem Jankó, 1881. augusztus 28. 1.

²⁷ II. Miklós cárt és II. Vilmos német császárt rokoni kapcsolatok fűzték össze (nagyapáik révén unokafivérek voltak) és a háború előtt élénk, személyes hangvételű levelezést folytattak egymással. Az 1914 júliusában köztük lezajló táviratváltásokról bővebben: Szunomár Szabolcs: A nem létező barátság vége. II. Miklós orosz cár és II. Vilmos német császár üzenetváltásai az első világháború kitörésének idején. In: Új nemzedék. (MOSZT Könyvek 11.) Sorozatszerk. Bebesi György. Pécs 2018. 101–114.

számának borítóján látható rajz, melyen II. Vilmos német császár rántja le az orosz uralkodó „*béke-álarcát*”, ezáltal az egész világ tudára adva, hogy „*a békecár lárvája mögött*” maga a kaszás rejlik (1. ábra).²⁸

Mindhárom vizsgált élclapban találhatunk olyan rajzokat, melyeken II. Miklóst, mint kegyetlen önkényurat ábrázolják, illetőleg ő vagy valamely tábornoka (az esetek többségében Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg)²⁹ halált hozó karakterként jelenik meg, gyakori jelképek mellettük az emberi csontok, illetve a halál kaszásoként való megjelenése. Az ellenség halálként való ábrázolása különösen alkalmas a háborús veszélyérzet fenntartására, hiszen – ahogy Tamás Ágnes fogalmaz – „*az emberek egyéni halálélmét aknázza ki társadalmi szinten*”.³⁰

A Borsszem Jankó 1914. szeptember 27-i rajzán a cár látszólag a földeken folyó őszi betakarítási munkákat szemléli, és a kép felirata szerint nagyon meg van elégedve, mind a marokszedő, mind az arató munkájával. A női alakon elhelyezett felirat azonban egyértelműsíti, hogy valójában a harctereken pusztító kolera szedi éppen az áldozatait, az arató kaszás pedig maga a halál – mindketten a cárt szolgálják.³¹ Hasonló üzenetet fogalmaznak meg a Mátyás Diák 1915. április 18-i és május 2-i rajzai. Előbbin az elégedettnek tűnő nagyherceg előtt tesz jelentést a kaszás alakjában ábrázolt főhadsegédje: „*Jelentem alázattal, újabb 108 000 orosz!*”;³² az utóbbin pedig az elfoglalt osztrák–magyar przemysl-i erődítménybe látogató II. Miklóst üdvözlük halott katonái (2. ábra).³³ Az ilyenfajta rajzokon a cár vagy a főtisztjei mellett lévő nagyszámú – arctalan tömegként, holtan fekvő, illetve szellemként jelen lévő – elesett orosz katona azt üzeni az olvasónak, hogy az uralkodó számára az orosz közemberek által meghozott legsúlyosabb áldozat is értéktelen.

Az élclapok karikatúrái igyekeztek követni a politikai és katonai eseményeket és azt a cenzúra követelményei szerint interpretálni, ennek köszönhetően egy rendkívül sematikus képet kapunk a keleti front eseményeiről. Erre jó példa a már hivatkozott przemysl-i karikatúra, amelyen a hangsúly a cár kegyetlen jellemén van, és emellett elsikkad az a tény a befogadó számára, hogy az erőd elvesztése súlyos vereséget jelentett a Monarchia számára. Hasonló üzenetet képvisel a Borsszem Jankó ilyen témájú, a „*A przemysli szűz*” című rajza is,

²⁸ Borsszem Jankó, 1914. augusztus 9. 1.

²⁹ Nyikolaj Nyikolajevics Romanov a cár nagybátyja volt, a világháború kitörésétől 1915. augusztus 21-ig ő töltötte be az Orosz Cári Hadsereg főparancsnoki tisztségét.

³⁰ Tamás Á.: Propagandakarikatúrák ellenségekpei i. m. 46.

³¹ Borsszem Jankó, 1914. szeptember 27. 6–7.

³² Mátyás Diák, 1915. április 18. 1.

³³ Mátyás Diák. 1915. május 2. 1.

amelyen az éhséget szimbolizáló torzalak látható lámpással a kezében, ahogy az erődítmény, mint „szűz leány” felé vezeti Nyikolaj nagyherceget. A kép üzenetét konkretizálja az aláírt szöveg is: az erőd eleste kizárólag az osztrák–magyar védők ellátatlanságának következménye.³⁴

A központi hatalmak 1915 májusától meginduló offenzívája eredményéül az orosz csapatok több száz kilométert voltak kénytelenek visszavonulni, a hadsereg vezetését pedig maga a cár vette át. A hadvezetésben beálló változást az élcsepok is leközlötték a karikatúráikon, a Mátyás Diák 1915. szeptember 19-i számának egyik rajzán a mezítlábas, rongyos nagyherceg indul el gyalog a Kaukázus felé, míg a másikon az aprónak feltüntetett, ironikusan „a rettenetes hadvezérnek” titulált uralkodó áll a kozákjai élére.³⁵ Az azonos napon kiadott Borsszem Jankó címlapja is ezzel az eseményvel foglalkozik, Bér Dezső³⁶ rajzán birkózást láthatunk, ahol a természetes és izmos Hindenburggal szemben száll ringbe a törpe, véznának megrajzolt orosz uralkodó, miközben a többi antant hatalom képviselői a nézőtéren foglalnak helyet (4. ábra).³⁷ A karikatúristák az országok vetélkedését előszeretettel ábrázolták különféle sporteseményeken keresztül, az olyan sportok, mint pl. a bokszt vagy a birkózást pedig különösen alkalmas volt egy-egy ország vagy érdekcsoport közötti küzdelem ábrázolására, a testarányok különbsége illetve az ellenfelet véznábbnak, gyengébbnek lefestő ábrázolásmód egyértelmű üzenetet közvetített a befogadó számára a küzdelem (számukra kedvező) végkimeneteléről.³⁸

5. „Iván, a kozák”

A karikatúrákon az ellenséges vezetők kifigurázása, negatív színben való feltüntetése mellett gyakoriak voltak az egyes ellenséges nemzetek megszemélyesítései archetipikus karaktereken keresztül. Ilyen széles körben ismert jelképek voltak a brit *John Bull*, a francia *Marianne* vagy az amerikai *Uncle Sam*

³⁴ Borsszem Jankó, 1915. március 28. 1.

³⁵ A nagyherceget eltávolítása után „megtiszteltetésül” a Kaukázus helytartójává nevezték ki. Mátyás Diák, 1915. szeptember 19. 4–5.

³⁶ Bér Dezső (1875–1924): festő, grafikus. Elsősorban karikatúrákat rajzolt, de készített plakátokat és könyvillusztrációkat is. Előbb munkatársa, majd 1910-től művészeti szerkesztője volt a Borsszem Jankónak, de rajzolt a Mátyás Diákba is. Humorlexikon. Szerk. Kaposy Miklós. Bp. 2001. 36.

³⁷ Borsszem Jankó, 1915. szeptember 19. 1.

³⁸ Tamás Á.: Propagandakarikatúrák ellenségképei i. m. 70–71.

alakjai,³⁹ ugyanakkor az oroszok esetében nem létezett egy ilyen rögzült, külső jellemvonásaiban állandósult antropomorf jelkép,⁴⁰ ezért a magyar élclapok ábrázolásai ilyen tekintetben esetlegesnek mondhatóak. Az Oroszországot megszemélyesítő figurák ábrázolása annyiban közös a megjelent karikatúrákon, hogy kozákokat ábrázoltak (néhány rajzokon Ivánnak nevezik őket), rendszerint az alakok felismerését garantálta a jellegzetes kucsma, kezükben gyakorta tartottak korbácsot. A rajzokon e figurákat előszeretettel ábrázolták torzított arccal és testarányokkal, gyakran félelmetes alakokként, akik azonban szervezetlenségük és iszákosságuk miatt mindig maró gúny tárgyává válnak, és jószerivel gyáván megfutamodnak a náluk jóval bátrabbnak és kitartóbbnak mutakozó ellenféllel szemben.

Az orosz kozák más antant államok megszemélyesített alakjaival együtt látható a Borsszem Jankó 1914. augusztus 16-i számában megjelent „Az Ententemulatóban” című képen, ahol a rajzoló, Bér Dezső erkölcsstelennek megrajzolt karakterei a harc helyett az idejüket a vendéglőben töltik. A prostituálnak ábrázolt francia *Marianne* az orosz katonával enyeleg, isznak (az asztalon egy abszintos és egy vodkás, korabeli szóhasználatban *vutkis* üveg látható). Az alakok ilyen ábrázolása egyfelől a kor olvasójának saját nemzete erkölcsi fölényét sugallhatta a képeken látható, züllött torzfigurákkal szemben, továbbá utal arra, hogy ilyen ellenfelekkel szemben a harctéren gyors győzelem várható.⁴¹ Hasonló az üzenete annak a képnek is, amelyen a brit figurát, az orosz kozákokot és a francia *Marianne*-t fürdőzésre invitálja az a szerb király, aki disznók társaságában hever az iszapban.⁴²

Az Oroszországot megszemélyesítő alakokat gyakran ábrázolták menekülés közben,⁴³ vagy sérülésekkel és kötésekkel tele, ezzel mindenkor a katonai vereségekre és az ellenség gyengeségére utaltak. A Mátyás Diák 1915. augusztus 1-jén megjelent rajzán az Iván Ivanovicsként megnevezett orosz katona szerepel kettős ábrázolásban. A kép baloldalán láthatjuk, ahogy a pocakos, elbizakodott orosz katona orrát fennhordva Galíciába érkezik, jobb kezében korbácsot tart, míg vállán ékszerekkel és ezüsttárgyakkal telepakolt zsákokat cipel, utalva az orosz csapatok pusztítására és fosztogatására. A kép jobboldalán ezzel szemben már egy lesoványodott, rongyos, mankóra támaszkodó alakot láthatunk, aki lassan

³⁹ Tamás Á.: Propagandakarikatúrák ellenségeképei i. m. 69.

⁴⁰ Philipp Werner: Az orosz medve nyomában. História 9. (1987) 1. sz. 16.

⁴¹ Borsszem Jankó, 1914. augusztus 16. 7.

⁴² Borsszem Jankó, 1914. augusztus 9. 7.

⁴³ Például: Mátyás Diák, 1916. augusztus 13. 5.

kullog hazafelé, miközben útját dögevő madarak hada kíséri.⁴⁴ Hasonló sebesült alak jelenik meg a Bolond Istók 1915. augusztus 8-i számának egyik rajzán is. Az orosz katona tagadja vereségének tényét, ugyanakkor a porrá égett házak előtt álló alak jól láthatóan több sebből vérzik, elvesztette egyik lábát, mankóval jár, törött keze és bekötött szeme is az orosz erő hanyatlására utal (6. ábra).⁴⁵

6. Az „orosz medve”

A medve, mint motívum a 19. század közepére mind az európai publicisztikában, mind a szélesebb közvéleményben erőteljesen összekapcsolódott az orosz állammal, dacára annak, hogy az orosz medve szókapcsolat alapvetően a keleti országba eljutó nyugati utazók „találmánya” volt,⁴⁶ első írásos említései a 16. századra vezethetők vissza.⁴⁷ A 18. századi itáliai utazó, Francesco Algarotti például egyik levelében Oroszországra úgy hivatkozik, mint „egy hatalmas jegesmedve, mely hátsó mancsaival a Jeges-tenger partján áll, nyitott szájával Törökország és Perzsia felé fordul, míg mellső mancsával keletre és nyugatra terpeszkedik [fordítás tőlem – S. P.]”⁴⁸ Az orosz medvét ábrázoló karikatúrák a 19. század elejétől már tömegesen jelentek meg az angliai nyomdák termékeiben, a magyar élclapokban az 1860-as évektől tűntek fel.⁴⁹ A sajtótermékek a medvét politikai jelképfiguraként használták, amelynek az orosz nép belső lényegét kellett kifejeznie – ugyanazt a funkciót töltötte be, mint a más karikatúrákon előforduló brit oroszlán, vagy a francia gall kakas alakja. Az orosz jellemet a jól megjegyezhető kép generációkon keresztül egyfajta fenyegető,

⁴⁴ Mátyás Diák, 1915. augusztus 1. 1.

⁴⁵ Bolond Istók, 1915. augusztus 8. 5.

⁴⁶ *Andrzej de Lazari – Oleg Riabov – Magdalena Zakowska: The Russian Bear and the Revolution: The Bear Metaphor for Russia in Political Caricatures of 1917–1918.* Arts. 9. (2019) 2. sz. 326.

⁴⁷ A szakirodalom az orosz medve (mint szókép) első írásos megjelenését William Shakespeare V. Henrik, illetve Macbeth c. darabjaihoz köti. A Macbeth egyik jelenetében a főhős szembeszáll Banquo szellemével és kijelenti, hogy szembenéz vele bármily ijesztő is legyen („Merem én, ami emberi: / Jöjj mint torzonborz orosz medve, mint / Páncélos orrszarvú vagy perzsa tigris; / Légy akármí, csak ez ne: s izmom, arcom / Meg se rezdül [...]” – Macbeth 4. felvonás ötödik szín, Szabó Lőrinc fordítása). *Anne M. Platof: The “Forward Russia” Flag. Examining the Changing Use of the Bear as a Symbol of Russia.* Raven: A Journal of Vexillology 19. (2012) 105.

⁴⁸ *Francesco Algarotti: Letters from Count Algarotti to Lord Hervey and the Marquis Scipio Maffei: Containing the State of the Trade, Marine, Revenues, and Forces of the Russian Empire.* London 1769. 122.

⁴⁹ *Kunt Gergely: Az ellenség teste: a vizuális degradálás eszközei első világháborús képeslapokon.* Acta Musei Militaris in Hungaria. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 12. (2012) 239.

kiismerhetetlen lényként rajzolta meg, amelyhez olyan tulajdonságokat is gyakran társítottak, mint a lomhaság, maradiság, kiszámíthatatlanság, ugyanakkor olyan erőt képviselt, amellyel mind ellenségeinek, mind szövetségeseinek számolnia kellett.⁵⁰

A medve⁵¹ a magyar élclapok karikatúráin a vizsgált időszakban több különböző kontextusban fordult elő. Voltak olyan karikatúrák, amelyeken (akár több más állattal együtt) mint űzött vad jelent meg, amelyet a központi hatalmakat szimbolizáló katonák – mint hajtók a vadászaton – fogtak gyűrűbe, ejtettek csapdába, illusztrálva a hadi helyzet központi hatalmak javára való elbillenését (7. ábra).⁵² Hasonló ábrázolás szerepel a Borsszem Jankó 1915. június 3-i címlapján, ahol láthatjuk, ahogy egy osztrák–magyar baka átöleli a visszafoglalt Przemysł-t szimbolizáló szűz nő alakját, miközben a mellette álló német katonára fenéken billenti lábával az orosz medvét, távozásra kényszerítve onnan.⁵³ Szintén a központi hatalmak galíciai sikerére utal a Bolond Istók 1915. június 20-i rajza, melyen az orosz medvét már elejtett vadként ábrázolták, amelyet a csőrében kardot tartó turulmadár⁵⁴ zsákmányként visz magával: „*Tehetetlenné vált az északi medve, / A győzelmes turul urrá lett felette*”⁵⁵ Elsősorban a berlini és bécsi élclapokban az antanthatalmak *zoomorf* figuráit gyakran mutatták be gyengélkedve, illetve sérülve, bekötözve, mellyel szintén az állatfigurák által megidézett ellenség gyengeségét, erejének megfogyatkozását akarták hangsúlyozni gúnyos formában az alkotók, de a magyar élclapokban az orosz hatalommal összefüggésben nem találhatók ilyen ábrázolások.⁵⁶

⁵⁰ Lazari, A. d. – Riabov, O. – Zakowska, M.: The Russian Bear i. m. 327.

⁵¹ A karikatúrákon az orosz medve külső jellegzetességeiben az európai barna medve (*ursus arctos*) vagy a jegesmedve (*ursus maritimus*) tulajdonságaival rendelkezik.

⁵² Borsszem Jankó, 1914. november 29. 5.; Mátyás Diák, 1915. május 9. 4.

⁵³ Borsszem Jankó, 1915. június 6. 1; A przemysłi erődöt hosszú ostromot követően az orosz csapatok 1915. március 23-án foglalták el, de a központi hatalmak 1915. májusában meginduló keleti offenzívája során néhány nap (május 31. – június 5.) alatt a német, illetve osztrák–magyar csapatok visszafoglalták. Galántai József: Az első világháború. Bp. 1980. 254–256.

⁵⁴ A turul a magyar eredetmondák legendás madara, amelyet a millenniumi ünnepek, szoboralítások tettek újra ismertté, a magyarság egyik jelképévé. A későbbiekben a Patrona Hungariae, a kettős kereszt és a korona mellett az I. világháborús emlékművek egyik kedvelt motívuma lett.

⁵⁵ Bolond Istók, 1915. június 20. 5.

⁵⁶ Ilyen ábrázolásmódra példa: Borsszem Jankó, 1918. április 7. 1. A berlini élclapban, a Kladderadatsch-ban ezzel ellentétben gyakori a sérült medve szerepeltetése a rajzokon: 1915 tavaszától jelentek meg olyan medveábrázolások, amelyeken a figura hiányos bundában majd 1917 elejéig egyre növekvő mennyiségű kötéssel látható, utalva az orosz seregek növekvő veszteségeire. Tamás Á.: Propagandakarikatúrák ellenségképei i. m. 67.

Más karikatúrákon a medve, mint nevetség tárgya jelenik meg. Ezen rajzokon egy tudatlan, felelőtlen állat képe rajzolódik ki, amely saját butaságának válik áldozatává,⁵⁷ vagy gyakran, mint cirkuszi állat kerül előtérbe. Ilyen jelenet látható a Borsszem Jankó 1915. február 5-i számának egyik rajzán is, melyen az antant hatalmakat megszemélyesítő, animizált figurák láthatók, amelyek – bár körbeveszik a porondmesterekként feltüntetett német és osztrák–magyar katonákat – láthatóan gyengék, rosszul tápláltak, és meghunyászkodnak előttük (8. ábra).⁵⁸ Az ehhez hasonló karikatúrák sajátjának tekinthető a vizuális degradálás azon módszere, hogy míg az ellenséges államokat *zoo-morf* módon ábrázolják, addig a saját csoport megőrzi *antropomorf* (emberi) alakját, ezzel is kifejezve a két csoport közti ellentétet.⁵⁹ Igen gyakoriak mindhárom vizsgált élc lapban az olyan rajzok, amelyeken az Oroszországot szimbolizáló medvealakot pórásra kötve tartják, táncoltatják az ellenség katonái, illetve a saját vagy más antanthatalmak (legfőképpen Nagy-Britannia) vezetői (9. ábra). Ezen rajzok elsősorban arra utalnak, hogy az erős medve könnyen manipulálható, saját vezetői elnyomják, kihasználják, illetve valójában a háttérből mások irányítják céljaik elérésére.⁶⁰ Ugyanezen ábrázolásmód egyfajta inverzét mutatja be a Borsszem Jankó 1917. március 15-i rajza, melyen az addig kvázi rabszolgaként tartott medvealak kezébe kerül az irányítás, és immár a cár az, aki láncra verve kénytelen az ostort pattogtató medve utasítására táncrea perdülni. Ez egyértelműen az 1917 márciusában végbemenő oroszországi forradalomra utal, melynek következtében II. Miklós cár lemondásra kényszerült.⁶¹

7. A „lerobbant gőzhenger”

A felsoroltak mellett voltak még más említésre méltó, eseti jelleggel megjelenő motívumok is, amelyek közül kiemelném az orosz gőzhengert, amely a Bolond Istókban, illetve a Mátyás Diákban tűnt fel több alkalommal (10. ábra). A „gőzhenger” kifejezés eredete nehezen meghatározható, mint az orosz nagyhatalmi törekvésekre, illetve az orosz hadseregére való utalás a 19. század közepétől vált a köztudat részévé, elterjedtségére jellemző, hogy az első világháború alatt a hazánkban megjelenő időszaki lapok hasábjain is igen gyakran találkozhatunk

⁵⁷ Bolond Istók, 1914. november 8. 3.

⁵⁸ Borsszem Jankó, 1915. február 5. 5.

⁵⁹ Kunt G.: Az ellenség teste i. m. 236.

⁶⁰ Bolond Istók, 1917. július 8. 5.

⁶¹ Borsszem Jankó, 1917. március 15. 11.

zzel a szókapcsolattal.⁶² Elsősorban az orosz emberáradat megállíthatatlanságának kifejezésére szolgált, a motívum 1915 első felétől tűnt fel az említett vicclapokban, ezen nézet kigúnyolásának kontextusában, utalva arra, hogy a központi hatalmak csapatai 1915 májusától meginduló keleti offenzívája sikeresen áttörte az orosz csapatok vonalait a keleti fronton.⁶³

8. Történelmi párhuzamok – reváns az 1848–49-es szabadságharc leveréséért

Az ellenség kigúnyolása, dehumanizálása mellett az élclapok karikatúráin szerepet kapott a magyar múlt dicső eseményeinek, illetve személyeinek a megidézése is a keleti fronttal összefüggésben, mint például Árpád vezér megjelenítése a Kárpátokban harcoló magyar csapatok mellett,⁶⁴ vagy például a Mátyás Diák 1915. augusztus 22-i számának rajza, ahol Szent István vág bele kardjával a keleti frontot ábrázoló térképbe, jelezve a központi hatalmak előrenyomulásának mélységét.⁶⁵

Témánk szempontjából azonban relevánsabb az 1848–49-es szabadságharcra utaló alkotások megemlítése, melyre több példát is találunk a Borsszem Jankó lapszámaiban megjelenő rajzok között. Az ebben a szellemben született karikatúrák alapvetően egyfajta revánsvágyat testesítettek meg az Orosz Birodalommal szemben, amelynek az intervenciós csapatai majd hetven évvel azelőtt leverték a magyar szabadságharcot (ezen rajzok alkotói nem foglalkoztak azzal az ellentmondással, hogy azon a cáron kívántak revánsot venni, akit anno maga a regnáló osztrák császár hívott az országba a szabadságharc leverése érdekében).⁶⁶ Ez jelenik meg a Borsszem Jankó 1915. március 14-i számának címlapján, amin Petőfi szelleme tűnik fel, ahogy az oroszok ellen

⁶² Például: „Igaz, az orosz gőzhengernek félelmetes volt a híre, ellenségeink nagyon bíztak benne és a belső front pesszimista arcvonalán is aggódva hitték, hogy a gőzhenger erőforrásai kiapadhatatlanok. A magyar és német vitézség azonban elszántan vetette magát a gőzhenger elé, útját állta, feltartóztatta, sőt csakhamar hátrálásra is kényszerítette.” Délmagyarország, 1917. március 2. 2. („A robbanó gőzhenger”)

⁶³ Mátyás Diák, 1915. február 21. 1.; Mátyás Diák, 1915. augusztus 1. 4.; Mátyás Diák, 1915. november 28. 5.; Bolond Istók, 1915. október 3. 5.

⁶⁴ Mátyás Diák, 1915. május 16. 1.

⁶⁵ Mátyás Diák, 1915. augusztus 22. 1.

⁶⁶ Tamás Á.: Propagandakarikatúrák ellenségekpei i. m. 74.; Takács R.: Sajtó és propaganda i. m. 30.

harcba vezeti a jelen honvédjait (11. ábra),⁶⁷ illetőleg az 1915. augusztus 29-én megjelent lapszám karikatúráján, amelyen egy magyar honvéd hever a cár mellett, kését az orosz uralkodó torkához emelve. A karikatúra a szabadságharcra utalva, a hajdani cári tábornok, Paszkevics szavait adja a jelenetbe betoppanó Nyikolajevics nagyherceg szájába, kiforgatva annak eredeti kontextusát: „*Felség, Magyarország Felséged lábai előtt hever*”.⁶⁸

9. Az 1917-es oroszországi forradalmak visszhangja az élclapokban

Röviden kitérnék arra, hogy az 1917. évi oroszországi forradalmi változások milyen módon jelentek meg az élclapok gúnyrajzain.⁶⁹ Az említett időszakban a megvizsgált lapok élénken foglalkoztak az oroszországi eseményekkel, ugyanakkor azok értékelésére szűk keretet szabott az erősödő cenzúra. Az 1917-es februári forradalom kitörésével és a cár bukásával párhuzamosan a Monarchiában is jelentős változások zajlottak le a közhangulatot illetően (a Tisza-kormány 1917 nyarára lemondásra kényszerült, munkássztrájkokra került sor), ezért a Hadfelügyeleti Bizottság igyekezett szigorítani a cenzúrát – a lapokból kitiltották a nemzetiségi feszültségekről, a munkáskövetelésekről, sztrájkokról, a béketaogatóságokról szóló híreket, illetve igyekeztek gátat szabni a háborúellenes megnyilvánulások bemutatásának is.⁷⁰ Ebben a szellemben az élclapok az oroszországi eseményeket alapvetően nem a társadalmi változások, hanem Oroszország háborús szerepvállalásának szempontjából igyekeztek interpretálni, így a Kerenszkij vezette kormányzatot vagy az 1917 novemberében hatalomra jutó bolsevikokat aszerint mutatták be pozitív színben, illetve kritizálták, hogy tevékenységük a keleti fronton zajló harcok folytatását, vagy a fegyverszünet és a békétárgyalások megkezdését vetítheti-e előre.⁷¹

⁶⁷ Borsszem Jankó, 1915. március 14. 1.

⁶⁸ Borsszem Jankó, 1915. augusztus 29. 5.

⁶⁹ A témával hosszabb terjedelemben foglalkozik: *Tamás Ágnes*: Az 1917. évi oroszországi események karikatúrák tükrében. *Történelmi Szemle* 60. (2018) 3. sz. 479–498.

⁷⁰ *Takács R.*: Sajtó és propaganda i. m. 20.; *Olasz Lajos*: Sajtóirányítás és háborús propaganda az I. világháború időszakában. *Belvedere Meridionale* 31. (2019) 2. sz. 115.

⁷¹ A bolsevikok politikai programja alapvetően tabutémának számított és a magyarországi pacifizmusnak sem adhattak hangot a lapok. 1918 február elején kormányzati szinten elrendelték, hogy „minden közlemény, amely a bolsevikokra és általában a bolsevikok mozgalmára vonatkozik, a sajtóbizottságnak előzetesen bemutatandó.” *Tamás Á.*: Az 1917. évi oroszországi események

Az orosz hátország forrongására és a cár helyzetének megingására utal a Borsszem Jankóban megjelent „Orosz március” című karikatúra. A rajzon a cárt láthatjuk, ahogy kibillen a trónszékéből, ami a fegyverekből és saját katonáinak holttesteiből álló domb tetején áll. Az uralkodó a koronája után nyúl, de a kép felirata már egyértelműen egy új korszak beköszöntét hirdeti: „Észak felől friss szél vihara vág, / Véres nagyok reszketnek, mint a fák, / Inog a trónus zord hullahegyén, / S a mély felnyög: - Világosság legyen!”⁷² A Mátyás Diák 1917. március 25-i rajza már a forradalmi megmozdulásokra utal. Látható, hogy az addig láncon tartott orosz medve most már szabad és a cáreviccsel a kezében menekülni akaró cár palástján tapos. A háttérben orosz katonák és munkások tömege zászlót lenget, melyen jól olvashatóak a nagy francia forradalom jelszavai: „Szabadság, egyenlőség, testvériség”. A rajz üzenete szerint a cár önkényuralmának végét saját népének lázadása hozta el, és a képalírásban megfogalmazódik a remény, hogy hamarosan a másik három mellé felkerül a negyedik jelszó is: a „béke” (12. ábra).⁷³ A cár bukását mutatja be a Borsszem Jankó azon rajza is, ahol az immár hatalmát veszített cár rongyosan, megmaradt értékeit csupán egyetlen batyuban cipelve megérkezik a „*facérok kávéházába*”. Itt már várják őt a „*kisbalkánok*”,⁷⁴ akik mint patrónusukat köszöntik, és megmenekülésük reményével tekintenek a cásra. A rajz egyszerre ábrázolja a cári hatalom végét, és egyúttal a Monarchiával szembeni pánszláv veszély elmúltát is.⁷⁵

Az élclapokban több olyan karikatúra is megjelent, amelyeken az orosz medve (illetőleg elszabadult bika) az addigi szövetségesei ellen fordul,⁷⁶ és az orosz állam a különbéke megkötése felé halad, de az előzetes reményekkel ellentétben májustól egyértelművé vált, hogy az Oroszország élére kerülő, az ekkor hadügyminiszter Kerenszkij nevével fémjelzett új vezetés kitart az antant szövetségesei mellett. Ebből az okból kifolyólag Kerenszkij alakja igen negatív a karikatúrákon, és azzal vádolják, hogy valójában csak az antant, pontosabban Nagy-Britannia érdekeit követve tartja benn Oroszországot a háborúban. Ez jelenik meg a Borsszem Jankó – az orosz szempontból kezdetben sikeres – Kerenszkij-offenzívát ábrázoló karikatúráján, amelyen Kerenszkijt

i. m. 479.; *Mucsi F.*: Sajtó, cenzúra Magyarországon i. m. 200.

⁷² Borsszem Jankó, 1917. március 18. 1.

⁷³ Mátyás Diák, 1917. március 25. 1.

⁷⁴ I. Ferdinánd román király, Péter szerb király és I. Miklós (Nikola) montenegrói király.

⁷⁵ Borsszem Jankó, 1917. április 1. 1.

⁷⁶ Bolond Istók, 1917. március 25. 5.; Bolond Istók, 1917. április 22. 5.; Bolond Istók, 1917. május 13. 5.

láthatjuk, ahogy meglovagolja az „angol játékmedvét”, utalva arra, hogy valójában Nagy-Britannia érdekeit szolgálja ki.⁷⁷ A Borsszem Jankó egy másik ábrázolása Kerenszkijt úgy mutatja be, mint aki az általa a népnek tett ígéretekkel (demokrácia és népjog) a brit uralkodó, V. György csizmáját fényesíti állhatatosan, míg a háttérben – immár polgári öltözetben – Nyikolajevics nagyherceg és II. Miklós állnak, utóbbi megjegyzi, hogy „Ezt a munkát ilyen jól mi mégse tudtuk volna elvégezni”.⁷⁸

Kerenszkij 1917. szeptember 1-jétől miniszterelnök lett, de hatalma fokozatosan hanyatlani kezdett összefüggésben a Kornyilov-féle katonai puccsal, a bolsevikok megerősödésével, és azzal, hogy kormánya nem tudott megfelelni a társadalmi elvárásoknak. Kormányzásának sorsát az 1917. november 7-én bekövetkező bolsevik hatalomátvétel pecsételte meg, amelynek eredményeként Vlagyimir Iljics Lenin került vezető szerepbe. Lenin ábrázolása a karikatúrákon sokáig esetleges volt, mivel a hazai publicisták nem rendelkeztek megfelelő arcképpel a bolsevik vezérről,⁷⁹ de ennek ellenére 1917 novemberétől gyakori a megjelenése az élclapok karikatúráin. A Mátyás Diák 1917. november 18-i számának egyik rajzán öklével keményen az asztalra csap, ami megzavarja az egymással vígan iszogató Kerenszkij és a brit *John Bull* közötti együttműködést, italaik az asztalra ömlenek.⁸⁰ A szintén ezen a napon kiadott Bolond Istók rajza már sokkal többet állít, amikor utal arra, hogy Lenin a központi hatalmakkal való különbsége megkötésére törekszik. A képen az egymással libikókázó Lenint és Kerenszkijt láthatjuk, utóbbi csonka kardjával hadonászva neveltség tárgyává válik, de vele ellentétben Lenin a kezében már a békét jelképező palmaágat tartja.⁸¹

A Borsszem Jankó december 9-i rajza már egyértelműen a békekötésre utal. Az Oroszországot megszemélyesítő óriásalak immár fegyvertelenül, fehér zászlót lobogtatva indul meg a német és osztrák–magyar katonák felé, miközben az antanthatalmakat szimbolizáló, nálánál jóval kisebb figurák kétségbeesetten próbálják a ruhájába akaszkodva, illetve az útját állva megállítani őt – sikertelenül (13. ábra).⁸² A Borsszem Jankóban 1917. december 16-án még utoljára felbukkan az orosz medve alakja, de immár azt láthatjuk, hogy ketrecéből kitörve a rengeteg felé bandukol, otthagya *Marianne*-t, *John Bull*-t

⁷⁷ Borsszem Jankó, 1917. július 15. 1.

⁷⁸ Borsszem Jankó, 1917. augusztus 12. 9.

⁷⁹ Tamás Á.: Az 1917. évi oroszországi események i. m. 495.

⁸⁰ Mátyás Diák, 1917. november 18. 1.

⁸¹ Bolond Istók, 1917. november 18. 3.

⁸² Borsszem Jankó, 1917. december 9. 3.

és a többieket teljes tanácsstalanságban: „Jajjjaj, eliskolt a családfenntartó! Hogy visszük tovább az üzletet?”⁸³ A keleti fronton zajló harcoknak végérvényesen a központi hatalmak és a bolsevikok képviselői által 1918. március 3-án megkötött breszt-litovszki béke vetett véget, mely aktus egyben az orosz első világháborús szerepvállalás befejeződését is jelentette.

9. Összegzés

Tanulmányomban a Nagy Háború alatti orosz ellenségképhez kapcsolódó magyar élclapi karikatúrákat vizsgáltam. Az idézett lapok alkotói élve a vizuális degradálás eszköztárával az oroszokat egyszerre félelmetesként, halálhozóként és „vágóhídra küldött” embertömegként ábrázolták, az ellenségkép megalkotásához a rajzolóknak már a világháború kitörése előtt is meglévő, a társadalom széles köreiben ismert sztereotípiákhoz és motívumokhoz nyúlta vissza, így az elemzett élclapokon – a propaganda követelményeinek megfelelően – tömegesen kerültek elő a már ismert „orosz kozák”, illetve „orosz medve” ábrázolásai. A rajzokat időrendben vizsgálva nyomon követhetőek a keleti front eseményei, melyek bemutatása a háborús céloknak megfelelően sematikus: a karikatúrákon a központi hatalmak teljesítménye felértékelődik, míg az orosz fél sikereinek értékét kétségbe vonják, az ilyen ábrázolásokon rendre az orosz vezérkar kegyetlensége és hozzá nem értése, továbbá az orosz emberáldozatok nagysága került előtérbe. Az orosz uralkodó, II. Miklós cár mindhárom vizsgált élclapban gyakorta tűnt fel halálhozóként, illetve kegyetlen önkényúrként, a világháború elején pedig a Borsszem Jankó az orosz ellenségképhez kapcsolódóan gyakorta idézte meg írásos, illetve képi formában is az 1848–49-es szabadságharc emlékét, melynek leverése kapcsán egyfajta revánsvágyat fogalmazott meg az Orosz Birodalommal szemben. Mindhárom élclap aktívan követte az 1917. évi oroszországi forradalmak eseményeit, de a szigorodó cenzúrához igazodva az ábrázolások csakis a háború szemüvegén keresztül interpretálhatták az eseményeket, így a vonatkozó karikatúrák központi témáját az orosz különbéke lehetősége adta – pacifista és antimilitarista hangokat nem üthettek meg az alkotók.

⁸³ Borsszem Jankó, 1917. december 16. 1.

Mellékletek

1. kép: A tizenkettedik órában

(Borsszem Jankó, 1914. augusztus 9. 1., ismeretlen művész)

2. kép: Miklós gazda körülnéz a földjén

(Borsszem Jankó, 1914. szeptember 27. 6–7., Bér Dezső)

3. kép: A cár Przemyslben

(Máttyás Diák, 1915. május 2. 1., ismeretlen művész)

4. kép: ábra: Jaj, mi lesz most?...

(Borsszem Jankó, 1915. szeptember 19. 1., Bér Dezső)

5. kép: Az Entente-mulatóban

(Borsszem Jankó, 1914. augusztus 16. 7., Bér Dezső)

6. kép: Önmeghazudtolás

(Bolond Istók, 1915. augusztus 8. 5., Jeney Jenő)

7. kép: Bajban a mackó

(Mátyás Diák, 1915. május 9. 4., Jeney Jenő)

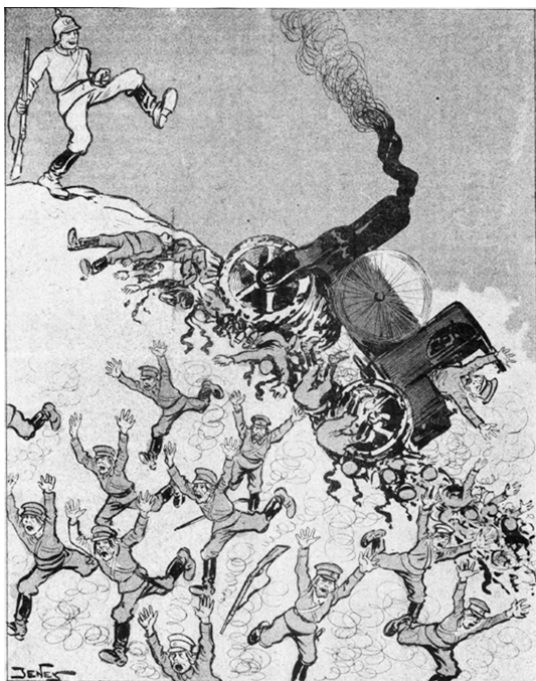
8. kép: Az európai cirkusból

(Borsszem Jankó, 1915. február 21. 5., Bechtold István)

9. kép: Medvetáncoltatás

(Borsszem Jankó, 1914. október 25. 3., Bér Dezső)

10. kép: Elkoptatott gőzhenger

(Bolond Istók, 1915. október 3. 5., Jeney Jenő)

11. kép: 1915. március 15.

(Borsszem Jankó, 1915. március 14. 1., Bér Dezső)

12. kép: Elszabadult a medve

(Máttyás Diák, 1917. március 25. 1., ismeretlen művész)

13. kép: Az észbekapott óriás

(Borszem Jankó, 1917. december 9. 3., Feiks Jenő)

Péter Selmeczi

The “Peace Tsar” and the “Steamroller” – Representation of the Russian Enemy Image in Caricatures of Hungarian Satirical Magazines Published During the First World War

The main aim of this study is to demonstrate the most significant features of the Russian enemy's image that appears in the caricatures of the Hungarian satirical magazines published during the period of World War I. Throughout the research, the drawings of three popular papers of this period – *Borsszem Jankó*, *Mátyás Diák*, and *Bolond Istók* – has been reviewed. Based on these, the main attempt is to illustrate the topic with examples, the visual tools – that had been used to demonstrate the demonization, dehumanization, and mockery of the Russian enemy –, and the context in these caricatures.

By using the relevant literature, the significance of satirical magazines – as historical source material – will be discussed, as well as the peculiarities of caricature as an artistic representation. In addition, the main motifs of the depictions of the Russian enemy appearing in the satirical magazines of the period is listed in turn. The writers/drawers of the examined papers depicted the events of the Eastern Front in a schematic way: they tried to doubt the success of the Russian side, while in the analysed drawings it is common to emphasize the cruelty and incompetence of the Russian general staff and the losses of the Russian side. The drawers based their toolbars on the stereotypes and motifs that were widely known in society before the outbreak of World War I, so that the depictions of the already known “Russian Cossacks” and “Russian bears” appeared in great numbers. The inclusion of the Russian ruler, Nicholas II, was greatly emphasized, who was depicted in the drawings as a cruel despot, an aggressor (“peace tsar”) and a death-bringing character, suggesting that the ruler also oppressed his own people and that even the most serious sacrifice that a Russian commoner could make was worthless for him.

All of the three analysed satirical magazines followed the events of the Russian Revolutions actively, and by the evaluation of these, it can be stated that the focus of the caricatures was the possibility of Russian separate peace treaty – within the framework of censorship.

(Translated by Edina Kocsik)

Erdélyi Kamilla

Egy király árnyéka

A meggyilkolt Karagyorgyevecs Sándor alakja
Az Est folyóirat tükrében

1. Bevezetés

1934. október 9-én halálos lövések dördültek el Marseille utcáin. Az 1921 óta regnáló jugoszláv uralkodó, Aleksandar Karađorđević – a magyar közbeszédben: Karagyorgyevecs Sándor – csupán pár perccel a *Dubrovnik* hajóról való partra szállása után egy macedón terrorista pisztolylövéseinek esett áldozatául. A királyt szállító, lassan haladó autót Piollet ezredes kísérte lóháton, néhány lépéssel megelőzve azt, így nem akadályozhatta meg a gyilkosságot, mikor is az elkövető felugrott a kocsi jobboldali hágcsójára. Piollet végül kardjával terítette le az elkövetőt, akit rendőrök tömege rohant meg és kezdett ütlegelni, de a lövések sora folytatódott. A kitörő pánik közepette több civil is életét vesztette, a késlekedés okán a király mellett utazó francia külügyminiszter, Louis Barthou is elhunyt kisebb sérülései ellenére vérveszteség következtében.¹

Az eset a marseille-i merényletként vonult be a történelmi emlékezetbe. Tanulmányomban a támadás célpontját, I. Sándor jugoszláv királyt kívánom középpontba állítani és körüljárni annak kérdéskörét, hogy a meggyilkolt uralkodóról milyen kép élhetett a korabeli magyar közvéleményben. Ehhez a korszak legsikeresebb napilapjában, *Az Est*-ben megjelent vonatkozó cikkeket kívánom elemezni, illetve a merényletkezhez kötődő jelenségeket, azok mozgatórugóit feltárni.

¹ Sz. Ormos Mária: Merénylet Marseille-ben. (Népszerű történelem) Bp. 1968. 5–11.

2. A merénylet általános visszhangja és okai

A történet hatására felzúdult az európai közvélemény, így a sajtó vizsgálata mindenképpen egy kínálkozó lehetőség. A kezdeti ijedt hangok az első világháború kitörésének baljóslatúan hasonló körülményeire emlékeztettek – az 1929. évi nagy világgazdasági válságból megfáradva kilépő emberek szorongva várhatták a külpolitika irányainak további alakulását. Végül a marseille-i merénylet nem idézett elő fegyveres konfliktust, de az elkövetők és a felelősök utáni nyomozás számos feszültséget szült a nemzetek között, miközben ez a tragikus esemény alkalmat szolgáltatott az európai szintű párbeszédre is Jugoszlávia belpolitikáját illetően.

Ennek jeleként a merénylet élénk sajtóvisszhangra talált a korszakban. Már pár nappal a merényletet követően megjelentek az első olyan támadó hangok a nemzetközi térben, melyek előbb Olaszországot, majd Magyarországot vádolták bűnrészességgel a gyilkosság kapcsán.² Bár az elkövetőről hamar kiderült, hogy egy macedón szeparatista szervezet, a VMRO tagja volt, a két egymással szövetséges állam valójában külpolitikai vízióik elérése érdekében hajlandó volt szakadár mozgalmakkal is felvenni a kapcsolatot³ és azoknak támogatást nyújtani, annak reményében, hogy azok képesek lesznek a délszláv állam egységét megbontani.⁴ A nyomozás során egy hét főből álló csoportot sikerült azonosítani, akik közül három főről bizonyosodott be, hogy korábban megfordultak a szintén szeparatista horvát *usztasa* mozgalom emigráns tagjai részére rendelkezésre bocsátott jankapusztai kiképzőtáborban. E tanyára kiürítésére már 1933 végén sor került, de a kompromittáló fejlemények így is elegendőek voltak ahhoz, hogy Magyarország egyedüliként maradjon a vádlottak padján, ami a kisantantnak, főleg Csehszlovákiának újabb támadási felületet biztosított az ország ellen.⁵

² Az Est, 1934. október 14. 1.

³ A Jugoszláviától való elszakadás érdekében szervezkedtek a koszovói albánok és a montenegróiak is, de a két legjelentősebb szervezet a macedónoké és a horvátoké lett. A VMRO-val (Vnatrešna Makedonska Revolucionarna Organizacija, azaz Belső Macedón Forradalmi Szervezet) való kapcsolat 1932-re már elhidegültnek számított, helyébe a horvátok usztasa mozgalmának (Ustaša Hrvatska Revolucionarna Organizacija, azaz Usztasa Horvát Forradalmi Szervezet) intenzívebb támogatása lépett, melynek tényét és kompromittáló részleteit viszont 1933-ban Jelka Pogorelec revütáncosnó leplezte le „Az emigráns gonosztevők titkai” című írásában. *Hamerli Petra: Magyar–olasz kapcsolatok és regionális hatásaik (1927–1934)*. PhD disszertáció. Pécs 2018. 135., 145., 149.

⁴ *Hamerli P.: Magyar–olasz kapcsolatok* i. m. 18., 131.

⁵ Az Est, 1934. október 14. 4., 7. 9.; Az Est, 1934. október 16. 1–2.

Az eseményekre való különös figyelem oka, hogy akárcsak a 19. században, úgy a két világháború közötti Európa történelmében is meghatározó tényezőnek számított a Balkán térsége – a Szerb–Horvát–Szlovén, majd 1929-től Jugoszláv Királyság működésének stabilitása és külpolitikai érvényesülése nem volt másodrendű tényező más hatalmak szemszögéből sem. Olaszország számára a délszláv állam kettős jelentőséggel bírt. Földrajzi elhelyezkedése okán egyrészt akadályt jelentett a balkáni terjeszkedő ambíciók felé,⁶ másrészt a későbbiekben potenciális szövetségesként merült fel. Esetleges együttműködésük ugyanis ellensúlya lehetett volna a náci Németországnak az *Anschluss*-al bekövetkező túl erősre növekedésével szemben, mely Mussolininak szintén kedvezőtlen lett volna.⁷ Franciaország a világháborút követő első években Közép-Európa térségében inkább Lengyelországra támaszkodott Németország és Szovjet-Oroszország elszigetelése érdekében.⁸ Csupán 1924-től, a Rajna menti terjeszkedő politikájának feladása után kezdett el a kisantant államok felé közeledni és velük szerződéses viszonyra lépni a közép-európai *status quo* megerősítése céljából.⁹ Az 1930-as évektől egyre növekvő német fenyegetés végül nyíltan defenzív irányváltásra kényszerítette az országot.¹⁰ A feltételezett német revans-szándék kezelése érdekében két fontosabb politikai irányvonal jelent meg: míg az egyik a célponttá válás elkerülésére törekedett, addig a másik a méltó ellenféllel válásban látta a megoldást.¹¹ Ez utóbbinak részét képezte a katonai erőfölény megőrzése, a nemzetközi szerződések megerősítése és a külkapcsolatok intenzívebb ápolása Angliával, a közép-európai utóállamokkal, illetve még a Szovjetunióval is.¹² Bár Édouard Daladier 1933-as miniszterelnöksége idején nem idegenkedett volna a Németországgal való megegyezéstől a négyhatalmi egyezmény megkötésén keresztül, ám közép-európai szövetségeseik tiltakozása

⁶ *Diószegi István: A két világháború közötti időszak diplomáciatörténete (1919–1939).* Bp. 1992. 106.

⁷ A két ország közötti bizonytalan diplomáciai közeledés egy példaként említhető I. Sándor 1931. augusztusában tett utazása Olaszországba, melynek célja az volt, hogy személyesen Mussolinival tárgyaljon egy esetleges megegyezésről, akár a Franciaországgal való szakítás árán is. Jugoszláviát ebben főleg kereskedelmi érdekek mozgatták, de a törekvés meghiúsult, mert mindkét fél a másiknak elfogadhatatlan feltételeket szabott volna – a balkáni törekvések feladását. *Hamerli P.: Magyar–olasz kapcsolatok i. m. 132–134.*

⁸ *Diószegi I.: A két világháború közötti i. m. 32.*

⁹ *Diószegi I.: A két világháború közötti i. m. 67.*

¹⁰ *Diószegi I.: A két világháború közötti i. m. 102.*

¹¹ *Diószegi I.: A két világháború közötti i. m. 108.*

¹² *Diószegi I.: A két világháború közötti i. m. 108–109.*

végül visszatartó erőként hatott.¹³ 1934 februárjában pedig az a Louis Barthou vette át a külügyi tárcát, aki teljes mértékben érezte a hitleri Németország fenyegetését, és egy németellenes szövetség kidolgozásán fáradozott, készen állva ebbe még a Szovjetuniót is bevonni.¹⁴ Ennek megvalósítása közepette érte a váratlan halál, a jugoszláv–francia kapcsolatok megerősítésének reményében.

3. Az áldozat

A délszlávok első államalakulatának történetében igen fontos szerepet játszott a marseille-i találkozó meghívottja, I. Sándor, a Karađorđević-dinasztia uralkodója. Országá történelmének megkerülhetetlen alakítójává 1929. január 6-án vált, amikor hatályon kívül helyezte az alkotmányt, feloszlatta a *Skupštinát*, azaz a nemzetgyűlést, illetve betiltotta a pártokat, erősen korlátozta a szabadságjogokat, ellehetetlenítette az önkormányzatiságot, és cenzúrát vezetett be. Minden hatalom letéteményese az uralkodó lett, de a radikális átalakulások, és az új diktatúra megszületése ellenére a király önkényuralmát átmeneti állapotként aposztrofálva vezette be. Érvelésében azt hangoztatta, amint megteremtődik a rend a politikai életen belül, visszavonja a „korlátozásokat”¹⁵

Az uralkodó élete annak ellenére, hogy karakterének és politikai működésének megítélése már kortársait is megosztotta, a 20. század viszontagságosan alakuló története hatására szegényesen feldolgozott maradt. Éppen ezért tartom különösen fontosnak a korabeli sajtó vizsgálatát, amely lehetőséget ad annak megismerésére, hogy a Horthy-korszak hétköznapi emberei számára miképpen jelenhettek meg a jugoszláv állam sorsdöntő eseményei és a mögöttük álló meghatározó szereplők.

4. Az *Est* forrásértékéről

A Trianon utáni Magyarország bár kezdettől elkötelezett volt a revízió valamilyen szintű megvalósítása irányába, a politikai elit egészen az 1930-as évek elejéig folyamatosan ingadozott, érdemes lenne-e ennek érdekében Olaszország

¹³ *Diószegi I.*: A két világháború közötti i. m. 114–115.

¹⁴ *Diószegi I.*: A két világháború közötti i. m. 117–118.

¹⁵ *Juhász József*: Volt egyszer egy Jugoszlávia. Bp. 1999. 58.; *Az Est*, 1929. január 8. 1–2.; *Az Est*, 1929. január 8. 2.; *Az Est*, 1929. január 12. 16.

vagy helyette I. Sándor országa felé orientálódni.¹⁶ Ebben a nem egyértelmű helyzetben így mindenképp várható volt Jugoszlávia ügyeinek reprezentálása, méghozzá nem feltétlenül egyoldalú módon. A marseille-i merénylet követően, a feszültséget keltő nyomozás részleteit ecsetelő cikkeken túl pedig születtek a meggyilkolt uralkodót, családját, illetve regnálását középpontba állító írások is. A korszak egyik legnépszerűbb és legszínesebb napilapja, Az Est bőségesen közölt cikkeket erre vonatkozóan, melyek olvasók százezreire jutottak aztán el. Ezek vizsgálatával azt kívánom bemutatni, hogy miképpen lett reprezentálva az uralkodó személye, milyen alak körvonalai jelenhettek meg az érdeklődők fejében ezeken keresztül.

A széles körű tájékozódáshoz azért bizonyulhat megfelelő választásnak Az Est a jelen kutatója számára is, mert a szenzációt a lehető legszeleesebb érdeklődési körön belül kereső lap politikai, gazdasági és igazságügyi hírektől kezdve a kulturális, sport- és közéletből vett aktualitásokig közölt összefoglalókat, elemzéseket, tudósításokat. Az újság legnagyobb erősségét az adta, hogy mindezek mögött megbízható hírszolgálat, kiterjedt tudósítói hálózat, jóképességű újságírók és rámenős riporterek álltak.¹⁷ A cikkeken megütött hang merésznek és haladó szelleműnek bizonyult.¹⁸ Nem tartoztak egyetlen párt holdudvarába sem – amely miatt a bankok és nagyiparosok játszottak egyre fontosabb patronáló szerepet hirdetésekért, rovatokért cserébe¹⁹ –, a politikai megnyilvánulásokban mérsékelt megközelítésre törekedtek, igaz, a címlapon helyet foglaló egyhasábos vezércikkek elég konkrét állásfoglalások is tudtak mutatni egy-egy kérdésben.²⁰

A vizsgálatra kiválasztott sajtóorgánum tehát pont az ismeretközlés legváltozatosabb formájára törekedett. Sándor király merényletét követően az események káoszából jelentkező külföldi tudósítások mellett gyakran alkalmazott technikának bizonyult egy-egy ország legismertebb lapjai véleményének lényegre törő összefoglalása, akár azok egy cikkeken belüli ütköztetése

¹⁶ Az 1929. évi jugoszláv alkotmányos fordulatot követően előtérbe került a két ország közötti puhatolózás a már egyre erősödő revíziós propaganda és a határon túli magyar kisebbségek miatti feszültségek ellenére is, ám a tárgyalások újabb megfeneklése egy meg nem hosszabbított kereskedelmi szerződés miatt következett be, amely a Jugoszláviában és Magyarországon egyaránt birtokos személyek számára nyújtott volna kedvezményt a termények vámmentes átvitelével. *Hamerli P.*: Magyar–olasz kapcsolatok i. m. 18., 132–133.

¹⁷ *Buzinkay Géza*: A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig. Bp. 2016. 296.

¹⁸ Az Est (1911–1939) (<https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/AzEst/>, letöltés 2020. okt. 30.)

¹⁹ *Buzinkay G.*: A magyar sajtó története i. m. 364.

²⁰ Az Est (1911–1939) i. m.

is, ha szándékoltan különböző politikai beállítottságú lapokból szemezgettek – az adott lap nevét, és ha fontos volt, politikai hitvallását pedig mindig feltüntették. Ez a hozzáállás remek lehetőséget kínál arra, hogy bepillantást nyerjünk a nemzetközi párbeszéd irányába, jól szemléltetve, hogyan tekintett a kontinens a bonyolult és konfliktusoktól terhelt jugoszláv világra. Emellett pedig összevethetjük a különböző háttérű véleményeket, illetve, ha úgy tetszik, karakterépítéseket az uralkodó személyéről, működéséről, tragédiájáról. Voltak hangok, amelyek szerint Karagyorgyevics Sándor a béke, az alkotmányosság letéteményese, mások szerint csak politikai önkényúr volt. Volt ő óvó, önfeláldozó szláv hazafi, míg másoknak csak egy arctalan szimbólum. Valaki az új idők erős kezű politikusát látta benne, mások bábként való kihasználhatóságát sejtették.

5. Egy diktatórikus fordulat háttere és megítélése

Az őt személyesen is ismerő publicista történész, politikai aktivista, Robert William Seton-Watson fogalmazott úgy egy 1934. október 30-án elhangzott beszédében, hogy I. Sándor személyében nem egy általános értelemben vett zsarnokot köszönhetünk.²¹ Mikor hatályon kívül helyezte a vidovdani alkotmányt, mindazon súlyos gazdasági-társadalmi-nemzetiségi problémákat kívánta saját kezébe venni, amelyekkel országa 1918-as megalakulása óta küzdött. Bár a szerbség eddigre már nem tudott nemzeti identitást adó vonzásokpontként fellépni – mivel a horvátok és a szlovének körében is kialakultak az önálló identitás szilárd alapjai –, mégis a szerb politikai elit, és kifejezetten az uralkodó is²² legfőbb célkitűzésének tartotta a délszlávok egyetlen nemzeté történő integrálását. E helyzet a belpolitika szűnni nem akaró ingatagságát hozta magával,²³ ám ahelyett, hogy a sokasodó problémák okaként lássa ezt

²¹ *Robert William Seton-Watson: King Alexander's Assassination: Its Background and Effects.* International Affairs 14. (1935) 1. sz. 20.

²² R. W. Seton-Watson ad frappáns összefoglalót arról a szellemi légkörről és gondolkozásmódról, mely Sándor király karakterének kulcsát adja. Három pillért emel ki: családi örökségének mély megélését – ükapja, Kara Đorđe Petrović, a dinasztia alapítója volt az 1804-ben kirobbant szerb függetlenségi felkelés heroikus parasztszármazású vezetője majd mártírja –, a szentpétervári tanulmányai alatt megismert pánszláv perspektívában való őszinte hitét, valamint katonás, a személyi vezetés felsőbbrendűségét elismerő gondolkodásmódját. *Seton-Watson, R. W.: King Alexander's Assassination* i. m. 21–22.; *Christopher Clark: Alvajárók. Hogyan menetelt Európa 1914-ben a háború felé.* Ford. Makovecz Benjamin. Bp. 2015. 23–24.

²³ Az instabilitás 1928-ban tetőzött – 1928. június 20-án egy montenegrói radikális párti képviselő a nemzetgyűlésen 5 horvát képviselőt lőtt le, köztük a Horvát Parasztpárt vezetőjét,

meg, az uralkodó még 1929-ben is az erős kéz politikájával megvalósuló nagyserb-centralista állammodellt és az egységes jugoszláv nemzet ideológiát tekintette megoldásnak. Rendkívüli, hálátlan és visszatekintve eleve sikertelenségre ítélt feladatot vállalt magára egy olyan nemzetállam eszméje mellett harcolva, mely valójában sosem létezett.²⁴

A magyar közvélemény a merényletet megelőzően I. Sándor életének eseményeiről elég felületesen értesülhetett csak, ez pedig nehezen teszi megérthetővé, miért is válhatott egyes újságírók prezentálásában az uralkodó az európai béke egyik letéteményesévé. Visszatekintve, az 1921. évi uralkodóváltáskor Az Est inkább foglalkozott azon aktákkal, melyekről azt lehetett tudni, hogy Péter király – I. Sándor apja és elődje – halálával váltak felnyithatóvá, és potenciálisan új információkat tartalmazhatnak az 1903-as szerb királygyilkosság kapcsán.²⁵ A koronahercegből királlyá váló Sándort ekkor épp Párizsban kezelték, egy vakbélműtétet követően ugyanis szervezete aggodalomra okot adó módon legyengült.²⁶ A délszláv államnak ezen bizonytalan napjai azonban nem keltek annyi figyelmet, hogy a történések további alakulásáról is tudósítsanak.

Az újabb fordulópontot 1929 januárja, a diktatúra bevezetése jelentette, ám ez sem tartotta annyira lázban a magyar közvéleményt, hogy napokon keresztül visszaköszönjenek az erről szóló hírek Az Est hasábjain – sokkal inkább a gyilkos Erdélyi Béla bírósági perének részletei kerültek ekkoriban előtérbe.²⁷ Az ügyben megjelenő kevés cikk mégis leginkább kétfajta megközelítést prezentált Sándor király tettét illetően. Többek között Az Est kezdő vezércikke is felháborodva bírálta Európa új önkényurát, vádként diktatúrát, államcsínyt és „mussolinizmust” említve.²⁸ Ezzel szemben a másik végpont a jugoszláv belügyek ítélezés nélküli ismertetése volt, mely leginkább arra kereste a választ,

Stjepan Radićot. A horvát koalíció nem volt többé hajlandó az együttműködésre, kivonultak a parlamentből. Decemberben az állam létrejöttének tizedik évfordulóján Zágrábban és más horvátok lakta területeken a kitörő zavargásokat csak katonai erővel, halálos áldozatok árán tudták leverni. *Juhász J.*: Volt egyszer egy i. m. 56.

²⁴ *Juhász J.*: Volt egyszer egy i. m. 59.; *Bíró László*: A királyi Jugoszlávia: a délszláv népek első közös állama. In: A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában. Szerk. Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor. Bp. 2005. 177.

²⁵ Az önállóan létező Szerbiában addig uralkodó Obrenović-dinasztia regnálása 1903. június 11-én ért véget, I. Sándor király és felesége, Draga Mašin brutális kivégzését követően. Néhány órával a véres eseményeket követően bejelentették a Karađorđević család meghívását a trónra. *Clark, C.*: Alvajárók i. m. 21–23.; Az Est, 1921. augusztus 19. 3.

²⁶ Az Est, 1921. augusztus 24. 6.

²⁷ Az Est, 1929. január 9. 1–4.; Az Est, 1929. január 11. 1–2.; Az Est, 1929. január 13. 1–2.

²⁸ Az Est, 1929. január 8. 1.

miért tarthatta az uralkodó ezt a fordulatot szükséges lépésnek.²⁹ Sok cikk született, melyek az ország belső hangulatát igyekeztek bemutatni, a horvátok örömét és a politikai együttműködésre való nyitottságukat kihangsúlyozva.³⁰ Ezt a vonalat erősítette egy, az uralkodóval készített interjú kivonatolása is.³¹ Ebben I. Sándor kiábrándultan vallott a jugoszláv parlamentarizmus csődjéről, ismertette a politikai válsághoz vezető lépcsőfokokat. A kialakult helyzet felelősségét teljes mértékben – kimondatlanul javarészt a horvát – politikusokra, azok együttműködésre való képtelenségére, kötelességeik elhanyagolására hárította. Az anarchia szélére sodródott ország képét felvillantva hangsúlyozta az antidemokratikus fordulat szükségességét és teljes jószándékát ezzel kapcsolatban, kiemelve diktatúrája átmeneti jellegét és annak célkitűzéseit. I. Sándor szavaiból sütött az eltökéltség, és a rendíthetetlen magabiztosság. A két világháború közötti időszakban egy sajátságos uralkodói profilt mutatott magáról, egyszerre kívánt a modern kor elvárásainak és kihívásainak megfelelni akaró, mégis hagyományos kötelességtudattal rendelkező államfő lenni. A 20. század lehetőségeit használta önreprezentációjához, nyíltan és szinte meglepő őszinteséggel vallva személyes meggyőződéséről válságba került államát illetően – nem egy eszmei hatalomforrásként, misztikus szimbólumként, hanem hús-vér személyként szólt és érvelt. Aktívan cselekvő személyt láthatunk kirajzolódni, aki legfőbb felelőségének érezte népének a javát szolgálni, országában a rendet és az igazságot megteremteni, kezében tartva és irányítva azon hatalmi ágakat, melyeket Isten kegyéből birtokolhatott.

Több francia lap kívánta Sándor királyt hasonlóképp tisztázni a diktatúra élesen hangzó vádpontjai alól, önkényúr helyett az erős kéz politikáját alkalmazni kényszerülő, népéért mindenre kész uralkodót láttatni benne.³² Ezzel, még ha nyíltan helyeslő kiállásról nem is lehet beszélni, de mentegetésről annál inkább – egyszerre az uralkodó felé, és Franciaország saját pozíciójára is gondolva, mint Jugoszlávia változatlan szövetségese.

Bár az új diktatúra mérsékelt európai fogadtatásban részesült, az „*európai béke apostola*” cím még mindig magyarázatra szorul. Az Est 1931. szeptember 4-i lapszáma, úgy tűnik akár hősként is kikiálthatná az uralkodót, mivel arról

²⁹ Az Est, 1929. január 8. 1–2.

³⁰ A szerbek reakciója az első napokban még nehezebben volt kiismerhető, mivel a király proklamációjának idejét – bizonyára szándékosan – az ortodox karácsony időszakára időzítette. Az emberek többsége családjuk körében visszavonultan ünnepelt, amely alatt a lapkiadás is szünetelt. Az Est, 1929. január 9. 7.

³¹ Az Est, 1929. január 18. 6.

³² Az Est, 1929. január 8. 2., 4.

az alkotmánykibocsátásról számol be, mellyel I. Sándor elméletileg helyreállította a demokráciát országában.³³ Ám hamar egyértelművé vált mindenki számára, hogy nem lehet valós sikerről beszélni – az oktrojált alkotmány csupán uralma valós természetének palástolását szolgálta. A királyi manifesztum kivonatát fordításban leközlötték, a tényszerű felsoroláshoz pedig csak egyetlen véleményezést fűztek, amely kiemelte: bár megmutatkoznak a szabadelvűség és a demokrácia elvei, de vannak olyan intézkedései az új alkotmánynak, amelyek továbbra is korlátozzák a polgárok személyes szabadságát.

Ha volt is akár a nemzetközi sajtóban tetten érhető nyoma annak a trendnek, amely az uralkodót önálló külpolitikai kiállása miatt méltatta, annak felkutatása további vizsgálatokat igényel. Azt viszont mindenképp érdemes megjegyezni, hogy Sándor, mint az európai békén munkálkodó király, leginkább a szintén elhunyt Louis Barthou oldalán említve tűnik fel ebben a szerepben. A francia külügyminiszter pedig valóban az európai nemzetközi politika prominens személyeként kezdett el működni, határozott víziót követve a nemzetiszocialista Németországgal szembeni összefogás megvalósítása érdekében. Ebben a tekintetben tehát, mikor például a Pertinax álnév alatt író André Géraud Európa 10-12 prominens államfőjéi közé sorolta őket – akiknek az elvesztése, mint a béke leghűségesebb és legnagyobb védelmezői, akár komoly aggodalomra is okot adhatnak az eljövendőkben³⁴ –, akkor inkább törekedhetett valójában Barthou érdemeinek kiemelésére és erősítésére. Ennek keretében pedig nem csak a francia külügyminiszter, de a merénylet valós célpontját jelentő I. Sándor is hasonlóan dicső jellemzést érdemelt.

A jugoszlávokkal feszült, ingadozó viszonyt ápoló Olaszországból érkező állásfoglalás is túlmutat önmagán. Az idézett cikkben Sándor király és Barthou tragikus eltűnését a „színpadról” Mussolini rögtön pótolni kívánta, ügyük szószólójaként.³⁵ Kihangsúlyozták, Róma nem fog változtatni az európai megbékülésre való törekvésén, ami e szomorú haláleseteket követően még sürgősebb feladattá vált.³⁶ Bizonyára azért érezhették fontosnak ezek kiemelését, mert a már a levegőben lógó *Anschluss* esetleges megvalósulásával a német erőter fenyegető mértékben nőtt volna meg. Ez ellen fellépni a béke, a megegyezés jelszavaival érte meg a legjobban, ráadásul a szerb felsővezetésben bekövetkező átalakulás optimizmusra is okot adott az olaszok számára – így akár a jugoszlávok megnyerését is szolgálhatta ez a dicsérő retorika. Érdekes adaléka

³³ Az Est, 1931. szeptember 4. 3.

³⁴ Az Est, 1934. október 11. 1–2.

³⁵ Az Est, 1934. október 11. 8.

³⁶ Az Est, 1934. október 14. 4.

a cikk háttérének, hogy már a merénylet másnapján az olasz diplomata, Carlo Galli felkereste a jugoszláv régenstanács élére kinevezett Karagyorgyevics Pált, a néhai uralkodó testvérét – aki személyes jó barátja is volt –, hogy tolmácsolja az olasz kormány részvétét. Jelentéséből pedig kiderül, hogy Olaszország kedvező fordulatnak ítélte Pál politikai előtérbe kerülését, ami új esélyt jelenthet egy olasz–jugoszláv megegyezés számára.³⁷

Ezek a hangok elég konkrétan vonatkoztak I. Sándor királyra, a jelentős külpolitikai tevékenységet folytató államférfira. A halálának tragédiáját érzékeltető írásoknak viszont egy másik típusát jelentette, amelyekben alakja sokkal elvontabban jelent meg. Ezekből, mondhatni, el is tűnt maga, Karagyorgyevics Sándor, és egy arctalan szimbólummá, az Európában lappangó erőszak áldozatává vált. 1934. október 11-én, a merényletről való cikkezés első napján, rögtön a címlap első hasábjára ilyen jellegű írással kezdett. A „*Két ravatal*” címet viselő írás kiállás az európai béke, szolidaritás és jobbra való akarás mellett. Sándor király és Barthou is a harag és a gyűlölet áldozataiként jelentek meg benne, mint maga Európa is, 1914 óta. Mi lett a civilizált Európából? – tette fel a költői kérdést a cikk írója. Ehhez rögtön meg is fogalmazta a válaszokat, amelyek a gyűlölet és az erőszak teljes elutasítását emelték ki. Mint írta, „*a részvételnek kell az európai embereket egymáshoz közelebb hoznia*”. A király halála figyelmeztetésként és emlékeztetőként tűnt fel azon értékekre vonatkozóan, melyekkel egy újabb világháborút akart elkerülni a zaklatott kontinens.³⁸ Az uralkodó temetéséről szóló beszámoló is írta, hogy a gyászszertartás kezdetével a díszszázad sortüze után a nép vezényszóra kiáltotta: „*Dicsőség Sándor királynak, a mártírnak!*”³⁹

6. A „szláv tragédia” kérdésköre

I. Sándor regnálásának értékelésére nemcsak mint a nemzetközi politikai porond egy tényezőjeként, hanem kifejezetten a jugoszláv nép vezetőjeként is sor került. Abban, hogy I. Sándor több évtizedes aktív jelenléte a közéletben tiszteletet érdemelt, bizonyára nem talált ellenvetésre, de államfői vezetésének viharos megítélése jól kiviláglik Az Estben leközölt cikkekből is.

A Popolo d’ Italia vezércikkéből kiemelésre került, hogy személyében egy olyan vezetőt veszített el a világ, aki már a balkáni háborúk kezdete óta nagy

³⁷ Hamerli P.: Magyar–olasz kapcsolatok i. m. 153.

³⁸ Az Est, 1934. október 11. 1.

³⁹ Az Est, 1934. október 19. 3–4.

szerepet játszott a térség életében, elvesztése így nem csak – a szarajevói merénylet párhuzamában nézve – „világtragédia”, hanem egyben „szláv tragédia” is.⁴⁰

A jugoszláv kormányajtó mindent egy lapra, a közös gyász fájdalmának érzékeltetésére tett fel. A cél a belső ellentétek csitítása, az összetartozás érzetének megteremtése volt.⁴¹ „A tragikus végű Sándor király vére tehát megpecsételi Jugoszlávia egységét”,⁴² ragadta meg Az Est cikkírója nagyon szemléletesen. A kollektív veszteség mértékének érzékeltetéséért Sándor királyt nemzeti hősként állították be, aki igazi hazafiként önfeláldozóan mindvégig az állam és a nép érdekeit szolgálta. A múltból a jövőbe tekintve pedig hangsúlyozták, rendszerével az uralkodó olyan szent örökséget hagyott maga után, mely hagyatékhoz a népnek méltónak kell bizonyulnia.⁴³ Az uralkodói temetés tudósításából az érződött, hogy a megteremtett hangulat ténylegesen megérintette az embereket, és őszinte tisztelettel hajtott fejet az elhunyt király, és egyben ember előtt. A gyászszertartás során pedig, mindennek betetőzéseként, az egykori királyt, mint a népét szeretettel és aggodalommal óvó atyát elevenítették fel. Ennek erősítéseként, a testét szállító, feketével bevont mozdony előrészen az uralkodó állítólagos utolsó szavai szerepeltek: „Vigyázzatok Jugoszláviára!”⁴⁴ A belgrádi tudósítások ezzel érzékletesen üzenhették, hogy a király halála mindenkit egyenlően érintő veszteség, az általa teremtett értékek tovább élnek, győzelme tehát valójában teljes. A régenssé vált Karagyorgyevics Pál szilárdan a megkezdett út folytatása mellett állt ki, mondván, „az a mű, amelyet ő Jugoszlávia egységesítése érdekében alkotott, olyan mélyen meg van alapozva, hogy halála után is fennmarad. Még ha újabb emberéleteket is áldozatul kell hozni az ország egységesítésének teljes elvégzése érdekében, ez a munka továbbfolyik.”⁴⁵ A magyar olvasók ezen az egységet mutató képen túl már nem értesülhettek olyan információkról, mint amilyeneket például a zágrábi olasz konzul jelentéséből tudhatunk meg a horvátokról, akiknek túlnyomó többsége csak rendőri intézkedések nyomására volt hajlandó az előírt fekete zászlót kitenni ablakaiba.⁴⁶

A külföldi reakciók már korántsem voltak ilyen egységesek. Törökország egyedülálló módon a temetés napjára saját területén is gyászt rendelt el, hogy

⁴⁰ Az Est, 1934. október 11. 8.

⁴¹ Az Est, 1934. október 12. 3.

⁴² Az Est, 1934. október 16. 13.

⁴³ Az Est, 1934. október 11. 3–4.

⁴⁴ Az Est, 1934. október 16. 3.

⁴⁵ Az Est, 1934. október 14. 7.

⁴⁶ Hamerli P.: Magyar–olasz kapcsolatok i. m. 153.

kifejezhessék, mennyire is méltányolták a király egyéniségét és államférfíui erényeit⁴⁷ – ám az ország ezen nagyvonalúságával egyedül maradt. Az angol sajtóban volt, aki a „különböző faji, politikai és vallási ellentétek közepette” történő egységesítés előharcosaként, az erős kéz embereként aposztrofálta az uralkodót.⁴⁸ Más, mérsékelt hangok is még szántak dicsérő szavakat Sándor emberi tulajdonságainak, de politikai céljait – központosítás és egységesítés –, illetve eszközeit már nyíltan elhibázottnak nyilvánították.⁴⁹ Lloyd George személyes véleménye viszont már egyáltalán nem volt visszafogott. A francia rendőrség kritizálása közben szögezte le, Sándort nem holmi nemzetközi gyűlölet ölte meg, hanem olyan belső ellentétekből fakadó indulat, melynek szítója maga a király volt.⁵⁰ Nézetével nem volt egyedül, szolidabb megfogalmazásokkal, de lényegileg azonos hozzáállással írták, hogy a „*palotai önkényuralommal*” szerzett elégedetlenkedőkkel Sándor saját politikájának áldozata lett. Merényletével sorsa teljesedett be, melyben a legnagyobb tragédia az, hogy pont akkor történt meg, amikor az uralkodó már láthatóan új utakat keresett országa számára.⁵¹

I. Sándor államférfíui megítélésének nem kifejezetten hangsúlyos, ám nem kevésbé érdekes részét adják azok az írások, amelyek azt érzékeltetik, hogy az uralkodó cselekvési szabadsága erősen korlátozva volt idegen elemek befolyása által. Ez a szempont csupán egy-egy cikk sugallatára, de 1929-ben⁵² és 1934-ben egyaránt megjelent. A régenssé kinevezett Karagyorgyevics Pál esetében szükséges erélyes fellépéshez írták megjegyzésként, „*Sándor cselekvési szabadságát nagy mértékben korlátozták bizonyos személyek, akik a balkáni és a világháborúban szerzett érdemeik alapján követeléseket támasztottak vele szemben. Nyílt titok, hogy ez a klikk a jugoszláv állam terhe volt.*”⁵³ Hozzátették, állítólag épp a marseille-i utazása után kívánt ez ügyben lépéseket tenni az uralkodó, ám tekintélyén ezek a mellékes utalások így is ügyesen csorbitanak, kiszolgáltatott bábbá alacsonyítva le személyét. Fontos kérdéseket vetnek fel e megjegyzések, ám annak idején nem foglalkoztak vele bővebben – valószínűleg ideig nem ért el Az Est hatásköre.

⁴⁷ Az Est, 1934. október 18. 2.

⁴⁸ Az Est, 1934. október 12. 4.

⁴⁹ Az Est, 1934. október 11. 8.

⁵⁰ Az Est, 1934. október 16. 13.

⁵¹ Az Est, 1934. október 11. 8.

⁵² Az Est, 1929. január 11. 8.

⁵³ Az Est, 1934. október 18. 4.

7. Családi pletykák nyomában

A merényletet követő vádak és konspirációk mellett egy valamit biztosan ki lehetett jelenteni: Sándor király halála után egy tragikus sorsú, gyászoló család és egy meggyengült dinasztia maradt. Trónörökös fia, aki II. Péter néven lépett trónra, ekkor még csupán egy tanulmányait épp megkezdő, 11 éves fiú volt. Az édesanyja mellett álló, napok alatt felnőni kényszerülő gyermekkirály képe ráirányította a figyelmet egy olyan uralkodói családra, amelynek történetében bőven akadtak véres események, sötét titkok és kényes részletek. A megtört hátrahagyottakról való cikkezés mellett⁵⁴ e kínálkozó lehetőséget sem hagyhatta ki Az Est.

A kérdést, hogy pontosan ki is volt Karagyorgyevics Sándor, nem tette fel a lap szerkesztősége magának. Nem közöltek az uralkodó életéről memoárt, részletesebb megemlékezést, csupán egy erősen hiányos, életrajzi sajátosságokat épphogy felvillantó írást, amely már inkább a mai értelemben vett bulvár irányába mozdult el.⁵⁵ Sándor király bátyjának, György hercegnek a nem mindennapi sorsát vették benne elő, akit uralkodásra alkalmatlannak nyilvánítva, örökléséről lemondani kényszerítettek, mivel 1909-ben egy szolgálójának halálát okozta.⁵⁶ Olyan pletykákat írtak, miszerint a Niš városa melletti kastélyban állandó őrizet alatt tartott testvér kényszerképzetekkel küzd, és olyannyira fél esetleges megmérgezésétől, hogy saját tyúkfarmot gondoz. A helyzet pikantériáját fokozta, hogy napokra rá már arról számolhattak be, hogy egyes jugoszláv ellenzékiek a gyermekkirály és Pál herceg régenssége helyett Györgyöt kívánják új uralkodójuknak.⁵⁷

Széles olvasói körük igényeinek kielégítéséért a lap nem tartózkodott a jól eladható, a tényeket a pletykákkal keverő írások leközlésétől. Így az érdeklődőknek lehetősége volt olvasni az elhunyt király állítólagos „kedd-főbiájáról”, melyet személyes ösztönnek és családi örökségnek egyaránt beállítottak és hosszasan boncolgattak.⁵⁸ Emellett Mária királynénak a tragédiát megelőző baljóslatú előérzetei is előkerültek,⁵⁹ csakúgy, mint az uralkodó életében valóban jelen levő korábbi merényletkísérletek, melyekkel rá lehetett mutatni, hogy egy egész királyi udvar féltette Sándor életét, akit misztikus végzete mégis

⁵⁴ Az Est, 1934. október 11. 2., 4., 8–9.; Az Est, 1934. október 12. 6.; Az Est, 1934. október 13. 2.; Az Est, 1934. október 14. 3.

⁵⁵ Az Est, 1934. október 11. 6.

⁵⁶ Clark, C.: *Alvajárók* i. m. 33.

⁵⁷ Az Est, 1934. október 19. 4.

⁵⁸ Az Est, 1934. október 12. 1–2.

⁵⁹ Az Est, 1934. október 14. 2–3.

utolért.⁶⁰ Összességében mégis az mondható el, hogy ezek a szenzációhajhász írások jóval kisebb arányban voltak jelen a többi, komoly hangvétellű cikkhez képest, ráadásul nem kiemelt helyeken és nem figyelemfelkeltő címek alatt jelentek meg. Az ilyen jellegű tartalmak megbújtak olyan címek alatt, mint „*Tudósítás a magyar–jugoszláv határról*”, „*A halott király hajója a viharos tengeren*” vagy „*Kínvallatás Annemassebán*” – ezzel erősítve a feltételezést, hogy leginkább akkor nyúltak ezekhez a témákhoz, ha a tervezettnél kevesebb releváns tartalommal tudtak szolgálni.

8. Konklúzió

I. Sándor jugoszláv király megjelenítése Az Est folyóirat írásaiban széles perspektívát nyit annak az ellentmondásos, összetett személynek a megítélésére, aki 1921 és 1934 között nagyhatású uralkodója volt országának és geopolitikai okoknál fogva jelentős szereplője az európai külpolitikának. A különböző politikai célok mentén megjelent az uralkodó a béke őreként és az európai civilizációt megrontó gyűlölet újabb áldozataként, elismerendő prominens balkáni politikusként, jugoszláv nemzeti hősként, önkényúrként, vagy épp egy összetett problémákkal küszködő államférfiként.

Tragikus halála értékes párbeszédet kezdeményezett az egyes országokban a demokráciához és az önkényuralomhoz való viszonyulásról, az Európa előtt álló külpolitikai utakról. Az újságcikkek vizsgálata pedig egyben lehetőséget is teremt az 1930-as évek légkörének érzékeltetésére is, amit egyszerre lengett körbe a világháború megismétlődésétől való félelem, az előretörő nacionalista terjeszkedési vágy, és az egykori nagyhatalmi pozíciók megtartásához való vak ragaszkodás. Mindezen terhek és vágyak mellett ott volt a hétköznapi polgárok csendes vagy elvakult érdeklődése és kivárása – saját mindennapjaik millióje közül szemlélve a nagy változásokat előkészítő eseményeket.

⁶⁰ Az Est, 1934. október 11. 6.

Kamilla Erdélyi

The Shadow of a King – the Figure of the Assassinated Alexander Karadžević in the Light of *The Eve* Periodical

On the 9th October, 1934, the visit of Alexander I – king of Yugoslavia – in Marseille concluded with a tragedy: the sovereign had become a victim of assassination, and in the unfolding panic, several people lost their lives – including the French Foreign Minister, Louis Barthou, who was travelling alongside the king. The events caused a vivid press coverage not just in the surrounding countries, but in Hungary, as well – that has been chosen as a primary field of research of mine.

Although, after the Treaty of Trianon (prepared at the Paris Peace Conference), for Hungary its Southern neighbour meant a significant factor for its revisional purposes. The autocratical turn of Yugoslavia in 1929 had not been left without response. However, the life of Alexander I had become a topic of public discourse in Hungary only after his death, and – in relation to this – the country was accused of taking part in the events surrounding the assassination, which caused a quickly growing interest about the happenings. Many articles were born about the personality and the judgement of the passed-away monarch.

The daily press examined in this study, namely *Az Est* (“The Eve”), seeks various ways of transmitting knowledge, and one of the most frequently used techniques was the summary or comparison of foreign articles. This gives a great opportunity to have an insight in the international debate about the assassination and to compare the different views about the king’s personality and reign.

The emerging picture shows solid contradictions – Alexander Karadžević was the mediator of peace for some, but a political autocrat for others. He could be a self-sacrificing patriot on one hand, and yet, just a puppet, a faceless symbol in the eyes of the public opinion. The importance of the understanding of this phenomenon is that – with this examination – we can get closer to the South Slavic history, which has a great impact in the wider European history, and to a better understanding of the atmosphere of the 1930s.

Kirchhof Gréta

A jugoszláv politika és az 1956-os forradalom Tito pulai beszédének fényében

1. Bevezetés

Josip Broz Tito, a Jugoszláv Kommunista Szövetségének főtitkára 1956. november 11-én beszédet tartott a pulai Hadsereg Házában, melyben a magyar forradalom okairól és értékeléséről beszélt. Felelősként egyértelműen a Rákosi–Gerő-klikk elhibázott politikáját jelölte meg és keményen bírálta a november 4-i szovjet közbeavatkozást. Kijelentéseivel a korábbi szovjet–jugoszláv konfliktust élesztette fel újra, ami alapvetően a keleti blokk szövetségének eltérő értelmezéséből fakadt és korábban is rányomta bélyegét a Szovjetunió és Jugoszlávia kapcsolatára. Az 1956-os magyar forradalomban éppen ezért volt nagy szerepe a jugoszláv politikának, hiszen valójában az események háttérében ott állt a szovjet–jugoszláv konfliktus kiújulása is, amelynek lecsapódása Magyarországon érezhető volt később is a Nagy Imre-per kapcsán. Tanulmányom célja, hogy körüljárjam az 1956-os forradalom jugoszláv értelmezését és ennek hatását a szovjet–jugoszláv, s ezáltal a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulására. Először röviden áttekintem a szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulását a háború végétől Tito Pulában elhangzott beszédéig, majd rátérek a pulai beszéd és a rá adott sajtóreakciók elemzésére. Munkámhoz a délvidéki magyar nyelvű napilapnak, a Magyar Szónak és az MSZMP pártlapjának, a Népszabadságnak a témáról szóló cikkeit használtam fel.

2. A jugoszláv–szovjet és a magyar–jugoszláv kapcsolatok a háború végétől a forradalom kitöréséig

A magyar–jugoszláv viszonyt 1945-től a szovjet–jugoszláv kapcsolatok alakulása határozta meg.¹ A második világháborút követően Jugoszlávia a keleti blokk többi országához viszonyítva lényegesen jobb helyzetben volt, hiszen területén sem szovjet, sem pedig nyugati szövetséges megszálló katonai egységek nem tartózkodtak.² A Szovjetunióval 1945-től kezdve szoros szövetséget épített ki, amelynek kihatása volt a magyar Jugoszlávia-politika alakulására is. Mivel a délszláv államban hamarabb megtörtént a kommunista átalakulás, mint a keleti blokk többi országában, a Tito vezette Jugoszláviának nagyobb tekintélye volt Magyarországon, mint a többi szocialista országnak. A jugoszláv vezetésnek – mivel a délszláv állam a szocialista berendezkedés magasabb fokán állt – hasonló tekintélye alakult ki Magyarországon, mint a Szovjetunióknak.³

A szovjet–jugoszláv szembenállás azonban már nem sokkal a háború után kialakult. Ennek egyik legfontosabb eleme a két ország vezetésének eltérő elképzelései voltak a keleti blokk egybetartásával kapcsolatban. Ez később, így 1956-ban is alapkőve lett a szovjet–jugoszláv összetűzéseknek és egyet nem értésnek. Míg Sztálin, illetve halála után az őt követő szovjet vezetők is a keleti blokkot a szovjetek katonai ereje által összetartott egységként értelmezték, addig a jugoszláv pártfőtitkár, Josip Broz Tito politikája jelentősen eltért ettől az irányvonaltól. Jugoszlávia nem állt szovjet megszállás alatt, az országban szovjet segítség nélkül alakult ki a kommunista rendszer, így Tito nehezen fogadta el a tömbön belüli szovjet hegemoniát.⁴ Az érdekellentét eredményeképpen 1948-ban Jugoszláviát kizárták a Kominformból.⁵ Ekkor Magyarország is megszakította kapcsolatait az ellenségesnek bélyegzett országgal, majd ebbe a szovjetek kedvére igazított politikába illeszkedett a Rajk-per is 1949-ben, amely a jugoszláv kémnek titulált Rajk László kivégzésével zárult.⁶

A Sztálin halálát követő *desztalinizációs* időszakban a jugoszláv és a szovjet vezetés újra közeledni kezdett egymáshoz. Ennek hatására Magyarország részéről is elindult a kapcsolatfelvétel a délszláv állam irányába. Rákosit 1956

¹ Hegedűs Attila: Az 1956-os magyar forradalom és Jugoszlávia. Zenta 2010. 11.

² Juhász József: Volt egyszer egy Jugoszlávia. Bp. 1999. 113.

³ Hegedűs A.: Az 1956-os magyar i. m. 11–12.

⁴ Rippl Zoltán: A magyar–jugoszláv viszony és a Nagy Imre-kérdés. Évkönyv 5. (1996–1997) 152–163.

⁵ Juhász J.: Volt egyszer i. m. 128.

⁶ Hegedűs A.: Az 1956-os magyar i. m. 12.

júliusában eltávolították a pártvezetésből és ugyanebben az időszakban felülvizsgálták a Rajk-pert. Rajkot felmentették az alaptalannak ítélt vádak alól és 1956. október 6-án – szinte már a forradalom nyitányaként – újratemették.⁷ Ugyanekkor a diplomáciai tárgyalások is megkezdődtek Jugoszláviával: 1956. október 23-án Gerő Ernő, az MDP Központi Vezetőségének első titkára éppen Jugoszláviából tért haza, ahol Titóval találkozott.⁸

3. A forradalom és Jugoszlávia

A magyar forradalom híre néhány nappal október 23-a után ért el külföldre. Veljko Mićunović, a Szovjetunió jugoszláv nagykövete volt 1956–1958 között. Ezt az időszakot naplójában⁹ örökítette meg, amit később kiadtak: Magyarországon 1990-ben jelent meg. Ebben beszámolt 1956 októberéről is. A magyar helyzetet október 24-én említette először, mikor leírta, hogy ugyan alig lehet tudni valamit a magyarországi helyzetről, de „*azt beszélük, hogy sokkal rosszabb, mint néhány nappal ezelőtt Lengyelországban volt*”.¹⁰ A Délvidék magyar nyelvű napilapja, a Magyar Szó először október 25-én foglalkozott a magyar helyzettel. Ekkor a címlapon közölt egy rövid összefoglaló cikket az eddigi eseményekről, amelyben Gerő Ernő rádióbeszédét ismertette,¹¹ majd az 5. oldalon „*Nagy Imre, az új miniszterelnök felhívása a rend helyreállítására*” címmel szentelt egy rövid cikket a magyar események addigi alakulásának. Ebben csak néhány, alapvetően rendszerhű szervezet és politikus véleményét közölték, mint például a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének felhívását vagy Nagy Imre ekkor még a forradalmat elítélő és ellenforradalomnak bélyegző rádióbeszédét emelték ki, valamint a szovjet közbeavatkozás fontossága mellett érveltek.¹²

Tito 1956. október 29-én fejtette ki véleményét a magyar forradalommal kapcsolatban, az MDP Központi Vezetőségéhez címzett levelében.¹³ Ebben már körvonalazódott az a koncepció, amivel a jugoszláv pártfőtitkár a későbbiekben is magyarázta a forradalom kitörésének okait. E szerint a Rákosi–Gerő-klikk

⁷ Hegedűs A.: Az 1956-os magyar i. m. 17.

⁸ Hegedűs A.: Az 1956-os magyar i. m. 18.

⁹ Veljko Mićunović: Tito követe voltam. Moszkva, 1956–1958. Ford. Bojtár B. Endre. Bp. 1990.

¹⁰ Mićunović, V.: Tito követe i. m. 124.

¹¹ Magyar Szó, 1956. október 25. 1.

¹² Magyar Szó, 1956. október 25. 5.

¹³ Magyar Szó, 1956. október 30. 1.

hibái okozták a helyzet ilyen szintű elmérgesedését, akik túlságosan sokáig maradtak az ország vezetésében és a fokozódó ellenállás és elégedetlenség vezetett végül a forradalom kirobbanásához.¹⁴ Mint a szövegben olvashatjuk: „Kedves elvtársak! Jugoszlávia népei és a Jugoszláv Kommunista Szövetsége már napok óta izgalommal és aggodalommal figyeli a szomszédos Magyar Népköztársaságban lezajló tragikus összeütközésekről szóló híreket. Mélyen sajnálják, hogy a felelős politikai tényezők hosszú évekig tartó téves és káros politikája ilyen súlyos helyzetet idézett elő Magyarországon. Ez politika szakadékot teremtett a dolgozó embereknek szocialista fejlődésre irányuló törekvése és az állami és politikai vezetőség tevékenysége között, és végül a fegyveres harcokra vezetett.” Majd kicsivel később: „A jugoszláv állami és politikai vezetőség nem kívánt és nem kíván beavatkozni a magyar munkásmozgalom belügyeibe. De éppen a Magyarországon ma lejátszódó események jelentősége miatt, a haladó szocialista törekvések és a magyar dolgozó nép érdekei iránt érzett szolidaritásból a Jugoszláv Kommunista Szövetségének központi vezetősége felhívja a magyar népet, hogy tegyen meg mindent a további vérontás beszüntetésére.” Itt Tito már lefektette az alapokat, amelyek később is fontosak volt Magyarországot-politikáját illetően. Emellett fontos kérdésként jelent meg újra az is, hogy a szocialista országoknak milyen mértékben van joga beavatkoznia egymás belügyeibe.

A második szovjet intervenció előtt Hruscsov a keleti blokk országainak beleegyezését kérte az újbóli fegyveres beavatkozáshoz. A tömb országai közül Jugoszlávia beleegyezésének a megszerzése volt az egyik legfontosabb, hiszen a délszláv állam a tömbön belül a legönállóbb és legerősebb országnak számított a Szovjetunió után.¹⁵ Hruscsov 1956. november 2-án késő este, gyakorlatilag a Magyarországot érő második szovjet támadás előestéjén tárgyalt Titóval Brioni szigetén a jugoszláv pártfőtitkár villájában. A tárgyaláson a már fentebb említett Veljko Mićunović is jelen volt. Naplójában a brioni találkozó részleteit is leírta, így ez az egyetlen dokumentum, ami erről tudósít.¹⁶ A találkozón eszerint jugoszláv részről Tito, Edvard Kardelj, Aleksandr Ranković és Mićunović voltak jelen, a szovjet felet csak Hruscsov és Malenkov képviselte.¹⁷ A szovjet vezetők Tito hozzájárulását kérték a szovjetek magyarországi beavatkozásához, amit Tito meg is adott.¹⁸ Emellett az új magyar kormány felállítására

¹⁴ Rippl Z.: A magyar–jugoszláv viszony i. m. 152–163.

¹⁵ Rippl Z.: A magyar–jugoszláv viszony i. m. 152–163.

¹⁶ Hegedűs A.: Az 1956-os magyar i. m. 38–39.

¹⁷ Mićunović, V.: Tito követe voltam i. m. 129.

¹⁸ Mićunović, V.: Tito követe voltam i. m. 130.

vonatkozó terveiket is megvitatták a jugoszláv vezetőkkel. A szovjet vezetők ekkor még Münnich Ferencet akarták az MSZMP főtitkáráként látni, azonban – legalábbis Mićunović leírása alapján – Tito volt az, aki lebeszélte Hruscsovot erről. Münnich helyett Kádárt ajánlotta, aki – mivel börtönben is ült a Rákosi-érában – még nem kompromittálta magát a közvélemény előtt úgy, mint a többi pártvezető.¹⁹ Tito azt is megígérte, hogy Nagy Imrét visszatartja a jugoszláv nagykövetségen és rábeszéli a lemondásra.²⁰

4. Tito pulai beszéde

A magyar forradalom leverését követően, 1956. november 11-én Tito beszédet mondott a pulai Hadsereg Házában.²¹ Alapvetően a magyarországi eseményeket értékelte és azok kirobbantó okait nevezte meg. Mint mondta: *„A szovjet elvtársak azt mondták, hogy Rákosi okos, hogy sikere lesz, és nem tudják, ki másra támaszkodhatnak abban az országban. Éppen azért, mert mind állami, mind pedig pártpolitikánk a másik belügyeibe való beavatkozást ellenzi és azért, hogy újra ne kerüljünk összeütközésbe a szovjet elvtársakkal, nem kértük eléggé a szovjet vezetőket, hogy tegyék félre az ilyen együttest, mint amilyen Rákosi és Gerő. Amikor Moszkvába mentem, nagy volt a meglepetés, amiért nem Magyarországon keresztül utaztam. Én éppen Rákosi miatt nem akartam keresztülutazni Magyarországon. Azt mondtam, hogy még akkor sem mennék Magyarországon át, ha úgy az út háromszor rövidebb lenne. Mikor ebben az országban egyre erősebb és erősebb elégedetlenség tört ki, éppen a kommunisták soraiban, amikor követelték, hogy Rákosi távozzék, a szovjet elvtársak látták, hogy így tovább nem lehet, megegyeztek, hogy Rákosi menjen. De hibát követtek el, mert nem engedték meg, hogy Gerő és Rákosi többi hívei is menjenek, akik a nép előtt kompromittálták magukat. Rákosi menetelét Gerő maradásához kötötték. Ez pedig hiba volt, mert Gerő semmiben sem különbözött Rákositól. Ugyanazt a politikát folytatta és ugyanazokért a hibákért felelős, mint Rákosi. Mit tehetünk mi akkor, elvtársak? Láttuk, hogy a dolgok nem mennek rendjén. Amikor a Krímbe voltunk, véletlenül Gerő is ott termett és véletlenül találkoztunk vele. Beszélgettünk is. Gerő elítélte a korábbi politikát és azt mondtotta, hogy hibás volt az a politika, mert rágalmazták Jugoszláviát, egyszerűen hamut szórt a fejére és kérte, hogy állítsuk helyre a jó viszonyokat, ígérvén, hogy az összes előbbi hibákat*

¹⁹ Mićunović, V.: Tito követe voltam i. m. 132.

²⁰ Hegedűs A.: Az 1956-os magyar i. m. 41.

²¹ Magyar Szó, 1956. november 16.

kijavítják és hogy nem térnek vissza többé a régihez. Mi meg akartuk mutatni, hogy nem vagyunk bosszúállók és nem vagyunk szűkkeblűek, beleegyeztünk, hogy beszélgetünk Gerővel és a Magyar Dolgozók Pártjának küldöttségével, amikor az Jugoszláviába jön. Helyre akartuk állítani a kapcsolatokat a Magyar Dolgozók Pártjával, mert reméltük, hogy majd így, a magyar pártot el nem szigetelve, könnyebben hatunk szabályszerű belső fejlődésükre. Csakhogy a dolgok már meglehetősen messzire mentek, amit nem tudtunk. Gerő Jugoszláviába jövelele és közös nyilatkozatunk már nem segíthetett. Az emberek Magyarországon már nem túrték a sztálini elemeket, akik még tartották a hatalmat. Követelték eltávolításukat és követelték az áttérést a demokratizálódás útjára.”²² Tito itt újra a Rákosi–Gerő-klikk nem megfelelő, sztálinista politikájában látta a forradalom alapvető okát. Emellett megfigyelhető az is, hogy míg az első szovjet beavatkozást egyértelműen Gerő rossz helyzetkezelésének és nagy katasztrófának nevezte, addig a másodikat egyszerű hibának, ami egy még nagyobb katasztrófát (vagyis Tito nézetei szerint Magyarország faszizálódását, a Horthy-rendszerhez való visszatérését és kilépését a keleti blokkból) háritott el. Ez tehát véleménye szerint hiba volt, de szükséges, ezért nem lehetett mást tenni. Ezzel nyilvánvalóan saját felelősségét is kisebbiteni akarta, hiszen Mićunović naplója alapján tudjuk, ő is áldását adta a szovjet intervencióra. Mindezek mellett abban, hogy beszédében Tito a szovjet közbeavatkozás helytelenségéről beszélt, tettenérhető újra a szovjet és a jugoszláv vezetés eltérő véleménye a keleti blokk szövetségéről és ennek egybetartásáról. Látható, hogy Tito számára a szovjet hegemonia a keleti blokkon belül nem lehetett elfogadható.²³ Emellett a Kádár-kormány legitimitását is hangsúlyozta. Mint ahogy a beszédben később megfogalmazta: „Mondhatom, elvtársak, hogy ezeket az embereket az új kormányban személyesen ismerem, és véleményem szerint azt képviselik, ami Magyarországon a legbecsületesebb. Szenvedtek Rákosi alatt, börtönökben voltak és őszintén egy új fejlődés hívei. Ezt mutatja a program, amit Kádár kihirdetett, és amit ti is olvastatok. De a szovjet közbelépés gyengíti az egész programot és a kormány nagyon súlyos helyzetben van. Felmerült most a kérdés: szükséges volt-e a szovjet közbelépés? Az első közbelépésre nem volt szükség. Az első közbelépés, amelyre Gerő felhívására került sor, teljesen hibás volt. A másik hiba abban rejlett, hogy a felelős emberek ahelyett, hogy a második közbelépésre vártak volna, nem tették meg rögtön azt, amit később megtettek, amikor a második szovjet beavatkozásra került sor, vagyis nem teremtettek új kormányt, nem adtak ki deklarációt. Ha előbb alakítottak volna új kormányt és deklarációt adtak volna ki, a munkás

²² Magyar Szó, 1956. november 16.

²³ Rippl Z.: A magyar–jugoszláv viszony i. m. 152–163.

*és kommunista erők valószínűleg elkülönültek volna a reakciós elemektől, és könnyebb lett volna kilábalni ebből a válságos helyzetből.*²⁴ Látható a fenti idézetből, hogy az általa támogatott Kádár-kormányt próbálta legitimálni azzal, hogy a legbecsületesebbnek nevezte őket a magyar politikai életben, és Kádár Rákosi alatti meghurcoltatását is kiemelte. Emellett a második szovjet közbeavatkozást a magyar politika hibájaként nevezte meg, hiszen – véleménye szerint – ha a megfelelő emberek hamarabb kormányt alakítottak volna, nem lett volna szükség a szovjetek beavatkozására.

Tito pulai beszédével újra okot szolgáltatott egy jugoszláv–szovjet összetűzésre. Az, hogy nem zárták ki újból Jugoszláviát a keleti blokkból, annak köszönhető, hogy a szovjet vezetés számára a magyar események után mindennél fontosabb lehetett, hogy a tábort egyben tartsák.²⁵ A sajtóban azonban kibontakozott egy vita a beszéd értelmezéséről.

5. Reakciók Tito pulai beszédére a sajtóban

A következőkben két napilapot vizsgálok meg aszerint, hogy hogyan jelenik meg bennük Tito pulai beszédének az értékelése. Először a Délvidék magyar nyelvű sajtóját képviselő Magyar Szó című újságot elemzem, majd a Népszabadságot, ami az MSZMP pártlapja volt.

A Magyar Szó először október 25-én írt a magyarországi eseményekről, inentől kezdve azonban központi témává vált a történetek ismertetése. November elejétől kezdve sorozatot is indítottak egy, a felfordult Budapestet megjárt jugoszláv újságíró írásaiból, „*Hét nap Budapesten*” címmel. Tito pulai beszéde után, november 16-án írt először a témáról, mikor hírt adott az eseményekről és leközölte a teljes beszédet.²⁶ 17-én már Tito beszédének nemzetközi fogadtatásáról írt.²⁷ Először a november 19-i lapszám második oldalán fogalmaztak meg véleményt a beszédről.²⁸ Itt méltatták a pártfőtitkár bátorságát, mondanivalójának tárgyilagosságát és részleghajlástól való mentességét. Mint olvashatjuk: „*Nagy nyilvánosságot kapott világszerte Tito elvtárs fejtegetése. Ennek több oka van. Nem utolsó sorban az, hogy Tito elvtárs egy olyan kommunista párt és szocialista ország élén áll, amely már a múltban elvetette a világnézeti*

²⁴ Magyar Szó, 1956. november 16. 1.

²⁵ Rippl Z.: A magyar–jugoszláv viszony i. m. 152–163.

²⁶ Magyar Szó, 1956. november 16. 1.

²⁷ Magyar Szó, 1956. november 17. 1.

²⁸ Magyar Szó, 1956. november 19. 2.

monopolizmus és nem egyenrangú kapcsolatok gyakorlatát, mint ország pedig, az aktiv koezisztencia elveit megvalósítva, nem rendelte magát egy hatalmi tömb uralma alá sem. Egy ilyen országtól, egy ilyen vezetőtől várható volt, hogy a jelenkor nyugtalanító és drámai eseményeiről tárgyilagos és elvszerű elemzést halljanak.²⁹ Emellett rövid összefoglalót közölt a beszéd nemzetközi visszahangjáról, megemlítve, hogy vannak országok, amelyek gyanúsán hallgatnak az ügyről, köztük a Szovjetunió is.³⁰ November 20-án röviden ismertette a szovjet pártlap, a Pravda előző napi cikkét, melyben elítélő véleményt fogalmaztak meg Tito beszédével kapcsolatban. A híradás szerint a Pravda cikkében keményen bírálták Tito beszédét, azzal vádolva meg a jugoszláv vezetést, hogy a többi szocialista ország belügyeibe kíván beleszólni.³¹

Másnap, 21-én a jugoszláv állampárt napilapjában, a Borbában megjelent cikk fordítását közölte le a Magyar Szó, melyben a jugoszláv napilap hosszú kritikával illette a Pravda cikkét. Leginkább azt nehezményezte, hogy a Pravdában nem idéztek Tito beszédéből egy fél mondatnál többet és képtelen vádakhoz hozták fel ellene: „Egyáltalán nem véletlen, hogy a TASS a Tito elvtárs és Jugoszlávia ellen emelt súlyos vádak kifejtése közben olyasféle meghatározásokra szorítkozott, mint amilyen például: »egész sor álláspont«, »beavatkozás irányzata«, »egyes kijelentések«, – és egyetlen esetben sem festette alá ezeket a kitételeket Tito elvtárs beszédéből vett idézetekkel A TASS tudatában annak, hogy ez igen kevésbé hatékony és meggyőző módszer, egészen biztosan élt volna az aláfestés módszereivel és bíráló megjegyzéseit, vádjait, bizonyára alátámasztotta volna Tito elvtárs beszédéből vett idézetekkel, ha ebben a beszédben valóban lettek volna olyan helyek, amelyek igazolhatnák a vádakot. S éppen azért, mert Tito beszédében nincsenek ilyen helyek, mert a TASS hírmagyarozatának írói hiába igyekeztek megfelelő idézetet találni, a TASS jelentése nem is hangozhat meggyőzőn. Ám nem csupán az a kérdés, hogy valamit meggyőzően vetettek-e papírra vagy sem. A dolog sokkal komolyabb és nem lehet könnyűszerrel szemethunyni fölötte. Amikor vádakkal illetik egy ország kommunista pártját, s hovatovább amikor ezek a vádak igen komoly természetűek, mint éppen a TASS jelentés esetében, akkor ezt nem tehetik felelőtlen módon. Ha vádakhoz hoznak fel függetlenül a tényektől, sőt a tények ellenére, akkor ez már nem építő vita, sem elvtársi bírálat, hanem a tények szándékos kiforgatása. Márpedig a TASS jelentésében igen súlyos és semmivel sem bizonyított vádakhoz hoznak fel Jugoszlávia politikai vezetősége ellen.”³²

²⁹ Magyar Szó, 1956. november 19. 2.

³⁰ Magyar Szó, 1956. november 19. 2.

³¹ Magyar Szó, 1956. november 20. 1.

³² Magyar Szó, 1956. november 21. 5.

November 25-én a Pravda újabb, november 23-i cikkét ismertette a Magyar Szó.³³ Ezzel kapcsolatban november 27-én a negyedik oldalon közöltek egy hosszú véleménycikket, *Válasz a Pravdának* címmel. Itt újra nehezményezték a szovjet vádakát, melyeket most már sokkal részleesebben fejtettek ki a Pravda cikkírói a november 23-i cikkben, viszont elismerően nyilatkoztak arról, hogy a Pravda cikke szerint a szovjetek is hajlandók vitatkozni: „*A Pravda cikke megismétel egyes állításokat, a TASS november 19-i hírmagyarázó vitázó jellegű jelentéséből, amellyel már foglalkoztunk [...] Másrészt azonban megállapíthatjuk, hogy a Pravda cikke egy pozitív újdonságot tartalmaz, amelyet mi üdvözlünk: kinyilvánítja hajlandóságát a vitára.*”³⁴ Emellett súlyos kritikát fogalmaztak meg a szovjetekkel szemben, melyben nyilvánvalóan látható a két különböző irány ellentéte. A Sztálin-féle személyi kultuszról a következőket olvashatjuk: „*Meg kell ismételnünk a kérdést, amelyet már feltettünk a TASS kommentárjával kapcsolatban és amelyre még mindig nem kaptunk választ. Miért nem idézik azt, amit Tito elvtárs mondott? Az álláspontunkkal való vitában miért nem vitatják azt a tételt, hogy a személyi kultusz gyökerei a bürokratikus apparátusban, a vezetés bürokratikus módjában, a jednonacseljében, vagyis a dolgozó tömegek szerepének és törekvéseinek figyelmenkívül hagyásában van, a vezetőkben, akik elszakadtak a dolgozó tömegektől és a tömegek elégedetlensége ellenére vezető állásukban maradtak és folytatták a régi politikát. Az ember nem tud megszabadulni attól a benyomástól, hogy a Pravda valóban kerüli erről a vitát. Úgy látszik nincs bátorsága, hogy nyíltan szembe nézzen a ténnyel. A valóságtól való menekülés magyarázza meg azt is, hogy egyes kommunista pártokban miért nem halad gyorsabban a múlt hibáinak kiküszöbölése, és miért nem alkalmazzák bátrabban a Szovjet Kommunista Párt XX. kongresszusán megszabott új irányvonalat.*”³⁵ A Pravda Jugoszláviát bíráló kijelentéseiről a következőket olvashatjuk: „*Van azonban a Pravdának tapasztalatainkkal foglalkozó írásában valami, ami már nem bíráló. Inkább sikereink rosszindulatú dízskreditálásának kísérletére hasonlít. A Pravda módszere ezen a téren igen különös, hogy csökkentse a jugoszláviai szocialista építés tapasztalatainak jelentőségét, rosszindulatúan utal gazdasági nehézségeinkre és kapcsolatba hozza őket a szocialista építésről vallott nézeteinkkel.*”³⁶ Majd a Szovjetunió vezető szerepéről és a magyarországi szovjetellenességről: „*Mindenesetre a Szovjetunió Jugoszlávia népeinél sokkal szilárdabb és reálisabb tekintélynek örvend, mint egyes más kelet európai*

³³ Magyar Szó, 1956. november 25. 4.

³⁴ Magyar Szó, 1956. november 27. 4.

³⁵ Magyar Szó, 1956. november 27. 4.

³⁶ Magyar Szó, 1956. november 27. 4.

országokban. (Bármit írjon is a Rude Pravo a megbonthatatlan csehszlovák-szovjet barátságról mert Rákosi és Gerő idejében a Szabad Nép is ezt bizonygatta Magyarországról!) E tény magyarázata igen egyszerű. Az, hogy Jugoszlávia és a Szovjetunió viszonya valóban egyenjogú és hogy valóban nincs beavatkozás a belügyekbe. Ez a viszony az egyenjogúságon nyugszik, és lehetővé teszi nyilvánosságunk számára, hogy reális módon tekintsen a Szovjetunió szerepére, s külön válassza azt, ami negatív, attól ami pozitív. Ott azonban, ahol nincs egyenjogú viszony, nincs lehetőség a másik fél reális értékelésére és megítélésére sem. Ott, ahol, az idegen ellenőrzés rossz hangulatot szül az idegen hatalommal szemben, a nyilvánosság leghaladóbb része sem képes elválasztani a negatív jelenségeket a pozitívaktól. Ez múlhatatlanul oda vezet, hogy csak a negatív dolgokat látják meg, és ezekkel a negatívumokkal együtt elvetik azt is ami pozitív. Tényleges barátság, olyan barátság, amely a nagy dolgozó tömegek támogatását élvezi, csak ott lehetséges, ahol két ország viszonya ténylegesen egyenjogú. Egy nagyhatalom annyi tekintélynek és rokonszenvnek örvend más országokban, amennyit saját maga alakít ki tetteivel.³⁷ Összességében itt azt láthatjuk, hogy a jugoszláv sajtóban igyekeztek Jugoszláviát a Szovjetunióval egyenrangú országgént bemutatni, illetve a jugoszláv politikai elképzeléseket erősíteni.

A másik általam vizsgált lap a Népszabadság, ami az MSZMP pártlapja volt ekkor. November 18-án *A független Magyarorszáért* című cikkükben említették először Tito pulai beszédét.³⁸ A cikkben a magyar újjáépítés került szóba és ezáltal a világ szocialista államai által biztosított szellemi és anyagi támogatás. A pulai beszédről a következőket olvashatjuk: „Az utóbbi 24 órában két fontos okmány látott napvilágot. Az egyik a csehszlovák és a magyar kormányküldöttség tárgyalásairól kiadott közlemény, a másik Tito, jugoszláv elnök pulai beszéde. A csehszlovák–magyar közös közlemény a csehszlovák nép támogatásáról biztosítja a magyar dolgozó népet. Tito elnök is – aki beszédében hosszasan elemezte a magyarországi helyzetet –, a jugoszláv nép támogatásáról biztosította forradalmi munkás–paraszt kormányunkat. Miután Tito elvtárs részletesen foglalkozott a Rákosi–Gerő-klikk népellenes politikájával, s bírálta Nagy Imrét, hogy miniszterelnöksége idején nem lépett fel erélyesen az ellenforradalmi veszély ellen – nyomatékosan leszögezte: a Kádár-kormány azt képviseli, ami Magyarországon a legbecsületesebb.”³⁹ Mint látható, itt alapvetően a Kádár-kormány legitimitását igyekeztek megteremteni a pulai beszéd, illetve a csehszlovák kommunista párt nyilatkozatának segítségével. A cikkben a népi önrendelkezés

³⁷ Magyar Szó, 1956. november 27. 4.

³⁸ Népszabadság, 1956. november 18. 1.

³⁹ Népszabadság, 1956. november 18. 1.

kérdésére is kitértek, melyet Tito is érintett beszédében. Világosan látható, hogy ekkor még nem kristályosodott ki a későbbi értelmezése az októberi–novemberi eseményeknek: „*Akadnak még olyanok, akik azt mondják, hogy a fegyveres ellenforradalmi erők szétzúzásával most a magyar függetlenség kérdése lekerül a napirendről. Ez nem igaz! Hogyan is lehetne elképzelni, hogy akár tankokkal, akár ágyúkkal kényszeríteni lehetne népünket, hogy lemondjon legnagyobb és legszentebb követeléséről? Azért haltak meg talán fiaink, azért fogott talán október 23-án fegyvert népünk színe-virága: forradalmi ifjúságunk, hogy minden maradjon a régiben? Nem és nem! A magyar nép vére nem folyt hiába. Más az ellenforradalom és ismét más a függetlenség kérdése. A kormányunk által segítségül hívott szovjet csapatok csupán azokat zúzták szét, akik a fehérterror rémuralmát akarták meghonosítani hazánkban és meg akarták semmisíteni a munkáshatalmat. Csak ezt és semmi többet! De ezek a szovjet fegyverek nem hozzák és nem hozhatják vissza a Rákosi–Gerő-klikk gyűlölt kártevését egyetlen területén sem, így a külpolitikában sem. Nemzeti függetlenségünk a forradalom fő követelése volt. S nincs olyan becsületes ember Magyarországon, aki ne lenne hajlandó utolsó csepp véréig küzdeni a független Magyarországért. Ezt akarja a forradalmi munkás–paraszt kormány is, amely több ízben kinyilatkoztatta, hogy kapcsolatainkat mind a Szovjetunióval, mind más országokkal a függetlenség és a teljes egyenjogúság alapjára kívánja állítani.*”⁴⁰ Itt tehát az is látható, hogy 1956 novemberében még nem látszódott egyértelműen, milyen megítélés lesz a forradalmi eseményeknek, hiszen a központi sajtó is azt hangsúlyozta ezzel kapcsolatban, hogy nem fogják a Rákosi–Gerő-klikk elhibázott szovjetpolitikáját követni. Az is megfigyelhető, hogy az október 23-i eseményekről még, mint nemzeti forradalomról írtak, vagyis a hivatalos diskurzusban még nem jelent meg a teljes eseménysorozatot ellenforradalomnak bélyegző beszédmód, mint később.

Emellett még november 22-én és 25-én foglalkoztak a pulai beszéddel. 22-én a Pravda első cikkét és a Borba erre adott válaszát közölték le, 25-én pedig a Pravda 23-i cikkét.⁴¹

6. Összegzés

Tanulmányomban Tito pulai beszédének jelentőségét vizsgáltam a szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatokra gyakorolt hatásának fényében.

⁴⁰ Népszabadság, 1956. november 18. 1.

⁴¹ Népszabadság, 1956. november 22. 3.; Népszabadság, 1956. november 25. 4.

Elemeztem a sajtóban megjelent reakciókat két napilap, a délvidéki magyar nyelvű napilap, a Magyar Szó, illetve az MSZMP pártlapja, a Népszabadság cikkeinek segítségével. A dolgozat első felében áttekintettem a szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulását a forradalom előtt és közvetlenül a forradalmat követően, Tito pulai beszédének elhangzásáig. Ezután röviden ismertettem a pulai beszéd jelentőségét, majd rátértem a két napilap cikkeinek elemzésére.

Összességében azt láthattuk, hogy Tito pulai beszédében újra előtérbe került a korábbi szovjet–jugoszláv konfliktus, amelynek lényege a keleti blokk szövetségének eltérő értelmezéséből fakadt. A sajtóreakciókban ennek a különböző értelmezéseit olvashatjuk. A Magyar Szó cikkeiben a szovjet–jugoszláv ellentétet emelték ki és a Pravda kritikájára válaszoltak. A Népszabadság esetében inkább a Kádár-kormány legitimitásának hangsúlyozása vált fontos kérdéssé, amihez alapot teremtett a pulai beszéd, hiszen ezt Tito is többször hangsúlyozta. Mint látható, a legelső cikkben még fel sem merült a Szovjetunió és Jugoszlávia között húzódó ellentét, csak az, hogy Tito elismerően nyilatkozott Kádárról. A két ország konfliktusáról csak a Borba és a Pravda egymásnak írt cikkeinek közlésével tájékoztattak, a vitához érdemi hozzászólás vagy vélemény a Népszabadság hasábjain nem született.

Gréta Kirzhof

The Yugoslav Politics and the Revolution of 1956, in the Light of Tito's Speech in Pula

Josip Broz Tito, Secretary General of the League of Communists of Yugoslavia, held a speech in the Home of the Yugoslav People's Army in Pula on November 11, 1956, in which he spoke about the Hungarian Revolution. He blamed the flawed policy of the Rákosi-Gerő clique and criticized the second Soviet intervention, which led to a resurgence of the former Soviet–Yugoslav conflict.

The aim of the study is to look into the Yugoslav interpretation of the 1956 Revolution based on the Pula speech and its effect on the advancement of Soviet–Yugoslav and thus Hungarian–Yugoslav relations. The study also introduces the press coverage of Tito's speech in Pula by examining the articles of two daily papers, a daily paper of Vojvodina, the *Magyar Szó*, and the newspaper of the Hungarian Socialist Workers' Party, the *Népszabadság*, of the end of November 1956. The study briefly deals with the changes of Soviet–Yugoslav and Hungarian–Yugoslav relations in the time period of the end of the war to the speech in Pula. The conflict between Yugoslavia and the Soviet Union arose from the distinctive interpretations of the Eastern Bloc alliance from the late 1940s until Stalin's death. Since neither the Soviets nor the occupying forces of the Western Allies were present in Yugoslavia, it was in a somewhat different position than the other states of the Eastern Bloc. Therefore, the way of Soviets relying on their own military strength to keep the Eastern Bloc alliance unitedly was not acceptable for the Yugoslav leadership. Tito's speech in Pula resuscitated this conflict when he was speaking of Soviet intervention in Hungarian events.

In relation to the reactions to the speech of the press, it was visible that the opposition was highlighted in the case of *Magyar Szó*, and it focused on the unfolding conflict between *Borba*, the Yugoslav daily paper and the Soviet *Pravda*, while the articles of *Népszabadság* concentrated on the question of the legitimacy of the Kádár-government – on which the speech in Pula provided a significant basis. Besides, exclusively the articles of *Pravda* and *Borba* were quoted, it is apparent that the conflict between the two countries was reported only by the articles written for each other by the two party newspapers; there was no substantive comment in the columns of *Népszabadság*.

(Translated by Edina Kocsik)

